

20
/ 4

2

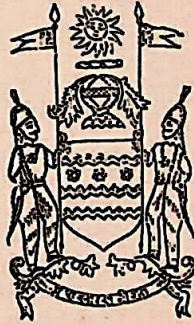
॥ ओम् ॥

॥ अद्वैतमार्त्तण्डः ॥

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य दक्षिणात्य
श्रीब्रह्मानन्दतीर्थ स्वामि विरचितः

जम्बूनगरवर्ति श्रीरघुनाथमन्दिरिय पाठशालाध्यापक
श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः संगृहीत
टिप्पणीसंवलितः

श्रीमतावर्णाश्रमधर्मरक्षणजागरूकेण विद्वज्जननयननलिनतरणिना
सर्वविद्याकोविदेन भुजवलाक्रान्तपरिपन्थिना रघुवंशमुक्तामणिना
पूर्वोक्तश्रीस्वामिपादानांशिष्येण जम्बूकश्मीरतिव्वतायनेक
देशाधीश्वरेण इन्द्रमहेन्द्रश्री १०८ श्रीमहाराजाधिराज
श्रीप्रतापसिंहवर्मणा स्वगुरुस्वामिकृतानुज्ञया
मुमुक्षुजनेभ्यो वितरीतुं

जम्बूनगरवर्तिनि स्वकीये रणवीरप्रकाशनामनि
यन्त्रालये तदधिकार्यालमचन्दद्वारा
मुद्रयित्वाप्रकाशनीतः ॥

विक्रमार्कराज्यात्संवत् १९५६ फाल्गुन०
प्रथमावृत्ति १०००

Printed at the "Rambir Prakash Press," Jammu, by DIWAN ALIM CHAND, G.C., Superintendent.

(भूमिका)

यत्पादस्मृतिमात्रमत्रभजतांविघ्नौघभङ्गक्षमं ।
 यद्वयानंदुरवापमप्यभिमतंद्राक्दातुमीष्टेत्मां ॥
 सश्रीसोमशिवाङ्कगोदिनकृतांलक्षैःसदृक्षंदध ।
 तेजःश्रीगणपःप्रसीदतुतमामारब्धपूर्यैमम ॥ १ ॥

इहखलुकश्चिद्वाक्षिणात्यःश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यःश्रीब्रह्मानन्दतीर्थाभिधःकाशीप्रयागहरिद्वारगङ्गोत्पत्तिकेदारबदरिकाश्रमादिषुतीर्थक्षेत्रेषु परिभ्रमन् नित्यनैमित्तिकाश्रमधर्मान्यथायोग्यमनुष्ठानेनालङ्कुर्वन् परंपराप्राप्तगुरूपदिष्टपथेन योगमभ्यस्यन् सतांमनसि सद्धर्मविश्रम्भमुत्पादयन् कृतार्थयँल्लोकलोचनानि पाययन्नुपदेशामृतमधिकारिणो जनानत्यवाहयन् महीयासमनेहसं, येनखलुं सकलशास्त्रमर्मज्ञेन मध्येमध्ये क्वचित्क्वचिच्चिरवासमारचयता भूमिवासिनामप्यस्तुकल्पपादपसंपत्सौख्यमितिकामनयैव भुक्तिमुक्तिमहासौधघण्टापथायमानाः प्राणाधिषत निबन्धकल्पपादपाः वेदान्ते तन्त्रेच, तत्र श्रीशङ्कराचार्य्यमतानुरोधिनीशाशरीरकसूत्रवृत्तिःप्रथमः, तद्विरोधिवेदान्तज्ञंमन्यविशिष्टाद्वैतवादिरामानुजभाष्यसंभावित भ्रमशमकतदूषणशतावेदकोमामहेश्वरकृतविरोधवरूथिन्याख्यग्रन्थव्याख्यानं जयलक्ष्मीसंज्ञं द्वितीयः, द्वैतवादिमतोपमर्दनकरस्तार्किकमोहप्रकाशाख्यस्तृतीयः, आधुनिकदयानन्दमताभिर्मर्दको दयानन्दमोहप्रकाशाख्यश्चतुर्थः, आत्मज्ञानोपायेषु मुख्याया अन्तःकरणशुद्धेः शास्त्रार्थश्रद्धायाश्च प्रथमोपायं लोकप्रमादाद्विस्मृतविशेषं देवतोपासनापथंप्रदर्शयितुं श्रीभुवनेश्वरीतिलकाभिधःपंचमः, सोयं हाथरसूत्रामवासिनः सत्सङ्गसच्छास्त्रविचारोपजातदेवतोपासनाभिलाषया स्वशिष्यतामुपगतस्य वैराग्यप्रकर्षमारूढस्य तीर्थचारिणो गौडस्य श्रीगणेशानन्दब्रह्मचारिणो मुखाज्जातुशुश्राव यदस्ति नेपालदेशान्तर्ग

ते नेपालगंजनामकधूमशकटस्थानात् दिनाष्टकगम्यवर्त्मगमनप्रा
 प्ये देवलोकानिधाने साम्प्रतं तदपभ्रंशेन देलकशब्देन लोकैर्व्य
 वह्नियमाणे नगरे उत्तरतःक्रोशषट्काभ्यन्तरे एव उदकसंस्थे प
 रस्परंक्रोशगव्यूत्यन्तराले मनोज्ञप्रासादमण्डिते स्थानत्रये श्रीना
 मिपादुकानामभिः कीर्त्तितेऽनवरतंप्रज्वलज्वालारूपेणप्रत्यक्षा मु
 मुक्षुबुमुक्षुजनैरुपास्यमाना भगवती साक्षादनुभूयमानमाहात्म्या,
 तदर्हन्तितत्रभवन्तोभवन्तस्तद्दर्शनव्याजेन तत्रत्यान्कृतार्थयितुमि
 ति, श्रुत्वाच जाततद्दर्शनस्पृहसहानेन देलकनगरमवाप्य कृतभग
 वतीदर्शनाराधनो विरक्तजनेषु पुण्यपरिपाकेण श्रद्धालुना क्षत्रिय
 धर्मणेवसाक्षाद्गृहीतविग्रहेण वेदान्तश्रवणरसिकेन क्षत्रियकुलप्र
 दीपेन निखिलप्रधानजनसंमाननीयप्रधानपुरुषेण कमाण्डरकनै
 लोपाधिभाजा थापोपजातिकेन केसरिसिंहवर्मणा चिंतामणिरिव
 दुर्विधेन लब्धदर्शनस्तेनैव महापुरुषसेवया स्वजनिं सफलयितुं
 भूयोर्ध्यमानो निरपेक्षोपि तदाग्रहवशात्तन्निर्दिष्टे तदीयउद्याने वि
 मले रम्यजले कांश्चिद्विवसान्वासमूरीचकार, वसंश्चतत्रैवकेसरि
 सिंहस्यात्मजेषु दिर्लेशमशेर प्रेमशमशेर केदारशमशेर डंबरशम
 शेरादिनामभूत्सु केसरिसिंहोपकण्ठेवसद्भ्यां कारणगुणाःकार्य्येसं
 क्रामन्तीतिन्यायेन पितृसन्निभधर्मविश्रम्भशालिभ्यां प्रेमशमशेर
 केदारशमशेराभ्यां सेव्यमानः समययापनस्यावन्ध्यत्वाय मुमुक्षु
 णामनाद्यविद्योच्छेदक्षमससाधनवेदान्ततत्त्वार्थज्ञापनायानतिविस्तृ
 तमनतिसंक्षिप्तमल्पश्रमेणापिशक्यमधिगन्तुमद्वैतमार्त्तण्डाभिधंप्रा
 णैषीद्ग्रन्थरत्नं, ततश्च तत्रत्यानांव्याख्यानसापेक्षाणां नानोपनि
 षत्पठितानामुपनिषद्वाक्यानां नानास्मृतिगतानां स्मृतिवाक्यानां
 सूत्राणांच समलताप्रत्यायनाय तदर्थज्ञानायच तत्तदाकरस्थानस
 विशेषनिर्देशपूर्वकं प्रतनतद्व्याख्याकारकृताव्याख्याःतद्व्याख्यानाम
 तत्कर्तृनामान्यतरनिर्देशोत्तरमलिखत् अनुपलब्धप्रतनव्याख्या
 नितुतानियथासंप्रदायव्यवृणोच्चैतद्ग्रन्थसौष्ठवदर्शनतत्कर्तृमाहा
 त्म्यवशंवदःश्रीमन्महाराजमान्यःश्रीरघुनाथमन्दिरवर्तिराजकीय
 पाठशालाध्यक्षः पदवाक्यप्रमाणपाशवारीणः श्रीगङ्गाधरशास्त्री
 जम्बूराजधानीवास्तव्यः, तथात्रमूलग्रन्थे याःश्रुतयो दाक्षिणा

त्यानां पाठानुरोधेन तैलङ्गाक्षरमुद्रिताष्टोत्तरशतसंख्योपनिषद्भ्यो
लिखिताः आसुच कलकत्तामुद्रितेभ्यः कचित्कचित्पाठभेद उपल
भ्यते ससर्वोपिपाठभेदः तत्तच्छाखाध्यापकैरष्टोत्तरशतोपनिषद
ध्यापकैश्च तत्तद्देशनिवासिभिरिशिष्टैरादृतत्वादुपादेय एव, यथातै
त्तिरीयारण्यकस्थयाज्ञिकीयमहानारायणोपनिषत्पाठसम्प्रदायः
द्रविडानां चतुषष्ट्यनुवाकपाठः, आन्ध्राणामशीत्यनुवाकपाठः,
अपरेषां नवाशीत्यनुवाकपाठः, इतिदेशविशेषेषु बहुविध उपल
भ्यमानः पाठभेदः सर्वोपि प्रामाणिकैरिशिष्टैरुपादीयते तद्वत् ॥
अथ निष्पन्नंचामुंसटिप्पणीकं रामलालनाम्ना जम्बूमहाराजाश्रित
जगदीश्वरपण्डितशिष्येण स्वयंसाधुसंलिख्य मुद्रणयोग्यतामा
पादितं ग्रन्थं मुमुक्षुजनहिताय तेभ्यो वितरीतुं जम्बूसंज्ञस्वराजधा
नीस्थे स्वकीये श्रीरणवीरप्रकाशनाम्नि यन्त्रे मुम्बईसीसकाक्षरैः
स्वव्ययेनसमुद्र्य प्रकाशितवानेतद्ग्रन्थकृद्भ्यः पूर्वोक्तश्रीस्वामिपादे
भ्यः आदायतच्छिष्यः श्री १०८ श्रीमान् वर्णाश्रमधर्मरक्षणप्रवण
दक्षिणधिषणोऽनल्पदानजितकल्पपादपो रघुवंशभूषणायमानो
दिलीपसगराद्युपम श्रीयुतश्रीरणवीरसिंहमहाराजज्येष्ठात्मजो भु
जबलनमितसामन्तमण्डलः सर्वशास्त्ररहस्यपारदृश्वा जम्बूकशमीर
तिव्वताद्यनेकदेशाधीश्वरो महाराजाधिराजः श्रीप्रतापसिंहवर्मा,
सद्धर्मानवता मनश्चदुरितव्यावृत्तमातन्वता
श्रीशंपूजयता खलान्विजहता संगृह्णतासज्जनान् ॥
येनान्त्ययुगमप्यकारि बलवद्धर्मैकतानंकृती
जीयादब्दशतं सचित्रचरितः काशमीरजम्बूपतिः ॥ १ ॥
तथास्मिन्ग्रन्थे टिप्पण्यांद्रष्टृजनसुखाय मूलप्रतीकाः ग्रन्थकृताम
भिधाश्च () एवमाकारार्द्धचन्द्रचिन्हद्वयमध्येनिवेशिताः ॥
तथात्रमुद्रणसमयेदशमेष्टेपञ्चमपङ्क्तौ “दग्धेन्धनमिवानलमित्य
तोत्रे” असङ्गोह्ययंपुरुषः, इतिमूलपाठोक्षरयोजकप्रमादाद्गतः ॥
एकचत्वारिंशत्तमेष्टेसप्तविंशपङ्क्तिपाठः प्रमादादागतः ॥
षडुत्तरशततमष्टेचतुर्थपङ्क्तौ मयिसर्वात्मनातुष्टइति मूलपाठस्था
ने अक्षुब्धचित्तविश्रान्तइतिपाठः प्रमादेनप्रक्षिप्तः ॥
एवमप्यत्रपुण्ड्रमभूतभ्रान्तिप्रयुक्तान्दोषान्सन्तः क्षाम्यन्त्विति शम् ।
{ पं० जगदीश्वरः

पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०	विषयः
१	१	मङ्गलाचरणम्	४२	४	उपरतेस्सन्ध्यासार्धकत्वकथ०
२	१	ग्रन्थनिर्माणप्रतिज्ञा	४४	६	साधनचतुष्टयराहित्यस्येवान्त
३	१	पदार्थद्वैविध्यकथनम्			विचारेअनधिकारित्वकथ०
३	२।६	तत्राक्षेपपरिहारौ	४४	१०	जीवब्रह्मैक्यरूपविषयेपूर्वपक्षः
४	१२	आत्मनिरूपणप्रारंभः	४५	५	अज्ञाननिवृत्तिरूपप्रयोजनवि
४	६	तटस्थलक्षणम्			षयेपूर्वपक्षः
५	५	स्वरूपलक्षणम्	४५	८	तदुभयविषयेपिसिद्धान्तः
५	७	तत्राक्षेपपरिहारौ	४५	११	तत्रभेदप्रत्यक्षस्यविरोधपरिहा०
७	५	प्रमाणाक्षेपपरिहारौ	४६	८	अपच्छेदद्वन्द्वानिरूपणम्
८	८	आत्मशब्दस्यव्युत्पत्तिः	४७	१०	उपजीव्यविरोधपरिहारः
३	१	आत्मनएकत्वम्	४७	१५	अनुमानविरोधपरिहारः
११	३	तस्योपाधिभेदादनेकत्वं	४७	२३	आत्ममनस्संयोगस्यज्ञानका
१४	१	अनात्मनिरूपणप्रारंभः			रणत्वनिरासः ॥
१७	१	अनात्मलक्षणम्	४८	१६	स्वाभाविकधर्मनाशनिरासः
१७	२	तत्रप्रमाणम्	४९	१४	इश्वरेसर्वज्ञत्वादिधर्माणा
१७	१०	तस्यैकत्वकथनम्			मौपाधिकत्वप्रतिपादनम्
१७	१२	अध्यासनिरूपणम्	५०	५	धर्मविशिष्टस्यानित्यत्वथयनं
१८	४	तत्राक्षेपपरिहारौ	५०	८	निर्गुणश्रुतीनांहेयगुणराहित्या
१९	१०	अध्यासलक्षणम्			धपरत्वनिरासः
१९	११	स्वरूपाध्यासनिरूपणम्	५०	२१	जीवस्यसञ्चिदानन्दस्वरूपत्व
१९	१३	संसर्गाध्यासनिरूपणम्			प्रदर्शनम्
२०	४	विधान्तरेणाध्यासाक्षेपपरि०	५१	१२	भेदश्रुतीनांभेदेतात्पर्याभाव
२०	२५	स्वप्नपदार्थस्यस्मृतिरूपत्व			निरूपणम्
		निराकरणम्	५२	१४	वासुपेय्यादिश्रुतेर्जीवेशप
२२	११	अध्यासवर्णनोपसंहारः			रत्वनिरासः
२२	१२	अध्यासस्यदुःखहेतुत्वकथ०	५४	६	भेदस्मृतिविरोधपरिहारः
२२	१३	बन्धरूपाध्यासनिरुत्तेर्मोक्षरू	५४	११	तत्त्वमस्यादिवाक्यानामीश्व
		पत्वकथनम्			रसाम्यपरत्वनिरासोऽखण्डार्थ
२५	८	ज्ञानस्यभक्तिरूपत्वनिरासः			बोधकत्वंच
२७	३	कर्मणांस्वातन्त्र्येणमोक्षहेतुत्व	५५	२०	विषयसिद्धिनिरूपणोपसंहारः
		निरासः	५५	२१	अज्ञानस्यनित्यत्वानुमानख०
३०	१	समुच्चयवादनिरासः	५६	२	विदुषांदुःखित्वनिरासः
३३	८	कर्मणामन्तःकरणशुद्धिहेतु०	५६	१७	प्रारब्धनिरासः
३४	११	श्रवणाविधेर्विषयप्रयोजनादि०	५८	४	विषयप्रयोजननिरूपणोपसंहा०
४०	११	साधनचतुष्टयनिरूपणम्	५८	६	जिज्ञासामुत्रार्थः

पृ० पं०	विषयः	पृ० पं०	विषयः
५९ ६	आधिकारिणोविचाराङ्गुरूपसदनस्यावश्यकत्वनिरूपणम्	७३ ११	ईश्वरस्यविष्णवादित्रिरूपत्वनिरूपणम्
६० ५	गुरुशिष्यसंवादोपक्रमः	७४ २	जीवस्वरूपनिरूपणम्
६० १०	शिष्यस्यस्वरूपविषयप्रश्नः	७४ ८	जीवस्यत्रैविध्यकथनम्
६० १४	गुरोस्तदुत्तरम्	७४ ९	तत्रप्राज्ञस्वरूपनिरूपणम्
६० १५	शिष्यस्यपरिपूर्णानन्दरूपत्वविषये शंका	७६ ७	ईश्वरस्यतमःप्रधानप्रकृत्याधिष्ठातृत्वनिरूपणम्
६० १८	गुरोस्तत्तरम्	७७ १	अभिन्ननिमित्तोपादानत्वनि
६० २१	कर्तृत्वादीनामवास्तवत्वप्रतिपादनम्	७७ १२	विवर्त्तपरिणामयोर्लक्षणम्
६१ ४	कर्तृत्वादीनांप्रामाणिकत्वशं०	७८ ६	सृष्टिवैषम्यपरिहारः
६१ ७	तन्निरासः	७८ ९	आकाशादिक्रमस्यप्राधान्यम्
६१ ११	आत्मनःशब्दागोचरत्वप्र०	७८ २१	लिङ्गशरीरोत्पत्तिवर्णनम्
६२ २	कर्तृत्वादिसत्त्वेप्रत्यक्षादिप्रमाणनिरासः ॥	८२ ९	तैजसजीवनिरूपणम्
६२ ११	आत्मन्यात्मादिशब्दानालक्षणावृत्तिनिरूपणम्	८३ १	पंचीकरणप्रकारनिरूपणम्
६२ २०	कर्तृत्वादिप्रतीत्युपपत्तिः	८४ ४	ब्रह्माण्डादिस्थूलशरीरोत्पत्ति०
६४ १०	चिच्छक्तिनिरूपणम्	८४ १०	विश्वजीवननिरूपणम्
६६ १	वैदिकशाक्तानामद्वैतसिद्धान्तनिरूपणम्	८५ ३	कर्तृत्वादीनांप्रातीतिकत्ववर्णनोपसंहारः
६८ १	वैदिकशैवानामद्वैतसिद्धान्तानिरूपणम्	८५ २२	कर्तृत्वादीनामात्यन्तिकोपशान्त्युपायवर्णनपूर्वकमोक्षस्वरूपनिरूपणम्
६८ ३	कपिलादिषट्दर्शनकृतामद्वैतसिद्धान्तनिरूपणम्	८५ २२	ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधनिरासपूर्वकज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वनिरूपणम्
६९ १	वैदिकवैष्णवानामद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनम्	८६ ४	ब्रह्मणोमनोवाग्विषयत्वाविषयत्वबोधकश्रुतिविरोधपरिहारः
७० १२	तान्त्रिकवैष्णवानांतदनाभिमतत्वकथनम्	८७ २	कर्तृत्वादिवृत्तेर्ब्रह्माकारवृत्तिबाधकत्वनिरासः
७० १५	कर्तृत्वप्रतिभानशान्त्युपायकथनम्	८७ १७	विनष्टमूलाज्ञानस्यपुनरनुत्पत्तिः
७१ ७	देहेन्द्रियाद्युत्पत्तिनिरूपणम्	८८ १५	वेदान्तप्रकरणार्थोपसंहारः
७१ ९	अज्ञानस्यभावरूपत्वादिनिरूपणम्	८८ २५	श्रवणनिरूपणम्
७१ २३	अज्ञानस्यात्मैकांशेविद्यमानता	८९ ३	मनननिरूपणम्
७२ ४	सृष्टिक्रमनिरूपणम्	८९ ५	निदिध्यासननिरूपणम्
		८९ ६	योगनिरूपणप्रारम्भस्तत्रासंप्रज्ञातसंप्रज्ञातयोर्लक्षणम्

पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०	विषयः
८९	१०	योगस्यज्ञानहेतुत्वाक्षेपपरिहा०			द्वैविध्यनिरूपणम्
९४	१२	ज्ञानयोगः	१११	६	कनिष्ठमध्यमोत्तमभेदेनतत्रैविध्यनिरूपणम्
९४	१३	अद्वैतयोगः			उद्घातलक्षणम्
९४	१५	निरालंबयोगः	११२	१५	मात्रालक्षणम्
९५	१	निराभासयोगः	११२	१७	मात्रान्तरलक्षणम्
९५	८	पंचभूमयः	११२	२०	मात्रान्तरलक्षणम्
९६	१	अभ्यासक्रमः	११३	८	श्वासप्रश्वासमनेनपलघाटिकादिनिरूपणम्
९६	१४	लययोगः			मुख्यप्राणायामप्रत्याहारादिसिद्धिकालावधिनिरूपणम्
९६	१७	शब्दानुविद्धःसमाधिः	११३	१२	प्रत्याहारनिरूपणम्
९६	१८	दृश्यानुविद्धःसमाधिः			धारणानिरूपणम्
९७	४	सवितर्कसमाधिः	११५	२	लक्ष्ययोगिनि०
९७	९	जीवन्मुक्तानामाकाशगमनादिसिद्धयभावेकारणनि०	११५	६	ध्यानलक्षणम्
९८	२	मनोनाशवासनाक्षयतत्त्वज्ञानानांसमताभ्यासरूपसमाधेरावश्यकत्वादि०	११६	१४	ध्यानयोगः
११	१६	जनकादीनांसमाध्यनुष्ठानक०	११६	१४	मंत्रयोगनादयोगकथनप्रतिज्ञा
१००	८	संप्रज्ञातसमाधिफलनिरूपणं	११७	१०	तत्रमंत्रयोगनिरूपणप्रारम्भः
१०२	१	असंप्रज्ञातसमाधिनिरूपणम्	११८	६	बहुविधाधारादिचकनि०
१०३	४	निर्वाजसमाधेः राजयोगत्वनि०	११९	८	श्रुत्युक्तषट्चक्रनिरूप०
१०४	५	अस्यमुक्तिरूपत्वनिरूपणम्	१२०	११	षट्चक्रदलेषुचरतोजीवस्यफलभेदनिरूपणम्
१०४	१४	जीवन्मुक्तलक्षणनिरूपणम्			आरोहावरोहपूजाक्रमनि०
१०६	७	समाधेःसप्तभूमिनिरूपणम्	१२२	१	मंत्रस्वरूपकथनम्
१०७	१७	प्रणवरूपसप्तभूमिनिरूपणम्	१२३	१४	ह्रस्वदीर्घादिमन्त्रजपफलम्
१०८	१२	अष्टांगयोगनिरूपणम्	१२४	२	ध्यानफलम्
१०८	१६	तत्रयमनिरूपणम्	१२४	४	ध्यानफलम्
१०८	१८	नियमनिरूपणम्	१२४	५	ध्येयमूर्तिनिरूपणम्
१०९	४	आसननिरूपणम्	१२४	९	सगुणध्यानफलम्
११०	१	प्राणायामरूपहठयोगनिरूप०	१२५	१	ईश्वरस्यप्रणववाच्यत्वकथ०
११०	६	प्राणायामस्यचातुर्विध्यनिरूप०	१२६	५	प्रेमभक्तियोगनिरूपणम्
११०	७	तत्रवाह्यवृत्तिनिरूपणम्	१२६	९	तत्रैविध्यनिरूपणम्
११०	८	अभ्यन्तरवृत्तिनिरूपणम्	१२७	६	नादयोगनिरूपणप्रारम्भः
११०	१०	स्तम्भवृत्तिनिरूपणम्	१२७	११	नादध्याननिरूपणम्
११०	१६	तुरीयवृत्तिनिरूपणम्	१२८	४	दशविधनादतदनुसन्धानफलनिरूपणम्
११०	२०	सगर्भागर्भभेदेनप्राणायामस्य	१२८	१३	नादानुसन्धानसम्प्रदायनि०

पृ०	पं०	विषयः
१२९	३	ब्रह्मयोगनिरूपणम्
१२९	६	ब्रह्मणोद्वैविध्यकथनम्
१२९	७	सगुणस्यशक्तिरूपत्वकथनम्
१२९	९	शक्तिसृष्टिनिरूपणम्
१२९	१२	नादसृष्टिनिरूपणम्
१२९	१३	विन्दुसृष्टिनिरूपणम्
१३०	८	विन्दोःशिवशक्तितदुभया त्मकविन्दुबीजनादात्मकनि रोधिकोद्विन्दुविन्दात्मकत्वनि रूपणम्
१३०	१७	शब्दब्रह्मनिरूपणम्
१३०	२२	स्फोटस्यशब्दब्रह्मत्वनिरासः
१३१	१	परापश्यन्त्यादिवाणीचतुष्ट यनिरूपणम्
१३१	१२	शाम्भवीमुद्रालक्षणम्
१३१	१५	शिवयोगनिरूपणम्
१३२	१	पराङ्मुखीमुद्रालक्षणम्
१३२	३	नादावस्थाचतुष्टयनि०
१३२	१७	प्रकारान्तरेणनादभूमिकाच तुष्टयनि०
१३३	४	कर्णपिधानपूर्वकनादानुस न्धाननि०
१३३	७	नादविन्दूपनिषदुक्तनादानु सन्धानप्रकारनि०
१३५	२	ग्रन्थोपसंहारः
१३५	५	शिष्यानुभवप्रकाशनि०
१३५	६	ब्रह्मविद्यायागोपनीयत्वकथ नम्
१३७	१	मंगलाचरणम्
१३९	२	ग्रन्थकर्तुर्जन्मभूम्यादिप्रदर्शनम् ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

॥ ओं श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीहेरम्बो विजयते ॥

॥ अद्वैतमात्तण्डः ॥

सत्य ज्ञान सुखात्मकं शिवतनुं ब्रह्मादि संसेवितं ।
मोहध्वान्त विनाशनैकशशिनं स्वात्मस्वरूपं गुरुं ॥
ध्यात्वा तत्किरणात्मिकां हरवधूं विद्यास्वरूपां शिवां ।
जीवन्मुक्तिसुखामृताब्धिलहरीं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये ॥१॥

टी० मं० ॥ सातुं वेदं शास्त्रजातं शिष्यव्रतौ यैरध्यापितो राजपूज्यैः ॥ देशे देशे व्यापृतो
यद्यशश्च स्वच्छं विद्वद्भक्तपंके रूहेषु ॥ १ ॥ तान् श्रीगोकुलचन्दनामदधतः श्रीतातपा
दान् गुरुन् नामं नाममहं विशुद्धचरितानन्दैर्नमार्तण्डगाः ॥ व्याचक्षे सकलाः श्रुतीः
स्मृतिवचांस्यन्यानि पद्यानि च ब्रह्मानन्दयतीन्द्रमोदविधये तेषां कृपादोर्बलात् ॥ २ ॥

(सत्यज्ञानसुखात्मकमिति) गुरुन्ध्यात्वा हरवधूं ध्यायामीति संबन्धः (गुरुमिति) वेदा
न्तवेद्यं ब्रह्मेत्यर्थः, तथा च शुकरहस्योपनिषद्युक्तं “ब्रह्मानन्दं परमं सुखदं केवलं ज्ञानमूतिं
विश्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥ एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
मावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तेन मामे, इति (ध्यात्वेति) स्वाभिन्नत्वेनानुसन्धयेत्यर्थः,
ब्रह्मचवेदान्तेषु ज्ञयत्वेनोपास्यत्वेन चाद्विरूपमुक्तं तदुभयरूपमप्यत्र तात्पर्यविषय
इति सूचयन् तत्राद्यदि दर्शयिष्या गुरोर्विशेषणद्वयमाह (सत्यज्ञानसुखात्मकमिति)
(स्वात्मस्वरूपमिति च) अत्राद्ये नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्या, द्वितीये “तत्त्वमस्य हं ब्र
ह्मास्मीत्याद्या श्रुतयो मानम्, (स्वात्मस्वरूपमिति) स्वशब्देन ध्याताऽन्तःकरणविशिष्ट
स्तस्यात्मा परमार्थरूपं तत्स्वरूपं यस्य तमित्यर्थः, तस्यैव ब्रह्मरूपगुरोरेखण्डाकारव्या
रूढस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वाभात् सूचयंस्तस्य विशेषणान्तरमाह (मोहेति) मोहोऽनाद्य
ज्ञानं स एव ध्वान्तमन्धकारस्तस्य विनाशने ध्वंसे एक अद्वितीयः शशी चन्द्र इति रू
पकम्, “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनायेति श्रुतेः, अत्र सूर्यमनुका
चन्द्रोक्तिस्तत्रोपमेयेतापशान्ते ध्वंसे नानार्था, गुरोर्द्वितीयरूपदिदर्शयिष्या विशेषणद्वय
माह (शिवतनुमिति) (ब्रह्मादि संसेवितमिति च, शिवो महादेवः शुद्धसत्त्वप्रधानमायोप
हितचैतन्यरूपः स तनुः सगुणरूपं यस्येत्याद्यर्थः, तस्यैव शक्तिरूपत्वेनोपासनां दर्शयति

द्वैतध्यान्तविनाशाय सारमाकृष्यसर्वतः ।

क्रियतेऽद्वैतमार्तण्डो ब्रह्मानन्देनभिक्षुणा ॥ २ ॥

(हरवधूमिति)हरस्यमहादेवस्यवधूभार्यापार्वतीतामित्यर्थः, वधूर्जायास्तुषास्त्रोष्वित्यमरः,पार्वतीशिवयोः प्रसन्नतावोधनायतांविशिनष्टि (तत्किरणात्मिकामिति, तस्यशिवस्यकिरणामयूरवायस्मिस्तादृश आत्मादेहोयस्यास्तामित्यर्थः, शिवस्यतेजस्वित्वात्तनकिरणानुपपत्तिः, यद्वा हरस्यसद्रूपस्यब्रह्मणोवधूरिववधूश्चिदंशश्चिच्छक्तिस्तामित्यर्थः, भायापि पत्युरंशोभवति “अर्द्धावाएषआत्मनोयत्पत्नीत्यादेश्रुतेः ॥ तत्किरणात्मिकामित्यत्र चन्द्रस्य चन्द्रिकावद्या रुद्रोद्बोधस्वरूपिणी ॥ विद्यारूपा भवानीया प्रोक्ता साद्वैतबोधिनीत्यागमोपमानम् ॥ तद्ध्यानस्याभीष्टदानक्षमत्वमस्तीत्याह (विद्यास्वरूपामिति) विद्याशब्देन परांपरविद्ये तत्र परविद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा, अपरविद्या ऋग्वेदादिलक्षणा स्पष्टश्रैतन्मुण्डकतद्भाष्ययोः तेरूपयस्यास्तद्रूपमित्यर्थः, तदुक्तं विद्यास्तमस्तास्तवदेविभेदा इति, तस्याविघ्ननिवर्तकत्वमाह (शिवामिति) मङ्गलरूपामित्यर्थः, शिवशब्दादंशंआद्यच् श्वःश्रेयसं शिवं भद्रंकल्याणं मङ्गलं शुभमित्यमरः, तस्या नैहलौकिकफलमात्रदात्रीत्वं किन्तु मुक्तिदात्रीत्वमपीत्याह (जीवन्मुक्तेति) जीवन्मुक्तानां यत्सुखं ब्रह्मानन्दरूपं स एवामृताब्धिस्तस्य लहरी तरङ्गः तद्रूतामित्यर्थः, तदातरितत्तामारोप्येषोक्तिरविलम्बेनोपासनाद्वारा तदात्रीत्वध्वनतार्था, यद्वा गुरुं श्रीदाक्षिणामूर्तिं स्वविद्यागुरुं वा ध्यात्वा शिवां पार्वतीं ध्यायामीत्यन्वयः, शिवाभवानीरुद्राणीत्यमरः, तत्र गुरोर्विशेषणानि पञ्च सत्यज्ञानसुखात्मकमित्यादीनि, शिवा विशेषणानि चत्वारि, अत्र पूर्वार्धेन गुरुवन्दनम्, उत्तरार्धेन स्वेष्टदेवताया श्रीभुवनेश्वर्या उक्तिः, शेषं पूर्ववत्, अस्मिन्ग्रन्थेमन्त्रोपासनाया अपि परंपरया मोक्षसाधनत्वोपदेशात्तदुपासकानामाह्लादजननायात्र प्रथमंश्लोके श्रीमन्मारायणाष्टाक्षर शिवपञ्चाक्षर श्रीविद्यापञ्चदशाक्षरी गणेशाष्टाक्षर नवाक्षर श्रीमदादिशक्तिबीज लक्ष्मीबीज कामबीज कालीबीज वाग्वीज तारणोबीजद्वय सार्द्धपंचाक्षरी वगुलामूर्खीबीज त्रिपुरसुन्दरोबीज रुष्णबीज रामबीज नृसिंहबीज सूर्यनाराण्यसूर्याद्याः बहयोमन्त्राः लक्षणया लक्षितलक्षण्या व्यवहितवर्णानां यथायोग्यं स्वस्ययजनन्याग ग्रहणपूर्वकमव्यवहितमेलनेच ॥ समुद्धृतास्तन्ति, तथा तेषामद्वैतमेवसिद्धान्त इति ज्ञापनाय गुरुमन्त्रदेवतास्वात्मानामैक्यं च प्रदर्शितमस्ति, तदिदं तत्सम्प्रदायरहस्यज्ञा विजानन्तु ॥

ॐ यद्यप्यत्रोदाहृताः सर्वे मन्त्रा पुण्यपदस्याच्छोकगतवर्णसमूहादुद्धृतास्तथापि मालामंत्रव्यतिरिक्तो योपस्येष्टमन्त्रः सोऽस्यादुद्धृतं शक्यतएवेति भावः ॥

इह खलु पदार्थो द्विविधः, आत्मानात्माचेति, तत्राद्यः पारमार्थिकः, द्वितीयस्त्वपारमार्थिकः, नचात्मनःप्रदार्थत्वेऽनाद्यविद्याकल्पितपदार्थान्तरवत्कल्पितत्वंस्यादिति वाच्यम्, निरधिष्ठानकल्पनायोगात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन तस्य प्रागेव स्वतस्सिद्धत्वात्, निरधिष्ठानबाधायोगात्पश्चादपि सर्वबाधावधित्वेन परिशिष्यमाणत्वाच्च, ननु सर्वसारोपनिषदि “अथ कति पदार्था इति सदसन्मिथ्याचेति त्रयः, सदेव तत्र ब्रह्म, असत्तुच्छं, जगत्कल्पितं ब्रह्मण्यसत्यं मिथ्येति, पदार्थत्रैविध्योपदेशात्, शास्त्रान्तरेष्वप्यधिकपदार्थोपलम्भनाच्च, कथम्पदार्थद्वैविध्यमिति चेन्न, तेषामत्रैवान्तर्भावसम्भवात्, अत्रात्मव्यतिरिक्तानात्मनः परमार्थतो न रशृङ्गायमाणत्वेऽपि प्रतीयमानस्य तस्य व्यवहारमात्रप्रयोजकतया पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम्, तत्रात्मा तावदज्ञानतत्कार्याहंकारादिसकलप्रपञ्चसाक्षी परिपूर्णः सच्चिदानन्दस्वरूपः “एको देव र्सर्वभूतेषु गूढ र्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्ष र्सर्वभूता

(अथ कतीति) अथशब्दः प्रश्ने (पदार्था इति) पदार्थभेदा इत्यर्थः, कति किं संख्या इति पृच्छामीत्यर्थः, तदुत्तरमाह (सदित्यादिना) तान्विशिष्यदर्शयति (सदेवेत्यादिना) तत्राद्यमाह (सदेवेति) तेषु त्रिविधपदार्थेषु मध्ये ब्रह्मसदेव नासन्नापि मिथ्येत्यर्थः, द्वितीयं पदार्थभेदमुदाहरति (असदिति) तुच्छं शशशृङ्गादअसदित्यन्वयः, तृतीयमुदाहरति (जगत्कल्पितमिति) ब्रह्माणि कल्पितमत एवासत्यं जगन्मिथ्येत्यन्वयः, (शास्त्रान्तरेष्विति) वैशिष्टिकादिष्वित्यर्थः, (नरशृङ्गायमाणत्व इति) तच्च श्रौतदृष्ट्येति बोध्यम्, तदुक्तम् ॥ तुच्छानिर्वचनायाच वास्तवीचेति सात्रिधा ॥ ज्ञेयामात्राभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैरिति, (एको देव इति) श्वेताश्वतरस्थामिदं, मूर्तित्रयस्य ब्रह्मसद्वाद्यात्मनो भेदं प्रत्याह (एक इति) जगद्यभ्यप्रत्याह (देव इति) ज्ञानधन इत्यर्थः, आदित्यादिवैषम्यमाह (सर्वेति) तर्हि किमिति न प्रतीयते तत्राहं (गूढ इति) अनादिमायया छन्न इत्यर्थः, तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह (सर्वव्यापीति) न भोवत्ताटस्थ्यं वारयति (सर्वभूतान्तरात्मेमि) सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं नास्तीत्याह (कर्माध्यक्ष इति) सर्वकर्मसाक्षीत्यर्थः, सर्वभूतैर्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह (सर्वेति) सर्वेषां भूतानामधिवासोधिष्ठानं न च कल्पितमाधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः, न केवलं कर्मणामध्यक्षोऽपि तु तत्कृतदृष्ट्यामपीत्याह (साक्षीति) साक्षित्वे हेतुमाह (चेतेति) चित्स्वभाव इत्यर्थः, केवलो ह

धिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, “सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म,
 “नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति
 “तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः “अविनाशी वा अरेथमात्मा “एकं सर्वं
 गतं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवं योगिनस्तम्प्रपश्यन्ति महादेव्याः
 परम्पदम्, “अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अत्र सर्वभूता
 धिवासइत्यनेनात्मनः प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं तदस्थलक्षणमुक्तं भवति,

श्रवणं जितः, अद्वितीयः, निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः, चकारो दोषाभावसमुच्च
 यार्थः ॥ इति ब्रह्मानन्दामृतवर्षिण्याख्य व्याससूत्रवृत्तिगतेयं व्याख्या । (सत्यंज्ञान
 मिति) तैत्तिरीयोपनिषदानन्दबल्लीस्थम्, सत्यादिविशेषणत्रयं ब्रह्मस्वरूपलक्षण
 परमितिवोध्यम् ॥ (नित्यविज्ञानमिति) अस्यार्थः पूर्ववत्, ॥ (अत्रा
 यम्पुरुषइति) वृ० अ० ४ ब्रा० ३ अत्रास्यां स्वापावस्थायां अयम्पुरुष आत्मा
 स्वयमेव ज्योतिर्भवति तदाऽऽदित्यादेरभावात्, इन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्मनसश्च
 विषयाकारेशोपक्षयादिति परिशेषादित्यर्थः, ॥ बृहदारण्यकमिताक्षरायां, (अवि
 नाशीवेति) मैत्रेयीप्रतियाज्ञवल्क्योक्तिरियम्, अस्यानुच्छित्तिधर्मेत्यग्रिमपदम्,
 अविनाशित्वमपरिणामित्वं तत्राहेतुरनुच्छितीति, (तच्छुभ्रमिति) मुण्डकस्थमिदम्,
 तच्छब्देन हिरण्यमये परेकोशे विरजं ब्रह्म निष्कलमिति पूर्वाद्धोपात्तं ब्रह्म परा
 मृश्यते, तद्ब्रह्मशुभ्रं अविद्यादिदोषवर्जितम् ज्योतिषां सूर्यादीनामपि ज्योतिः
 प्रकाशकमित्यर्थः ॥ (एकंसर्वगतमिति) रुद्रविष्णुगणेशशक्तिसूर्यात्मनां मूर्ति
 पचकस्य भेदप्रत्याह (एकमिति) परिच्छिन्नत्वं निषधति (सर्वगतमिति) व्या
 पकमित्यर्थः, तर्हि किमितिनप्रतीयते तत्राह (सूक्ष्ममिति) अनादिमायाच्छन्नत्वा
 दुर्ज्ञेयमित्यर्थः, उक्तव्यापकत्वोपपत्तये नित्यतामाह (कूटस्थमिति) कूटमयो घन
 स्तद्वृत्तिष्ठति संसर्गिनाशेपि स्वयं न नश्यति तदित्यर्थः, ननु कूटस्थत्वं परमाणो
 रिव चलत्वेऽप्युपपन्नमिति कथं व्यापकत्वमतआह (अचलमिति) क्रियारहितमित्य
 र्थः, एवमप्ययो घनदृष्टान्तेन प्रसक्तं नाशं वारयति ध्रुवमिति कालत्रयेऽप्यनश्वरमि
 त्यर्थः, ईदृशं तमुपनिषदादिप्रमाणसिद्धं परं देहादिभ्यः परं महादेव्याः सूर्यादीना
 मपि प्रकाशकर्त्तृत्वाच्चिच्छक्तेः पदं स्वरूपं योगिनः योगयुक्ताः पश्यन्ति अभेदेन
 साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ मत्कृतेयं व्याख्या (अयमात्मा) माण्डूक्यस्थम्, किम्पुनस्त
 द्ब्रह्मात्मनोऽर्थान्तरनेत्याह (अयमिति) अयंप्रत्यगात्मैव ब्रह्म नत्वर्थान्तरमित्यर्थः ॥

यावल्लक्ष्यकालाऽनवस्थितत्वेसाति यद्वावर्तकं तत्तटस्थं, यथा देव
दत्तस्य स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानत्वं, यथावा शुक्तेरजतप्रपञ्चाधिष्ठानत्वं,
यथावा पृथिव्यागन्धवत्त्वं, आत्मनस्तु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरंच
प्रपञ्चाधिष्ठानत्वाभावाल्लक्षणसमन्वयः “सदेव सोम्येदमग्रआसी
त्, “अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतेः, “नित्यं विज्ञानमान
न्दमित्यनेनात्मन रसञ्चिदानन्दस्वरूपत्वं स्वरूपलक्षणमुक्तं भव
ति, नच सत्यंज्ञानमित्यत्र ज्ञानपदस्यान्तोदात्तत्वात्तस्य मत्वर्थी

(सदेवसोम्येदमिति) छान्दोग्यषष्ठप्रपाठकस्थम्, साद्वित्यस्तितामाशंबोध्यते, एवे
त्यब्रधारणे, किंतदवधियते तदाह (इदमिति) यदिदं व्याकृतं जगत् तदग्रे
उत्पत्तेः प्राक् सदेवासीत्, अव्याकृतं सत्कारणात्मकं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः, हेसोम्य
प्रियदर्शनेति पित्राउद्दालकेन पुत्रः सम्बोध्यते ॥ (अथात आदेश इति) व०

अ० २ ब्रा० १ ब्रह्मणः सपरिकरमूर्तामूर्तात्मकरूपद्वयोपन्यासस्य ब्रह्मज्ञा
नहेतुत्वं ब्रह्मणोवक्तव्यत्वेन परिशेषोवातः शब्दार्थः, इतिशब्देन ब्रह्मणो
रूपद्वयं सपरिकरं यदुपन्यस्तं तत्परामृश्यते, इतिशब्देन परामृष्टं सर्वं नञ्वावी
प्सया निषिध्यते नेतिनेतीति, तेन अयं पञ्चभूतात्मकरूपद्वयोन्यनन्तरं ब्रह्मव
क्तव्यत्वेन परिशिष्यतेऽतस्तस्य नेतिनेतीत्युपदेशः क्रियते इत्यर्थः, विषयजातस्य
सर्वस्य निषेधेहाविषयः प्रत्यगात्मा निषेधावधिभूत इति निर्वाचिकिरित्यं ज्ञानं भव
तीति भावः, (ब्र०) ननु “नित्यं विज्ञानमिति श्रुतेरात्मनो ज्ञानस्वरूपबोधकत्वे
पि सत्यंज्ञानमिति श्रुतौ ज्ञानपदस्यान्तोदात्तत्वेन तद्बोधकत्वासम्भवइत्याशं कते
(नचेति) अस्यायंभावः सत्यंज्ञानमिति श्रुतौ ज्ञानपदं ज्ञा अवबोधने इति धातोः
नपुंसकेभावोक्त इति सूत्रादुत्तरेण ल्युट्चेति सूत्रेण नपुंसकत्वाविशिष्टे भावे धातो
ल्युट्स्यादित्यर्थं केन ल्युट्प्रत्ययान्तं, तत्रच धातोरन्तउदात्त इत्यर्थं केन धातोरिति
सूत्रेण ज्ञाधातोराकारउदात्तः ततः परस्य ल्युट्प्रत्ययस्य लकारटकारयोरित्स
ञ्जालोपाभ्यामपहारे युवोरनाकाविति युशब्दस्य अनइत्यादेशः तस्यच आद्य
दात्तश्चेति सूत्रेण प्रत्ययस्यादिरुदात्तः स्यादित्यर्थं केन प्राप्तामादेरकारस्योदात्ततां बाधि
त्वत्विति इति सूत्रेण लितः प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यर्थं केन ज्ञाधातोराकारस्य पुन
रुदात्तत्वेसाति अनुदात्तपदमिति अनस्याकारयोरनुदात्तत्वे अकः सवर्णे दीर्घ इति

याश आद्यचप्रत्ययान्तत्वं वक्तव्यम्, तेन ज्ञानाश्रयो ब्रह्म न ज्ञानमात्रम्, अन्यथा स्वरविरोधापत्तेरिति वाच्यम् “स्योनन्ते सद नं कृणोमि” “दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्तीत्यत्रेव न प्रत्ययान्तत्वेन युच्यते प्रत्ययान्तत्वेन वा तदुपपत्तेः, नित्यत्वं च कालत्रयाबाध्यत्वम्

सूत्रेण धात्वाकारप्रत्ययाकारयोर्दीर्घः सचैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेण उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यादित्यर्थकेनोदात्त इत्येवं निष्पन्नाद् ज्ञानशब्दात्सुप्रत्यये अतोमिति सूत्रेण तस्यामादेशो तस्य चानुदात्तौ सुप्पितावेति सूत्रेण सुप्त्वा दकारस्यानुदात्तत्वे ज्ञानशब्दाकारस्यामोऽकारस्य चामिपूर्वं इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशः सचान्तरतम्यादनुदात्त इत्येवं ज्ञानमिति पदमुदात्ताद्यच्कमनुदात्तद्वितीयाच्कस्यात्, अध्ययनशैलीप्राप्तत्वनुदात्तादित्वे सत्यतोदात्तं, तच्च ल्युङन्तेनानुपपन्नमिति तदुपपत्तये अशंआदिभ्योऽजिति सूत्रेण अशंआदिभ्यो मत्वर्थेऽच्स्यादित्यर्थकेन ल्युङन्तस्य तद्धिताच्प्रत्ययान्तत्वमङ्गीकर्तव्यं, तथाहि ल्युङन्तज्ञानशब्दात् ज्ञानमस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थेऽच्प्रत्यये सति तस्य चितइति सूत्रेण चितोन्तउदात्त इत्यर्थकेनोदात्तत्वे सति यस्येति चेति सूत्रेण भसंज्ञकस्येवर्णावर्णयोर्छोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे इत्यर्थकेन नकाराकारस्य लोपेऽनुदात्तपदमिति ज्ञाधात्वकारस्यानुदात्तत्वमेवं निष्पन्नादन्तोदात्तात् सुप्रत्यये तस्यामादेशो तदकारस्यानुदात्तौ सुप्पितावेत्यनुदात्तत्वे सत्यमिपूर्वं इति पूर्वरूपं, तच्च एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तं इत्यनुदात्ताद्युदात्तान्तज्ञानमिति सिद्धम्, तच्च मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततया ज्ञानाधिकरणार्थकमिति कथं तादृशज्ञानपदघटिताया उक्तश्रुतेर्ब्रह्मणो ज्ञानरूपतोच्यत इति ॥ प्रदर्शितशंकां परिहरति (स्योनन्तइत्यादिना) “स्योनन्तेसदनं कृणोमीति, तैत्तिरीयशाखास्यं पुरोडाशस्थापनस्थाननिर्माणे विहितं यजुः, हेपुरोडाश ते त्वदर्थं स्योनं समीचीनं सद नं सीदति निषीदत्यास्मिन्निति सद नं स्थितिस्थानं कृणोमि करोमीत्यर्थः, व्यस्योवहुलमिति व्यस्येन श्रुविकरणाः (दानेनेति) तैत्तिरीयारण्यकस्थनारायणोपनिषदुपान्तिमानुवाकस्यामिदम्, स्वस्वत्व निवृत्ति परस्वत्वेत्पत्युभयानुकूलो व्यापारो दानम्, तेन द्विषन्तः शत्रयोपि मित्रा मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ (मित्रा इति) मित्रशब्दाज्जसिजःशसोःशिरिति तस्य शौनपुसकस्य झलच इति नुमि उपवादीर्घेश्छन्दसिवहुलमिति शेषोपे ततो नलोपेसिद्धयति तातापि ण्डानामिति वदिति श्रुतिद्वयस्यर्थः, ॥ समाधानग्रन्थस्यत्वयंभावः येन विधिरिति सूत्रभाष्ये स्योनशब्दस्य शिवतन्तुसन्ताने इत्यतो न प्रत्ययनिष्पन्नत्वोक्त्या

चित्त्वं इतरांप्रकाश्यत्वे सतीतरप्रकाशकत्वम्, निरतिशयप्रेमास्प
दत्वमानन्दत्वम् “त्रिकालाबाध्यं सत्यं त्रिकालानुस्यूतं सत्यं
यदस्ति तत्सत्यं, किंज्ञानमिति स्वप्रकाशं ज्ञानं, सर्वप्रकाशकं
ज्ञानं, निरावरणचिन्मात्रं ज्ञानम्, किंमानन्दमिति अम्भसामर्णव
इव सुखचेतनानामधिष्ठाननित्यशुद्धाखण्डाद्वैत चिदानन्दैकरसमा
नन्दमित्यादि श्रुतेः, यद्यपि सच्चिदाद्यन्यतमस्यैव लक्षणत्वोक्तौ न कु
त्राप्यतिव्याप्तिस्तथापि जडत्वापुरुषार्थत्वशंकापरिहाराय चि
दानन्दपदे बोध्ये, अन्यथा तस्य श्रुत्युक्तजिज्ञास्यत्वं न स्यात्, स्वरू
पपदं तु तस्य तद्गुणत्ववारणाय, ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसि
द्धिरितिन्यायादात्मनो लक्षणसत्त्वेऽपि प्रमाणाभावात् कथं तत्सिद्धिः,
न चोदाहृतं श्रुतय एव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम्, तयोरन्योन्या
श्रयत्वप्रसङ्गेन तासां तत्प्रमाणत्वायोगादिति चेन्न, अन्योन्याश्रय
स्य वक्तुमशक्यत्वात्, नहि वयं तार्किकाणामिवेश्वररूपासप्रणी
तत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्मः, येन तयोरन्योन्याश्रयस्स्यात्,
धाट्टवस्य ज्यतिभ्यो न इत्युणादिसूत्रविहितनप्रत्ययस्योणादयो बहुलमिति बाहुल
कमाश्रित्य धात्वन्तरादप्युत्पत्तेः प्रामाणिकतया बाहुलकादेव भावार्थकताया
श्च निर्वाधतयोक्तश्रुतिघटकज्ञानशब्दे तादृशनप्रत्ययस्याङ्गीकारेण, सुयुरुवृजोयु
जिति सूत्राद्युजित्यनुवर्त्तमाने पठितेन बहुलमन्यत्रापीत्युणादिसूत्रेण सामान्य
तो विहितस्य युच्प्रत्ययस्याङ्गीकारेण वान्तोदात्तज्ञानस्य सिद्धौ सम्भवंत्यामर्श
आदिगणे तत्पाठकल्पना न न्याय्या, त्वयापि हि “स्योनन्ते सदनं कृणो
मि “दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्तोऽत्यादावन्तोदात्त स्योन दानादिशब्देऽप्य
शंआद्यचोनुपपन्नार्थकतया नप्रत्ययो युच्प्रत्ययो वा स्वीकर्त्तव्य एव, आनन्द
वल्लीभाष्ये भःवस्युडन्तइत्यनुक्ता भावसाधनो ज्ञानशब्द इत्येतन्मात्रं ब्रुवतां
भाष्यकृतामप्यत्रैव तात्पर्यमिति (स्वकृत.) (त्रिकालाबाध्यं सत्यमिति) किं
ज्ञानमिति, किंमानन्दमिति चेन्माः श्रुतयस्तैलंगाक्षरमुद्रितसर्वसारोपनिषत्स्थाः,
स्पाष्टार्थाः, (स्वरूपपदं त्विति) निरवयवात्मनो मनः संयोगायोगान्नानित्यज्ञाना
नन्दादिगुणाश्रयत्वं समवायासंभवादेकस्यैव गुणगुणित्वासम्भवाद्धर्मविशि
ष्टस्यानित्यत्वदर्शनाच्च, एतेन प्रदीपप्रभान्यायेन ज्ञानस्य द्रव्यत्वमङ्गीकृत्यात्मनो
ज्ञानाश्रयत्ववादोऽपि निरस्तः, प्रदीपवदेवात्मनोऽपि सावयवत्वेनानित्यत्वापत्ते
श्च, आनन्दपदस्य पुंस्त्वाभावस्तु छान्दस इति भावः, (स्वकृत.)

सच एक एव निर्विकल्पः, “आत्मावाइदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्

जागरणावस्थायां चक्षुरादीन्द्रियैर्वाह्यान्रूपादिविषयानन्तिमुक्ते तथाचाथर्वाणि कैरस्नायते “स्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेतीति, ततो वा ह्यविषयभोगानतीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम्, उपाधिर्वािशष्टस्यावस्था त्रयमुपजीव्य निर्वचनत्रयमुक्तम् ॥ अथकेवलस्य निर्वचनमुच्यते यद्यस्मात्कारणादस्यात्मनो भावः स्वभावविशेषः सन्ततः परिच्छेदरहितः “तथान्न सत्यं ज्ञानमनन्तब्रह्मेत्यत्र श्रुत्यन्तरे देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यलक्षणमानन्त्यभावे हितम्, तस्मादततिसान्तत्येन सर्वत्रसंगच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं द्रष्टव्यमिति स्मृत्यर्थः ॥ इति विद्यारण्यकृतं (आत्मावाइति) इदमैतरेयस्थम्, सन्ततोऽखण्डैकरसः सर्वजगदाधिष्ठानत्वेन तदीयवास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ आत्मशब्देनात्र विवाक्षितः, वैशब्दोऽवधारणार्थः, इदमिदानीं सार्वजनीनप्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वैरपि प्रतीयमानं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवाऽऽसीत् नतु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत्, नाप्यात्मगोचरौ शब्दप्रत्ययावास्ताम् ॥ लोके मृत्कार्यभूतघटशरावाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदेवास्ति नतु घटादिकम्, तथापि मृद्गोचरौ शब्दप्रत्ययो विद्येते एव तद्वदत्रापि प्रसक्तौ सत्यां शब्दप्रत्ययावापि वैशब्देन व्याचर्येते, देहेन्द्रियादीनामभावेन जिह्वानिष्पाद्यशब्दस्य मनोनिष्पाद्यस्य प्रत्ययस्य चाभावः सुतरामुपपद्यते, नन्विदमात्माऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येन जगद्वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतीयते नीलमुत्पलमिति सामानाधिकरण्यश्रवणे सत्युत्पलद्रव्यस्य नीलगुणवैशिष्ट्यस्य प्रतिभासात्, मैवं वैशिष्ट्ये सत्यग्रशब्दवैयर्थ्यप्रसंगादिदानीं जगद्विशिष्ट आत्मा प्रतिभासत इत्यनुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनकाल उपादीयते, तदवमनेन वाक्येनाखण्डैकरसात्मकत्वं सूचितं भवति, एकादिशब्देरखण्डैकरमत्वमेव स्पष्टी क्रियते, लोके वृक्षादिपदार्थेषु स्वगतः सजातीयो विजातीयश्च त्रिविधो भेदोऽस्ति, तत्र शाखास्कन्धपत्रादीनां परस्पर अतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदः, वृक्षान्तरप्रतियोगिकः सजातीयः, पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयः, तद्वद्वत्तमनोपि प्रसक्तावेकशब्देन स्वगतो भेदो व्याचर्येते, नवृक्षवन्नानात्मको भवति किन्त्वेकात्मक इत्यर्थः, एव शब्देनात्मान्तरव्यावृत्तिः, योऽयमेकः स एव नत्वन्यः कश्चित्तादृश इत्यर्थः, नान्यदित्यादिना विजातीयभेदो निषिद्ध्यते अन्यत्प्रकृतादात्मनो विलक्षणं किञ्चन किञ्चिदपि वस्तुन मिषत्, धातूनामनेकार्थत्वान्नासीदित्युक्तं भवति, इयं विद्यारण्यकृतः,

किंचन मिषत्, “सदेवसोम्येदमग्र आसीत्, “सवाएषमहानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्म, “शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्य
 न्ते स आत्मा सविज्ञेयः, “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेहनानास्ति
 किंचन, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् अमृतस्य
 परंसेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्, असङ्गो न हि सज्जते, यत्तदद्वैतस्य
 (सदेवेति) पूर्वव्याख्यातम् (सवाएषइति) इदं व० अ० ४ ब्रा० ४ सवाएष
 उक्तरूपो विज्ञानमयः महानवच्छेदकोपाधिरहितः, अतएव स्वतोऽजो जन्मरहि
 त आत्मा अतएवाजरो जरारहितोऽतएवामरः प्राणत्यागरूपमरणरहितो अतए
 वामृतो निरन्वयनाशशून्योऽतएवाभयो भयहेत्वविद्यापगमादतएव ब्रह्म सत्यज्ञाना
 दिलक्षणमिति (बृहदारण्यमिताक्षरा) अत्रात्मोद्देश्यस्तस्य सङ्गति पदबोध
 त्वं पूर्वोक्तरूपत्वं एषइति पदबोधितं विज्ञानमयत्वं च विशेषणं अन्यत्सर्वं विधे
 यम् ॥ (शान्तंशिवमिति) माण्डूक्यस्थमिदं, ब्रह्मणश्चतुष्पात्कल्पनं प्रक
 म्य विश्रुतैजसप्राज्ञरूपांस्त्रीन्पादानुक्ता तुरीयपादप्रदर्शकम्, शान्तं रागद्वेषा
 दिरहितं कूटस्थमितियावत्, शिवं परमानन्दबोधरूपं अद्वैतं भेदविकल्परहि
 तं चतुर्थं संख्याविशेषविषयत्वाभावेऽपि पूर्वापेक्षया तुरीयं पादं मन्यन्तेऽव
 गच्छन्ति श्रुतिविदः, तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्याह
 (स आत्मेति) सतुरीयः आत्मा अस्मत्प्रत्यययोग्य इत्यर्थः, ततः किमित्यत
 आह (सविज्ञेयइति) स तुरीयः अपगतसमस्त विशेष आत्मा विज्ञेयो विशे
 पेण साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः, ॥ (एकमेवेति) महानारायण० अ० ३ ब्रह्मल
 क्षणवाक्यमिदम्, अत्र त्रिभिः पदैः क्रमेण सजातीय स्वगत विजातीय
 भेदराहिसमुच्यते, उक्तभेदत्रयशून्यं ब्रह्मेत्यर्थः; (छा० मि०) (निष्क
 लमिति) श्वेताश्वतरपष्ठाध्यायस्यैकोनविंशो मन्त्रोऽयम्, निर्गताः कला अंशा
 यस्मात्तन्निष्कलम्; अतो निरंशत्वात्तिष्क्रियम्, अतः शान्तमपरिणामि, निर
 वद्यं रागादिदोषशून्यम्, अंजनं मूलतमः सस्वन्धो धर्मादिकं वा तच्छून्यं, किं
 चामृतस्य मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्पत्तिस्थित्वेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतु
 वत् प्रापकं यथादग्धेन्धनोऽनलः शाम्यति तमिवाविद्यातज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं
 निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः; (रत्नप्रभा०) (असङ्गोहीति) व० अ० ४ ब्रा० ३
 सयत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्तात्मेत्युक्तार्थे
 हेतुरुच्यते असङ्गइति श्रुत्या मूर्त्तं मूर्त्तान्तरणयुज्यमानं स्पन्दते आत्मा तु पूर्णत्वा
 नमूर्त्तं स्थूलसूक्ष्मशरीरादिना केनचिद्युज्यते तेनाकर्त्तव्यः (ब्र०)

ग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यविभुं सर्वगतं
सुसूक्ष्मतदव्ययं यद्भूतयोनिम्परिपश्यन्ति धीरा इत्यादिश्रुतिभ्यः,
तद्भेदस्तु घटकरकाद्याकाशवदनात्मकार्याहंकाराद्युपाधिभेदाद
वगन्तव्यः, “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, “सवाएषभूतानीन्द्रिया
णि विराजंदेवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्याऽमूढोमूढ इव व्यवहर
न्नास्ते माययैव तस्मादद्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो
बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगैकरसः

(असङ्गो न हीति) वृ० अ० ३ ब्रा० ९ अत्रात्मैतन्नुपन्यते, आत्माऽसङ्गः
सङ्गित्वधर्महीनः द्वियस्मान्नसज्जते केनचिन्नसम्बध्यते मूर्तस्यैव तद्वन्मत्वात्,
(वृ० मि०) यत्तद्वंशयमिति) मुण्डकप्रथमखण्डस्थमिदम्, ततः पूर्वं “अथ
परा ययात्तदक्षरमधिगम्यते, इति पाठः पूर्वमपरा कर्मप्रधाना ऋग्वेदादिलक्षणा
विद्योका तदानन्तर्यमथशब्दार्थः, यया तदक्षरमधिगम्यते सापरा उत्कृष्टफल
का विद्येत्यर्थः, अक्षरस्य वर्णसमुदायत्वं वारयति. (यदिति) अद्वयं अद्वयं
ज्ञानेन्द्रियामयं (अग्राह्यं) कर्मेन्द्रियाविषयः, अगोत्रं वंशशून्यं, अवर्णं जा
तिहीनं, न केवलमिन्द्रियाविषयः किन्तु तद्रहितं चेत्याह (अचक्षुरिति) न
विद्येतैचक्षुः श्रोत्रेयस्य तत्तथा, इदंच ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणं, कर्मेन्द्रियाभावमाह (तदिति)
पाणिश्रपादश्च पाणिपादं तद्यस्य नास्ति तत्तथा उपलक्षणमेतत्कर्मेन्द्रियाणां, नि
त्यमनाशोपलक्षितं विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्व कल्पनाधिष्ठानं सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात्,
तदव्ययं नाशाभावात्, यत्तथोक्तमक्षरं भूतयोनिं यथा परिपश्यन्ति धीराः सा परा
विद्येत्यन्वयः, (तत्सृष्ट्वा तदेवेति) आनन्दवल्लीषष्ठानुवाकस्थमिदम्, तत् हिर
ण्यगर्भादिस्थावरान्तं शरीरजातं यत्किंचिदास्ति तत्सर्वसृष्ट्वा तदेव सृष्टं शरीरजा
तं परमात्मानुप्राविशत्, नारिकेलेऽम्भ इव आदर्शमुखमिव वा तत्रैवान्तर्गुहायां
बुद्धो द्रष्टा श्रोतामन्ताविज्ञातेत्येवमभिव्यक्ता बभूवेत्यर्थः (नारायणी)
(सवाएषभूतानीति) नृसिंहोत्तरतापनी० ख० ९ स एव एष आत्मा भू
तानि पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि विराजं ब्रह्माण्डं देवता इन्द्रियाधि
ष्ठात्रीः कोशा अन्नरसादिमयास्तान्सृष्ट्वा निष्पाद्य ततः प्रविश्य मध्ये सन्नपि परि
छिन्नाभिमाना भूत्वा स्वयममूढोऽपि परिछेदं बन्धनं मत्वा मूढ इव व्यवहरन् संसर

प्रमाणैरेतैरवगतः, “प्रकाशते स्वयंभेदः कल्पितो मायया तयोः
घटाकाशमठाकाशौ यथाकाशप्रभेदतः, “घटाकाशमठाकाशौ म
हाकाशे प्रतिष्ठितौ एवमपि चिदाकाशे जीवेशौ परिकल्पितौ,
मायातत्कार्यविलये नेश्वरत्वं नजीवता, “अनेनजीवेनात्मनानु
न्नास्ते स्वात्मनातिष्ठति माययैव नवस्तुतः, आत्मस्वरूपमुपसंहारव्याजेनाह
(तस्मादिति) प्रमाणैरेतैस्सर्वैश्चक्षुरादिभिरवगतः विषयावच्छेदेनात्मन एव भा
नात् ॥ नारायणो, (प्रकाशतइति) रुद्रहृदयोपनिषत्स्थमिदम्, ॥ अस्मात्पूर्वं
“दासुपर्णो शरीरेस्मिन् जीवेशाख्योसहस्थितौ तयोर्जीवः फलंभुङ्क्ते कर्मणो
न महेश्वरः केवलंसाक्षिरूपेण विनाभोगं महेश्वरः, इतिपाठः तेनायमर्थः
अस्मिन् शरीरे जीवेशाख्यौ दासुपर्णौ द्वौपक्षिणौ सहस्थितौस्तः दिशच्चा
त्परस्यौप्रत्ययस्य सुपांसुलुगित्याकारः पक्षिशब्दःपत्रवाची तत्सादृश्यात्पक्षमभि
धत्ते तेन शोभने पक्षेपक्षौ ययोस्तौ सुपर्णौ पक्षिणावित्यर्थः, शरीररूपेकवृक्ष
स्थत्वेन तत्सादृश्याज्जीवेशौ पक्षिणावुच्येत, तयोर्जीवेशयोर्मध्ये जीवः कर्म
णः फलं भुङ्क्ते नतु महेश्वरस्तद्भुङ्क्ते इत्यर्थः, ईश्वरस्य भाकृत्वाभावे तच्छरीर
स्थितिव्यर्थेत्याशङ्क्याह (केवलमित्यादि) केवलमित्यस्यार्थः (भोगंविनेति)
महेश्वरो भोगंविनैव साक्षिरूपेण स्वयंप्रकाशते, नत्वेवंसति जीवेशयोर्हि
त्वं पारमार्थिकं स्यादितिशङ्कानिरस्यति (माययेति) तयोर्जीवेशयोर्भेदः माय
या समष्टिव्यष्टिरूपया कल्पितः अविद्यागतभेदस्य चैतन्ये आरोपादितिभा
वः, उक्तमर्थं सदृष्टान्तमनुवदति (घटोति) इतोऽग्रे “कल्पितोपरमौ जीवश्चिव
रूपेणकल्पितौ, इतिपाठः तेन घटावच्छिन्नआकाशः घटाकाशः मठागृहं त
दवाच्छिन्नआकाशो मठाकाशस्तौ यथा महाकाशप्रभेदतः महाकाशे निरुपाधौ
यः प्रभेदः घटमठयोर्वर्तमानस्य प्रसिद्धस्य परस्परभेदस्य आरोपहेतुकस्तस्मात्
कल्पितौतथा परमौ मायातदेकदेशरूपोपाधि विशिष्टौ परमौ चेतनत्वेन जडा
दुत्कृष्टौ पदार्थौ जीवेश्वररूपेण कल्पितावित्यर्थः, (घटाकाशेति) वराहो
पनिषत्स्थमिदम्, यथामहाकाशे निरवच्छिन्ने घटाकाशमठाकाशौ प्रतिष्ठितौ एवं
चिदाकाशे चित् आकाश इव वस्तुतोनिर्लेपत्वात् चिदाकाशे मयि प्रत्यगा
त्मनि परब्रह्माभिन्ने जीवेशो प्रतिष्ठितौ माययेतिशेषः, प्रतिष्ठितौ कल्पिता
वित्यर्थः, (मायातत्कार्येति) वराहोपनिषत्स्थमिदम्, अस्योत्तरार्द्धे “ततः
शुद्धाश्रिदेवाहं व्योमवन्निरुपाधिक इति, स्पष्टोर्थः, (अनेनजीवेनात्मनेति) छा.
अ. ६ इतःपूर्वं “संयदेवतेक्षत हन्ताहामेनास्तिस्त्रोदेवता इति पाठः तथाच

प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, “त्वंस्त्रीत्वंपुमानसि त्वंकुमारउत वाकुमारीत्वंजीर्णोदण्डेन वंचसित्वंजातोभवसि विश्वतोमुखः”, “ब्रह्म दाशाब्रह्मदासाः”, “एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहु धावैवदृश्यते जलचन्द्रवत्”, “अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टोरूपंरूपं प्रतिरूपोवहिश्च, “वायुर्यथैकोभुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपोवभूव एकस्तथा सर्व सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमीक्षित्रीदेवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरं इमाः सृष्टास्तेजोबलरूपाः परोक्षत्वाद्देवता अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना ममस्वरूपेण ताअनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नामचरूपंस्थ स्थूलं करीष्यामस्यैक्ष तेत्यन्वयः, (इतिरत्नप्रभा०) (त्वं स्त्री त्वं पुमानिति) श्वेता० अ० ४, त्वं स्वयमानन्दात्मा स्त्री स्त्रीशब्दप्रत्ययविषयः, त्वं आनन्दात्मा पुमान् पुरुषशब्दप्रत्ययविषयः, असि भवासि, त्वं आनन्दात्मा कुमारः कुमारशब्द प्रत्ययविषयः, उतवा अप्येव कुमारी कुमा्रीशब्दप्रत्ययविषयः, त्वामिति शेषः, त्वं आनन्दात्मा जीर्णः वयोहीनः दण्डेन दण्डतृतीयपादेन वंचसि अंचसि गच्छसि, त्वं आनन्दात्मा जातः उत्पन्नः भवासि सत्तां करोषि, विश्वतोमुखः सत्त्वं तामुखो नानावस्थांप्राप्नोषीत्यर्थः, (शङ्करानन्दी) (ब्रह्मदाशाइति) आयर्वणिर्को पनिषत्स्थम्, दाशाःकैवर्त्ताः दासाभृत्याः, (व०) (एकएवहीति) ब्रह्मविन्दुस्थम्, भूतात्माभूतानि पृथिव्यादीनि आत्मा स्वरूपंयस्य कार्यत्वात्, सर्वेश्वरः स्वतएक एवसन् भूतेभूते प्रतिप्राणिव्यवस्थितः अन्तःकरणे प्रतिविम्बरूपेणावस्थितः सन् एकधाविम्बरूपेण एकरूपोदृश्यते बहुधाच अन्तःकरणरूपोपाधिभेदेनाने करूपश्च दृश्यते तत्रदृष्टान्तः जलचन्द्रवदिति यथाजले प्रतिविम्बितश्चन्द्रो विम्बरूपेण एकोदृश्यते पात्रभेदेन भिन्नेषु जलेषु प्रतिविम्बितः सन्बहुधा दृश्य ते तद्दित्यर्थः, (स्व०) (अग्निर्यथैकइति) इदं कठोपनिषत्स्थम्, अग्निर्यथे कएव प्रकाशात्मासन्भुवनं भवन्त्यास्मिन्भूतानीतिभुवनं अयंलोकस्तमिमं प्रवि ष्ठोनुप्रविष्टः रूपंरूपंप्रति दार्वादिदाह्यभेदप्रतीत्यर्थः, प्रतिरूपस्तत्रतत्रप्रतिरूपवा न् दाह्यभेदेन बहुविधो वभूव एकएव, तथा सर्वभूतांतरात्मा सर्वेषांभूतानांमभ्यन्तर आत्माऽतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव रूपंरूपं देहं देहं प्रति प्रविष्टत्वात् प्रतिरूपो वभूव, ननु विकारे प्रविष्टस्य विकारस्यादिस्याशङ्कायामाह (वहिश्चेति) वहिश्च स्वेनाविकृतेन असंस्पृष्टरूपेणाकाशवत् स्थितइत्यर्थः ॥ (शं० भा०) (वायुर्यथैकइति) इयं कठोपनिषदिपूर्वश्रुत्यनन्तरंपठिता, वायुर्यथैकएवसन्

भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति रूपोबहिश्च, इत्यादिश्रुतेः, अनात्मातावदनाद्यनिर्वचनीय सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकविक्षेपावरणशक्तिमदज्ञानतत्कार्याहंकारादि साक्ष्यप्रपञ्चः परिछिन्नोऽनृतजडदुःखात्मकः, “एकएवाद्वितीयं ब्रह्म तस्मिन्मूलशुक्तिकास्थाणुस्फटिकादौ जलरौप्यपुरुषरैखादिवल्लोहितशुक्लकृष्णा गुणमया गुणसाम्याऽनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्, “अनात्ममूलमाया साचब्रह्मण्याकाशे मेघादिरिव दृश्यते मायानामाऽनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा नसती नाऽसती नसदसत्यनिर्वा

प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपरूपप्रतिरूपोवमूवेत्यर्थः, शेषपूर्ववत्, (शं०भा०) (एकएवाद्वितीयं ब्रह्मेति) पैङ्गलोपनिषत्स्थमिदम्, सर्वादीनां जलादिभिर्गुणसङ्ख्यमन्वयः, रेखाशब्देन छायोच्यते लोहितशुक्लकृष्णा लोहितादिशब्दैः रजस्तत्त्वतमास्युच्यन्ते तानि प्रचुराणि यस्यांसा अर्शआद्यच् गुणमया गुणान्मिनोति प्रक्षिपतिस्वकार्येषुयासा, गुणान्मयतं स्वरूपतयोतेवा, आद्ये दुष्प्रक्षेपणे, अन्त्ये मयगतौ, यद्वा गुणशब्दोभावप्रधानः ब्रह्मणिगुणभावं गच्छति तन्निगम्यत्वात्, पक्षत्रयोपि पचाद्यजन्तेन तत्पुरुषः, गुणसाम्या गुणानां सत्त्वादीनां साम्यंयस्यांसा गुणसाम्या, अर्निर्वाच्या सत्त्वेनामत्वेन च निर्वक्तुमशक्या तुच्छेति यावत्, मूलप्रकृतिः आदिः प्रकृतिरासीत्, तत्रमूलत्वमकारणकत्वम्, प्रकृतित्वंच कारणत्वम् ॥ (स्व०) (अनात्मेति) सर्वसारोपनिषत्स्थमिदम्, माया अनात्ममूलं आत्मभिन्नस्य सकलजडपदार्थस्य कारणमित्यर्थः, तस्याब्रह्मणि विकारानापादकत्वमाह (साचेत्यादि) साचाकाशं मेघादिरिव ब्रह्मणि दृश्यते आकाशस्य मेघादिरिव सा ब्रह्मणोऽलेपिका परिछिन्नाचेतिभावः, तथाच “पादोऽस्येति श्रुतिः, केयमायेत्याशङ्कायामाह (मायानामेति) (अन्तवतीति) ज्ञाननाश्वेत्यर्थः, साच घटादिव्यावहारिकरूपतया प्रातिभासिकरजतादिरूपतयाच यथामूर्ख्यं प्रमाजनकेन्द्रियसन्निकर्षादिरूप गुणजन्यज्ञानविषयः, अप्रमाजनकपित्तादिदोषजन्यज्ञानविषयश्चेत्याह (प्रमाणाप्रमाणसाधारणेति) सत्त्वाद्यभावफलितमाह (अनिर्वाच्येति) निर्वक्तुमशक्येत्यर्थः, सत्त्वादिविशिष्टस्यैवतत्त्वेन निर्वचनसम्भवादितिभावः, तस्याः स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं दर्शयति (अधिष्ठानइति) तर्हितत्सत्त्वे किमानमतआह (अन्तःति) अन्तर्वाणयः पण्डिताः, अन्तर्वाणिस्तुशास्त्रविदित्यमरः, तैर्विकल्पे

च्याऽधिष्ठान एवाविद्यमानान्तर्वाणिविकल्प निरूप्यमाणो
 ज्ञावच व्यवहारभेदवती या न वविद्यते वस्तुतस्सामाया तत्स्व
 रूपमज्ञानं तदेव मूलप्रकृति गुणसाम्यमविद्येत्याद्यनेकाकारा
 जगदाकारेण परिणता, “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्,
 न भूतेन्द्रियादिरूपेण निरूप्यमाणेत्यर्थः, अस्यैवार्थमाह (नचेति) उच्चा
 वचाः नानाविधायैव्यवहाराः शब्दप्रयोगास्तेषां ये भेदास्तद्वती माया प्रकृति
 प्रधानादिशब्दैः कार्यरूपेण भूतेन्द्रियादिशब्दैश्च व्यवह्रियमाणेत्यर्थः, व्यवहारा
 त्प्रसां सत्ताशङ्कां तन्नामनिर्वचनेन निराकरोति (यानेति) वस्तुतो या
 नविद्यते सामायेत्यन्वयः, इदंमायाशब्दफलितार्थकथनं नतुविग्रहः, यामा
 इति तद्विग्रहगतस्य निषेधार्थस्य माशब्दस्य स्थाने तत्पर्यायस्य नञोनिवेशात्
 तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तानां तत्तत्समासघटकपदानां पृथक् प्रयोगरूपस्य
 वृत्त्यर्थवबोधकस्य वाक्यस्यैव विग्रहत्वात्, अत एव वांकालइवेति फलितार्थ
 कथनमिदं विग्रहस्तु वःकालोयस्येति बोध्यइति मनोरमादिग्रन्थस्सङ्गच्छते,
 तत्र बहुव्रीहिप्रवृत्तियोग्यप्रथमाया वामित्यंशेऽप्रयोगात्, या मा इति विग्रहे
 मायाशब्दनिष्पत्तिस्तु उदाक् अवाक्तेति विग्रहे उच्चावचादेशवत् मयूष्यस
 कादित्वात् यच्छब्दस्य यादेशेनबोद्ध्या, मायायाः स्वरूपं नामानि कार्थ्येचाह
 (तत्स्वरूपमित्यादिना परिणतेत्यन्तेन) (अनेकाकारेति) अनेका
 भिधानेत्यर्थः, (स्व०) (नासदासीदिति) ऋक् अष्टक ८ अध्या० ७
 वर्गा १७ अस्यवाक्यस्ये “नासीद्रजो नोव्योमा परोयत् किमावरीवः कुह
 कस्य शर्मन्मभःकिमासीद्ब्रह्मं गभीरं ॥ १ ॥ नमृत्युरासीदमृतं नतर्हि नराऽया
 अन्ह आसीत्प्रकेतः ॥ आनीदवातं स्वधयातदेकं तस्माद्धान्यन्नपरः । कचनास
 ॥ २ ॥ तम आसीत्तमसागूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमाइदं तुच्छेयनाभ्वापिहि
 तं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम् ॥ ३ ॥ इत्यादिपाठोस्ति, अत्र “तपसस्त
 न्महिनाजायतैकमिति तृतीयऋक्तुर्थपादेन सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते अधुना तु
 ततः प्राचीना निरस्तसमस्तप्रपंचा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते तदानीं प्रल
 यदशायां, अवस्थितं यदस्यजगतोमूलकारणं तन्नासत् शश्विपाणवन्निरूपास्य
 न्नासीत्, नहि तादृशात्कारणादस्य जगतउत्पत्तिःसम्भवति, तथानोसत् नैवसत्,
 आत्मवत्सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत्, यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति
 तथापि भावाभावयोस्सहावस्थानमपि न सम्भवति कुतस्तयोस्तादात्म्यमि
 त्युभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः, ननु नोसदिति पारमार्थिकसत्त्व

“अजामेकालोहितशुक्लकृष्णावठहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः, देवा
त्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढां, “मायाचाविद्याचस्वयमेव भवति, “माया तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, “अतो न्यदात्तं, “यदल्पतन्मर्त्यं,

स्य निषेधस्तस्यात्मनोऽपि अनिर्वाच्यत्वप्रदुडितचेत्, आनोदवातमिति तत्सत्त्व
स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति भावः, आग्ने
मन्त्रचामर्थस्तु सायणाचार्यभाष्ये द्रष्टव्यः, विस्तरभयान्नेह लिख्यते, इति (स्व०)

(अजमिकामिति) श्वेता० अ० ४ अस्या उत्तर्द्धन्तु अजो ह्येको जुष
माणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति अजामेकामिति अजां प्रकृ
तिलोहितशुक्लकृष्णातिजो वन्नलक्षणां वह्नीः प्रजाः सृजमानामुत्पादयन्ती ध्यानयो
गानुगतदृष्टां देवात्मशक्तिं सरूपां समानाकारां अजो ह्येको विज्ञानत्मा अना
दिकामकर्मविनाशितः स्वयमात्मानं मन्यमानो जुषमाणः सेवमानोऽनुशेते भजते
वा अन्य आचार्योपदेशावसादिताविद्यान्धकारो जहाति त्यजति (शं० भा०)

(देवात्मशक्तिमिति) श्वेताश्वतरस्थमिदम् ततः पूर्वं “ते ध्यानयोगानुगता अ
पश्यन्ति पाठः, तथाचायमर्थः ते ब्रह्मवादिनः ध्याननाम चित्तैकाग्र्यं तदेव
योग उपायः तमनुगताः समाहिता इत्यर्थः, देवात्मशक्तिं देवस्य द्योतना
दियुक्तस्य मायिनो महेश्वरस्य परमात्मनः अत्मभूतां अस्वतन्त्रां न तु मातुल्य
परिकल्पितप्रधानमिव पृथग्भूतां स्वतन्त्रां ईदृशीं शक्तिं जगदुत्पत्तौ स
हकारिकारणत्वेन अपश्यन् द्रष्टवन्तः कीदृशीं शक्तिं स्वगुणैः प्रकृतिकार्यभूतैः
पृथिव्यादिभिश्च निगूढां संवृताम् कार्याकारेण कारणस्याभिभूतत्वात्कार्या
त्पृथक् स्वरूपेणोपलब्धमयोग्यामित्यर्थः, (आशंकरभाष्यगता) (मायाचा
विद्याचेति) नृतिर्होत्तरतापिनी स्व० ९, स्वयमेकैव जडशक्तिः ईश्व

रोपाधितया माया पदवाच्या भवति, जीवो पाधितया अविद्यापदवाच्या भवति
मायायाः स्वाश्रयाभ्यामोहकत्वं अविद्यायास्तु तद्व्यामोहकत्वमित्यपि तयोर्भेदः,

(स्व०) (मायान्तुप्रकृतिमिति) श्वेता० अ० ४ तु शब्दोऽवधारणे प्रकृ
तिः तत्र तत्र जगत्प्रकृतित्वेनोक्ता या तां मायामेव विद्यात्, जानीयात् महेश्वरं
तत्र तत्र परमेश्वरत्वेन उक्तं मायिनं मायायाः सत्तास्फूर्त्यादिप्रदतयाधिष्ठानत्वे
नैव प्रेरयितारं विद्यादित्यर्थः, (स्व०) (अतो न्यदात्तमिति) वृ० अ० ३ ब्रा०

५ अतोऽस्मादुक्तरूपादात्मनो न्यदात्तं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमिति यावत्
(मि०) (यदल्पतन्मर्त्यमिति) छा० अ० ७ यदल्पतन्मर्त्यम् विनाशीत्यर्थः,
अल्पशब्दार्थस्तु छान्दोग्ये एव “यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प

“नाल्पसुखमस्ति, इत्यादिश्रुतिभ्यः, अत्र तमोऽविद्यादिशब्दै
 ज्ञाननिवर्त्यत्वमनात्मनो लक्षणमुक्तं भवति, तत्र मानन्त्वहमज्ञ
 इत्यनुभवमात्रम्, नतूदाहृतश्रुतयः, तासामग्निर्हिमस्यभेषजमिति
 वदपूर्वत्वाभावात्, सू० अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदिति पूर्वतंत्रन्यायात्,
 नन्वत्र नोसदासीदिति सद्रूपस्यात्मनोपि निषेधात्कथं तस्याना
 दित्वसिद्धिरिति चेन्न, अत्रत्यसत्त्वाऽसत्त्वनिषेधस्य जगदुपादा
 नकारणभूतमूलतमोविषयत्वात्तदानीं प्रलयकालेतमस्साक्षितयां
 विद्यमानस्य तस्य निषेधायोगाच्च, अन्यथाऽसाक्षिकस्य तम
 सोप्यसिद्धिप्रसंगः स्यात्, एतेन शून्यवादोपि निरस्त इति मन्त
 व्यम् ॥ सच एकएव स्वावस्थाभेदेन प्रकृतिमायाशक्त्याद्यनेकश
 ब्दवाच्यो भवति, तस्यैकत्वेचोक्तश्रुतय एव प्रमाणम्, “इन्द्रोमाया
 भिः पुरुरूपईयतइति बहुत्वंतु स्वकर्यापेक्षयेति बोध्यम् ॥ अनयोरा
 त्मानात्मनोरितरेतराध्यासादहमिदं ममेत्यादिसर्वे वैदिका लौ
 मिति श्रुत्यापूर्वमुक्तः तदर्थस्तु यत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यति अन्यच्छृणो
 त्यन्यद्विजानाति तदल्पपरिच्छिन्नं अविद्याकालभावोत्तर्यः, यथास्वप्रदृश्यं वस्तु
 प्राक्प्रतिबोधात्तत्कालभावि तद्वत्, इति (छा० मि०) (नाल्पसुखमस्तीति)
 छा० श्र० ७ इतः पूर्वं “योवैभूमातत्सुखमिति पाठाः, योवै भूमा महान्निरतिश
 यस्तत्सुखं यत्भूम्नोर्वाक् सातिशयत्वात्तदल्पम् तस्मिन्नल्पं सुखं नास्ति अल्प
 स्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् तृष्णाच दुःखवोजम् अतः परमाण्यो भूमैव सुखम्,
 (छा० मि०) (अग्निर्हिमस्यभेषजमिति) इयंमाध्यन्दिनीयसंहितात्रयोविं
 शाध्याय दशममन्त्रस्था, “किंस्विदिमस्यभेषजमिति ब्रह्मणाष्टष्टेन होत्रोक्तमु
 चरमिदमाग्निर्हिमस्येति स्पष्टोर्थः ॥ नन्वपूर्वत्वाभावेप्युदाहृतश्रुतीनामज्ञानवो
 धकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह (अप्राप्तइति) जैमिनि सूत्रं अप्राप्तार्थवो
 धकत्वे शास्त्रस्यार्थवत्त्वं नोचेदनुवादकत्वमिति भावः ॥ (इन्द्रोमायाभि
 रिति) दृ० श्र० २ ब्रा० ५ इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिरिति बहुवचनं
 विक्षेपाणां बाहुल्यात् मायाभिर्मायया नामरूपविषयमित्याभिमानात्मनापरि
 णतयापुरुषरूपो बहुरूप ईयते प्रतीयते मिथ्यैव जले सूर्यवत् (व० मि०)

किंवा व्यवहाराः प्रवृत्ताः, “नहारेण प्रावृता जल्प्याचासुतप उक्थशासश्चरन्ति, एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुष संराजन् ॥ येनावृतः कुरुते संप्रमत्तो घोराणिकर्माणिसुदारुणानि ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नचात्मनः प्रमातृत्वादध्यासमन्तरेण व्यवहारोपपत्तिरिति वाच्यम्, देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्यासङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वानुपपत्तेः, तथाहि प्रमातृत्वेनामं प्रमाश्रयत्वं प्रमायाः वृत्तिरूपत्वे वृत्तेर्जडत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः स्यात्, चैतन्यरूपत्वे स्वस्य स्वाश्रयत्वासम्भवेनात्मनः प्रमातृत्वं न स्यात्, करणवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च स्यात्, तस्माद्वृत्त्युपहितचैतन्यमेव प्रमेत्यङ्गीकर्तव्यम्, तदाश्रयत्वं चाऽसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमदन्तःकरणतादात्म्याध्यासमन्तरा न सम्भवतीत्यतोऽस्य प्रमातृत्वसिद्ध्यर्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्यः, किंचाध्याससत्त्वे व्यवहारस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्यासमूलो व्यवहार इति निश्चीयते, अन्यथा व्यवहारलोपः स्यात्, नन्वा

(नहारेणप्रावृतेति) माध्यन्दिनीयसाहितासप्तदशाध्यायैर्काविंशत्तममन्त्रोत्तराद्विदम्, उक्थशामः उक्थं सामविशेषः तं शंसन्ति कथयन्त्यनेनस्तुवन्ति वा उक्थशासः कर्मिणश्चरन्ति लोकाहोकांतरं गच्छन्ति कीदृशाः नहारेण तत्सादृश्यादज्ञानाच्छेन्नाः नहारी नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नात्यन्तसत्काष्ठपाषाणादिवत्सम्बोद्धमयोग्यत्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् आत्मतत्त्वावरकत्वात्, नापिसन् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात्, ईदृशेनाज्ञानेन सर्वे प्रावृताः पुनः कीदृशाः जल्प्याच जल्पनं जल्पिः तथा देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेनच प्रावृताः पुनः कीदृशाः असुतपः केनाप्युपायेन असून् प्राणानेवतृप्यन्ति तर्पयन्ति नतुआत्मतत्त्वविचारयन्तीत्यसुतपः प्राणतर्पणमात्रेणात्मनः कृतार्थतां मन्यमाना इत्यर्थः, उक्थशास इत्यत्र शंसंस्तुतावित्यतोमन्त्रे श्वेतवहोक्थशास्युरोडाशोऽपिन् अत्रैव निपातनाबलोपः अत उपधाया इति उपधावद्धिः जल्प्येति इणजादिभ्य इति इण् (स्व०) (एकः शत्रुरिति) व्यासोक्तिः संक्षेपशारीरकेषुदाहृतोऽयंश्लोकः, ३ २ १ ॥ येनाज्ञानेनावृतः प्रच्छन्नः पुरुषः संप्रमत्तः कार्याकार्यबीबिकलः घोराण्यतिगर्हितानि ब्रह्मवशादिनि सुदारुणानि ज्ञानविनाप्रती

त्मानात्मनोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः कथं परस्परार्थासा-
 भवितुमर्हति, नहि प्रकाशस्य तमोधिष्ठानत्वं, तमसोवा प्रकाशा-
 धिष्ठानत्वं दृष्टमिति चेन्न, अहमज्ञ इति प्रतीतावाधाराधेयभावेन
 प्रतीयमानयोस्तयोर्विरोधाभावेन परस्परार्थासम्भवात्, अन्य-
 थाहमज्ञ इति प्रतीतिर्न स्यात्, नहि विरुद्धयोराश्रयाश्रयिभावो दृष्टः,
 नहि प्रतीत्यपलापः कर्तुं शक्यः, किंच परिपूर्णपरमात्मनोऽन्वया-
 ज्ञानस्य वृत्त्यलाभादपि तस्य तदाश्रयत्वमङ्गीकार्यम्, उक्तंच
 आश्रयत्वविषयत्वभागेनी निर्विभागाविति रेव केवला ॥ पूर्वसिद्ध-
 तमसोहि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर इति, अध्यासो नाम
 अतस्मिन्स्तद्बुद्धिः, सच द्विविधः स्वरूपाध्यासः संसर्गाध्यासश्चेति,
 तत्राद्यो यथा मन्दान्धकारावृते रज्जौ सर्पाद्यध्यासः तथाऽज्ञानावृते
 आत्मनि प्रथममहङ्काराध्यासः, ततः ममेदमिति ममताद्यध्यासः
 द्वितीयस्तु यथा शुद्धस्फटिके जपाकुसुमादिसान्निध्याल्लोहित-
 स्फटिक इति रक्तताध्यासः, तथाऽहंकारादावात्मसान्निध्यादस्ति-
 ताद्यध्यासो भवति, एतदभिप्रायेणैव सरस्वतीरहस्योपनिषदि
 “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं
 जगद्रूपं ततोद्वयमित्युक्तम् ॥ अत्र यथासर्पाध्यासे रज्ज्वावारका-
 काराक्षमानि अवश्यं फलानि ज्योतिष्टोमादीनि कुरुते इतिसंबन्धः ॥ (आश्रयत्ववि-
 षयत्वेति) संक्षपशारीरकस्योपनिषदोक्तः ३१९, अज्ञानस्येति शेषः, अज्ञानस्याश्र-
 यत्वं विषयत्वं च भजत इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी केवलाऽद्वितीया अतएव नि-
 र्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता चित्तिरेव हि यतः पूर्णब्रह्मेव पूर्वसिद्धतमसः जीवे-
 श्वरविभागात्पूर्वसिद्धस्य जीवेश्वरविभागसत्त्वप्रयोजकस्याज्ञानस्य ततः पश्चिम-
 स्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्मच यथाक्रमं नाश्रयो भवति ना-
 पि गोचरः, यद्यपि जीवेश्वरविभागादिरनादिस्तथापि स न वास्तवः मायिकस्तु
 सोऽद्वयब्रह्मानवमासदशायामेव भवतीति भावः (अस्ति भातीति) अस्तीतिसत्तोच्यते
 भातीति भातं प्रियमित्यानन्दः रूपमिति घटपटादिव्याक्तिः नामेति सञ्ज्ञा तथाच
 सच्चिदानन्दरूपे परमात्मनि प्रतीयमानसत्ताभानानन्दरूपनामात्मकवस्तुपञ्च-
 क्रमध्वे आद्यन्त्रयमधिष्ठानात्मकब्रह्मरूपं अन्त्यद्वयन्तु प्रपञ्चरूपमित्यर्थः, तत्र सत्ता-
 दिप्रथममधिष्ठानरूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चेन संसर्गाध्यासवशात् घटादौ भाति नामरूपा

ज्ञानस्य कारणत्वं तथाऽहंकाराद्यध्यासे आत्मावारकाऽज्ञानस्य कारणत्वं, यथावा सर्पाध्यासे पूर्वदृष्टसंस्कारस्य कारणत्वं तथा उत्तरोत्तराध्यासप्रति पूर्वपूर्वजन्मानुभूताहंकारादिसंस्कारस्यापि कारणत्वं बोध्यं, ननु प्राथमिकाध्यासे संस्काराभावादध्यासासम्भव इति चेन्न, अध्यासप्रवाहस्य बीजाङ्कुरवदनादित्वेन प्राथमिकाध्यासाभावात्, नन्वन्यत्र सत्यत्वेन प्रसिद्धस्य सर्पादेः सत्यसंस्कारवशादध्यासोदृष्टः त्वन्मतेत्वात्मातिरिक्तप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन सत्यसंस्कारस्याध्यासकारणस्यासंभवादध्यासानुपपन्न इति चेन्न, केनचिन्मायाविना प्रदर्शितमिथ्यासर्पमुद्दिश्य केनचित्पुरुषेण सर्पस्वरूपगुणज्ञानशून्यस्य पुरुषान्तरस्यायं सर्पोनेन दृष्टः पुरुषो मृत्युमेतित्युपदिष्टस्य तज्जनितमिथ्यासंस्कारेणापि जायमानसर्पाद्यध्यासे व्यभिचारदर्शनात्, सत्यसंस्कारस्य गौरवपराहृतत्वेनातन्त्रत्वाच्च, ननु प्रत्यक्षविषये रज्ज्वादौ सर्पाद्यध्यासो दृष्टः आत्मनस्त्वप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्राध्यासो युज्यत इति चेन्न, अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे नीलिमाध्यास दर्शनादात्मनस्त्वस्मत्प्रत्ययगम्यत्वेनापरोक्षत्वाच्च, “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः, ननु स्वतरस्मिन् रज्ज्वाद्यधिष्ठाने स्वतरसर्पाद्यध्यासो दृष्टः आत्मनस्त्वध्यासकर्तृपुरुषाऽभिन्नत्वेन स्वस्य स्वातिरिक्ताध्यासाधिष्ठानत्वासंभवादध्यासानुपपत्तिरिति चेन्न, स्वप्नप्रपञ्चाध्यासवत्तदुपपत्तेः, तथाहि यथातूलाविद्यात्मकनिद्रावृत्तः पुरुषः स्वप्नावस्थां गतस्सन्स्वस्मिन्नेव स्वयमेव रथतुरगादिकमध्यस्य स्वयंच देवोवा राजावा भूत्वा स्वाध्यस्तरथमारुह्य स्वाध्यस्तराक्षसमानुषादिभिर्युद्धादिकं करोति तथा मूलाज्ञानावृत्तः पुरुषः स्वस्मिन्नेव स्वयमेवाऽहङ्कारादिप्रपञ्चमध्यस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोनिं सम्प्राप्य सर्वान्व्यवहारान्करोतीत्यनवद्यम्, नह्यस्य स्वप्नत्मकजगद्रूपन्तुब्रह्माणि स्वरूपेणाध्यासाच्चेनसहैव भाति नतेनविनेतिभावः (स्व०) (यत्साक्षादिति) दृ० अ० ३ ब्रा० ४ अत्रापरोक्षादिति व्यस्येन प्रथमार्थे पञ्चमीतेन यद्ब्रह्म साक्षात्स्वरूपतएव अपरोक्षं नतु घटादिवहृत्तिव्याप्यत्वेन, (दृ० मि०)॥

प्रपञ्चस्य पूर्वानुभूतपदार्थविषयकस्मृत्यात्मकत्वं कल्पयितुं शक्यम्, स्वप्नोत्थितस्य पुरुषस्य स्वप्ने रथतुरगादिकमद्राक्षमिति तेषामनुभवविषयत्वेनानुसन्धीयमानत्वात्, रथादिकं स्मृतवानिति स्मृतिविषयत्वेनानुसन्धीयमानत्वात् “नतत्ररथा नरथयोगा नपन्थानो भवन्त्यथरथान् रथयोगान्पथः सृजते, सू० सन्ध्ये सृष्टिराह हि, निर्मातरचैके पुत्रादयश्च, मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिठ्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिश्रुतिसूत्राभ्यामनिर्वचनीयरथादिसृष्टिप्रतिपादना (नतत्ररथाइति) वृ० अ० ४ ब्रा० ३, इयं श्रुतिः स्वप्नपदार्थानां वासनामात्रनिर्मितत्वेन मिथ्यात्वं ब्रूते, तत्र स्वप्ने रथाः प्रासिद्धाः रथैर्बुज्यन्ते इति रथयोगा अश्वादयः पन्थानो मार्गा न भवन्तीति प्रत्येकं सम्बध्यते न सन्ति अथापि रथान् रथयोगान् पथो वासनात्मकान्सृजते, इति (वृ० मि०) सन्ध्ये सृष्टिरिति) इमानि न्याससूत्रतृतीयाध्यायाद्वितीयपादस्यानि त्रीणि सूत्राणि, तत्र “नतत्रेत्यादिश्रुतौ किं स्वप्नसृष्टिर्घटादिवद्व्यावहारिकी उत शुक्तिरजतादिवन्मायामात्रमिति संशये पूर्वपक्षसूत्रं (सन्ध्यइति) सध्ये जाग्रत्सुषुप्तयोः सन्धौ भवे स्वप्ने सृष्टिर्व्यावहारिक्येव हि तयः श्रुतिरेवमाह “अथरथात्रययोगान्यथः सृजतइति, (निर्मातरमिति) किञ्चैकेशाखिनोऽस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातरं तथा जन्ममिव परमात्मानमामनन्ति “येषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति, एषु चक्षुरादिकरणेषु निर्व्यापारेष्वित्यर्थः, ननु श्रुतौ कामानां बुद्धिदृष्टिविशेषाणां निर्माता परमात्मेति श्रूयते नार्थनिर्मातेत्यत आह (पुत्रादयश्चेति) काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या पुत्रादय एव कामा इत्यर्थनिर्मातृत्वं परमात्मन इत्यर्थः, तथाप्य स्वप्नसृष्टिः सत्या ईश्वरकर्तृकत्वात् सित्यादिवत्, इत्यनुमानं सूत्रेणोक्तं तस्माच्छ्रुत्यनुमानाभ्यां स्वप्नसृष्टिस्तस्येति प्राप्ते प्रत्याह (मायामात्रन्त्विति) तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रं शुक्तिरजतवत् कुतः कार्त्स्न्येन उचितदेशकालादिसंपत्त्या बाधाभावेन चानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्, नहि रथादीनामुचितदेशस्वप्ने सम्भवति देहान्तर्बाहीप्रविष्टमनोवच्छिन्नसाक्षिनिष्ठत्वात्, नाप्युचितः कालोऽस्ति घटिकामात्रवर्तिनि स्वप्ने बहुसंस्तरसाध्यसंस्तरणस्य दर्शनात्, तस्मात्प्रातिभासिक एव स्वप्नप्रपञ्चः, यदुक्तं “अथरथान् रथयोगान्पथः सृजतइतीश्वरकर्तृकां सृष्टिश्रुतिर्गाहेति सृष्टेस्तत्त्वत्वमिति तत् श्रुत्यैव “नतत्ररथा नरथयोगा नपन्थानो भवन्तीत्यादिकया स्वप्ने रथाद्यभावबोधिकया परिहृतम्, अनुमानेचोचितदेशादिजन्यत्वमुपाधिः हेत्वसिद्धिश्च,

च्च, यदि तस्य स्मृतिरूपत्वं तर्हि पूर्वदिने देशान्तरगतो भ्राता मया स्मृतइतिवत्स्वप्ने रथादिकमपि स्मृतमित्येव व्यवहारः प्रसज्येत तस्मान्न तस्य स्मृत्यात्मकत्वम्, येतु तावत्स्वप्नपदार्थानामीश्वरसृष्टत्वं सत्यत्वं चेच्छन्ति ते सर्वलोकोपहासोपकणभृता इत्युपेक्ष्याः ॥ नन्वन्यत्र प्रसिद्धस्यान्यत्राध्यासो दृष्टः ब्रह्मणोन्यत्र प्रपञ्चस्याप्रसिद्धत्वादध्यासोनुपपन्न इति चेन्न, चन्द्रादन्यत्राप्रसिद्धस्य चन्द्रान्तरस्य चन्द्रेऽध्यासदर्शनात्, गुरुतरभारेणात्यन्तदुःखिनां भारवाहिनां भारापगमोत्तरक्षण एकाहं सुखी त्यात्मनोन्यत्राप्रसिद्धस्य सुखस्यात्मन्यध्यासदर्शनाच्च, न हि तदानीं तेषां सुखलेशोऽप्युपपद्यते, प्रस्वेदप्रवाहोर्ध्वश्वासादिदुःखलिङ्गानां स्पष्टत्वात्, तस्मादात्मानात्मनोरध्यासो नैसर्गिक इति सिद्धम्, “अयमेवाध्यासो दुःखहेतुर्वन्ध इत्युच्यते, अस्यैवानर्थहेतोः समूलस्य बन्धात्मकस्य नित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्मज्ञानान्निवृत्तिर्मुक्तिरित्युक्ता ॥ “तरतिशोकमात्मवित्, ॥ “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, “तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, “तमेवैकं

अयन्तरे “सहिकर्त्तृति, “स्वयन्निहत्य स्वयंनिर्माय स्वेनज्योतिषा प्रस्वपितीति च स्वप्नसृष्टेर्जीवकर्तृकत्वश्रवणात्, स्वयन्निहत्य पूर्वदेहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्माय अपूर्वं स्वप्नदेहं संपाद्य स्वेनभासा स्वीयान्तःकरणवृत्त्या स्वेनज्योतिषा स्वरूपचैतन्येनचेत्यर्थः, तथाच “कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इत्यत्रापि जीवएव निर्माता ज्ञेयः, (व्याससूत्रवृत्तिवृ०) (तरतिशोकमिति) छा० अ० ७ खण्ड ३ आत्मानं वेत्तीत्यात्मवित् शोकमनस्तापं अकृतार्थबुद्धितांतरति अतिक्रामतीत्यर्थः (मि०) (तमेव विदित्वाति) श्वेता० अ० ६ तं परमेश्वरं विदित्वैव आत्मतया साक्षाच्छ्रुत्यैव जननमरणसंसारहेतुभूतं अविद्याख्यं मृत्युं अत्येति अतिक्रामति परंब्रह्म प्राप्नोति अयनायमोक्षाय अन्यः ज्ञानादन्यः पन्थामार्गो नीविद्यते नास्तीत्यर्थः, अत्र व्यवहिताश्चेति सूत्रेण अतिशब्दस्य व्यवहितप्रयोगः, (स्व०) (तमेवं विद्वानिति) इदं तैत्तिरीयब्राह्मणस्यम्, अस्यार्थस्तु तमेव विदित्वेत्यनेन समानः,

ज्ञानय आत्मानमन्यवाचोविमुंचय अमृतस्यैष सेतुः, “भिद्यते हृदय
 ग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृ-
 ष्टे परावरे, “तन्दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणं अ-
 ध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति, “तमेव
 धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्
 वाचोविग्लापनं हि तत्, “ज्ञानादेव हि कैवल्यं, “देहात्मज्ञान-
 वत् ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येव भवेद्यस्य सनेच्छन्नपि
 (तमेवैकं जानथेति) मुण्डकस्थेयम्, शौनकः शिष्यान् प्रत्याह हे शिष्याः सवि-
 लासां प्रकृतिं मायाख्यां तर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतं एकमद्वयमात्मानं
 विजानथ विजानीत ज्ञात्वा चान्यावाचः अपरविद्यारूपा विमुंचय विमुंचत प-
 रित्यजत एष आत्मसाक्षात्कार अमृतस्य अमृतत्वस्य सविलासाविद्यानिवृत्तिलक्ष-
 णस्य सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्, (शं० भा०) (भिद्यते हृदयेति)
 मुण्डकरथेयं परमात्मज्ञानफलप्रतिपादिकाश्रुतिः । अस्य जीवस्य हृदयग्रन्थिः
 अविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः भिद्यते विनश्यति तथा सर्वे ज्ञानविषयाः संश-
 याः छिद्यन्ते तथा विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभा-
 वीने च कर्माणि क्षीयन्ते कदैव भवतीत्यपेक्षायामाह (तस्मिन्निति) परंकार-
 ण अवरंकार्यं तदधिष्ठानत्वात्तद्रूपे तस्मिन्परमात्मनि साक्षादहमस्मीति दृष्टेस्तौ-
 त्यर्थः, (स्व०) (तन्दुर्दर्शमिति) कठोपनिषत्स्थेयम्, दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्गुह्यं
 न अत एव गूढं अज्ञातं अनुप्रविष्ट आच्छादितरूपेण विद्यमानं कुचेत्यत आह
 (गुह्येति) गुह्यायां बुद्ध्यावाहितं निक्षिप्तं गव्हरे बहुविधानर्थसङ्कटे देहे स्थि-
 तं पुराणं चिरन्तन तमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृ-
 ताह्वयादधिगमस्साक्षात्कारः तेन सोहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षाद्युपल-
 क्षितः संसारं जहातीत्यर्थः ॥ (ब्र०) (तमेव धीरइति) वृ० अ० ४ ब्रा० ४
 धीरो धीमान्ब्राह्मणस्तेमवोक्त रूपमस्मान् विज्ञाय पदार्थ शुद्धिसंपाद्य शास्त्रतः उप-
 देशतश्च प्रज्ञा वाक्यार्थभूतामशेषशोकाकाङ्क्षाशान्तिलक्षणां स्वरूपाभिव्य-
 क्तिरूपां मोक्षसंपादिकां कुर्वीत संपादयेत् बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह (नेति)
 बहून् प्रभूतान् शब्दान् नानुध्यायान्नुचिन्तयेत् कुतो हि यस्मात्तद्बहुशब्दा-
 ध्ययनं वाचो वागिन्द्रियस्य विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरम्, (वृ०
 मि०) (ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति) स्पष्टोर्थः, (देहात्मेति) वराहोपनिषत्स्थ-
 मिदम्, सनेच्छन्नपि मुक्तिमनिच्छन्नपि मुच्यते मुक्तो भवति कर्मकर्तारिलहः स-

मुच्यते, “अहंब्रह्मेति नियनं मोक्षहेतुर्महात्मनां, “नाहंब्रह्मेति जानाति तस्यमुक्तिर्नजायते, “ज्ञात्वादेवं सर्वपाशापहानिः, “यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्तिमानवाः तदाशिवमविज्ञायदुःखस्यान्तो भविष्यति, “अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वाधीरोनशोचति अशरीरंवावसन्तंनप्रियाप्रियेस्पृशतः,

कः यस्य आत्मन्येव परमार्थभूते सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मण्येव ज्ञानं अहंब्रह्मास्मीति स्वाभेदज्ञानं भवेत् किंवत् देहात्मज्ञानवत् देहे आत्मज्ञानं मनुष्याहं स्थूलो गच्छामीत्याद्याकारं यथानिश्चयरूपं तथेत्यर्थः, ज्ञानसामान्यस्य मुक्तिहेतुत्वाभावात्तद्दिशिनाष्टि (देहात्मज्ञानबाधकमिति) तेन घटादिज्ञानव्यावृत्तिः तस्य देहात्मज्ञानाबाधकत्वादितिभावः (स्व०) (अहम्ब्रह्मेति) (नाहम्ब्रह्मेतिच) पैङ्गलोपनिषच्चतुर्थाध्यायस्ये, ज्ञानमितिशेषः, अहंब्रह्मास्मीत्याकारकं अभेदज्ञानं महात्मनां साधनचतुष्टयसपन्नानां मुमुक्षूणां नियमेनाव्यभिचारेण मोक्षस्य हेतुर्भवति यस्तु मूढः अहंब्रह्मेति नजानाति तस्य मुक्तिर्नभवतीत्यर्थः ॥ (स्व०) (ज्ञात्वादेवमिति) श्वेताश्वतरस्थमिदम्, देवं स्वप्रकाशमीश्वरमहन्त्वेन साक्षात्कृत्य सर्वपाशानां मिथ्याज्ञानरागादीक्लेशानामपहानिः क्षयां भवतीत्यर्थः, (ब्र०) (यदाचर्मवदिति) श्वेताश्वतरस्थमिदम्, मानवाः मनुष्याः चर्मवत् यथाचर्म व्याघ्रहरिणादिचर्म वेष्टयते सङ्कोच्यते धार्यते वा तथेत्यर्थः, यदा आकाशं वेष्टयिष्यन्ति सङ्कोचयिष्यन्ति धारयिष्यन्तिवा तदा शिवं पूर्वाक्तनिष्कलत्वादिलक्षणं परमात्मानमविज्ञाय आत्मत्वेनाज्ञात्वापि दुःखस्य आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन त्रिविधस्य अन्तःप्राप्यन्तिकोध्वंसो भविष्यति आकाशस्यामूर्तस्य सङ्कोचनं धारणं वा यथाकदापि न संभाव्यतं तथात्मज्ञानं विना मुक्तिरसंभावेति भावः, (स्व०) (अशरीरमिति) कठोपनिषद्दीतीयवल्लीस्येयं, अशरीरं स्थूलादिशरीरत्रयाद्भिन्नं तत्रहेतुः अनवस्थेष्वनित्येषु शरीरेष्वनेकेष्ववस्थितं नित्यमेकं तत्रैवहेत्वन्तरं महान्तमिति व्यापिनित्यर्थः, तत्रापेक्षिकं महत्त्वंवारयति (विभुमिति) मन्तृमन्त्रव्यभेदंप्रत्याह (आत्मानमिति) ईदृशमात्मानं मत्वाज्ञात्वा धीरः सन् ज्ञानी सन् नशोचति शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः, (स्व०) (अशरीरंवावेति) छ० अ० ८ ख० १२ छान्दोग्ये इतः पूर्वमज्ञस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्तं अनयानु तस्यैव स्वज्ञानवतो देहसम्बन्धानिवृत्तिद्वारा मुक्तिर्दृश्यते वावेत्यव्ययमवधार

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्निविभेति कुतश्चेति, “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते, “यो वै भूमा तदमृतमित्यादि श्रुतेः, यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते ज्जुन ॥ ज्ञानग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमित्यादि स्मृतेश्च ॥ उक्तं च भगवता भाष्यकृता अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्विज्ञानमिष्यते ॥ ब्रह्मविद्यात् आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेदिति ॥ एतेन भाक्तिरूपापन्नमेवापरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवैदिकाधुनिककल्पनं निरस्तम्, पार्थक्यम्, अशरीरं निर्वर्तितशरीरत्वभ्रमं सन्तं प्रियाप्रिये वैषायेकसुखदुःखेन वा नैव स्पृशत इत्यर्थः, सुखदुःखे धर्माधर्मकार्ये तौ च शरीरकार्यौ आत्मज्ञानिनश्च शरीरसम्बन्धाभावेन तत्प्रयुक्तधर्माधर्मसम्बन्धाभावेन तद्वेतुकसुखदुःखाभाव इति भावः, (छां० मि०) (आनन्दं ब्रह्मण इति) तैत्तिरीयोपनिषदानन्दवल्लीस्थमिदम्, ब्रह्मणोरूपमानन्दं विद्वान् कुतश्च न विभेति निमित्ताभावात् नहि विदुषो न्यदस्त्वस्ति यतो विभियात् (नारायणीदीपिका) (यदा सर्वे इति) इदं कठोपनिषदन्त्यवल्लीस्थम्, अस्य परमार्थदर्शिनः यदा हृदि बुद्धौ श्रिताः प्राक्प्रतिबोधात् स्थिताः सर्वे कामाः अभिलाषाः वित्तमेस्या जायामे स्यात् स्वर्गो मे स्यादित्याद्याः परमानन्दब्रह्मप्राप्तेस्तुच्छानन्देच्छानिवर्तकत्वात् प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते अथ अतो हेतोः तदा मर्त्यः प्रबोधात् प्राक् मरणधर्मापि सः प्रबोधोत्तरकाले अविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशादमृतो मुक्तो भवति अत्रेहलोक एव नतु ब्रह्मलोकादौ तद्रमनप्रयोजकस्य अविद्याकामलक्षणस्य मृत्योर्विनाशत्वाद्ब्रह्मसमश्नुते प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः, (स्व०) (यो वै भूमा तदिति) छ० अ० ७ यो वै भूमा महान्परमात्मा तदमृतं अविनाशीत्यर्थः, (छ० मि०) (यथैधांसि) गी० अ० ४ एधांसि काष्ठानि सर्वकर्माणि प्रारब्धादन्यानि (नीलकण्ठी) (ज्ञानेन तु तदज्ञानमिति) गी० अ० ५ तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणजेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः, (नीलकण्ठी०) (अज्ञानमिति) उपदेश सहस्रिका स्थोत्रं श्लोकः, तस्य संसारस्य तद्विज्ञानम् अज्ञानहानम् अतः अज्ञाननाशस्येष्टत्वात् ब्रह्मविद्या ब्रह्मविचारशास्त्रम्, ततः

प्रमाणजन्यज्ञानस्य मानसाक्रियारूप भावनाविशेषात्मक भक्ति
रूपत्वासम्भवात्, स एवाहमित्यधिमात्रभक्तेः परानभिमतत्वात्,
महानारायणोपनिषदि “भक्तियोगो निरुपद्रवः भक्तियोगान्मुक्तिः
भक्तिमतामनायासेनाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवतीत्युपक्रम्य मध्ये
“भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न जायते, इत्युक्त्वा “गुर्वनुज्ञया
क्रमेण भक्तिनिष्ठो भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वविज्ञानं प्राप्य तस्मा
दनायासेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नारायणो बभूवेत्युपनिष
दित्युपसंहारेण भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वावगमात्, “यमेवैष वृणुते

ब्रह्मज्ञानात् निश्चेयसं मोक्ष इत्यर्थः, (भक्तियोग इति) भक्तिः प्रेमभक्तिः तद्र
पो यो योगो ज्ञानद्वारामोक्षस्योपायः स निरुपद्रवः अनेकानर्थरहितः भक्तिविषये
शेषश्वरेण तत्परा भवनात्, ननु भक्तिः कस्योपाय इत्यत आह (भक्तियोगान्मु
क्तिरिति) भक्तिर्मुक्तेरुपाय इत्यर्थः, सा च न साक्षात्तद्वेतुः न हि पंचमी जनक
त्वार्था किन्तु प्रयोजकत्वार्था कार्शामरणान्मुक्तिरित्यादिवदित्याह (भक्तिमता
मिति) भक्तिमतां अनायासेन ज्ञानसाकल्यपारिश्रमं विनैव अचिरादेव शीघ्र
मेव तत्त्वज्ञानं आत्मसाक्षात्कारो भवति तस्मान्मुक्तिर्भवतीत्युपक्रमवाक्यार्थः ॥
भक्तेर्ज्ञानं प्रत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह (भक्त्या विनेति) स्पष्टार्थः, भक्तेः
कयाविधाया ज्ञानसाधनत्वं किंसाधनान्तरस्येव गुरोरप्यपेक्षास्ति वा न तथा तद्
द्वारा तत्साध्यमुक्तिश्च अपामसोममित्यादिवदापेक्षिकी अथवा ब्रह्मानन्दावाप्ति
रूपा तथा तथा कस्यापि पूर्वमुक्तिर्जातपूर्वा वा नेत्याशङ्कां निराकरोति
(गुर्वनुज्ञेयादिना) शिष्यः मुमुक्षुः गुरोरनुज्ञया आज्ञया क्रमेण स्वधर्मानुष्ठान
पूर्वकेण गुरुपदार्थितेन श्रवणं कीर्तनं विष्णोस्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वन्दनं
दास्यं संख्यमात्मनिवेदनं ॥ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥ क्रियये
भगवत्पदा तन्मन्येद्योतमुत्तममिति भागवतोक्तसाधनभक्तिसंपादनक्रमेण भक्तिनि
ष्ठः भक्तौ साध्यभक्तौ निष्ठा स्थितिर्यस्य ईदृशो भूत्वा भक्त्यतिशयेन भक्तेरुत्कर्षेण
अनायासेन आयासः श्रमस्तदभावो न आयासस्तेन पक्वविज्ञानं पक्वं पक्वेष्टकादिव
दृढं निश्चयरूपं विज्ञानं विशिष्टमुत्कृष्टं परमपुरुषार्थमोक्षहेतुत्वात् ज्ञानमहं ब्र
ह्मास्मीति तत्प्राप्य लब्ध्वा क्षिप्रमेव ज्ञानप्राप्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव न तु देहपातो
त्तरं साक्षान्नारायणशब्दलक्ष्यो बभूव साक्षादित्यनेन सालोक्यसामीप्यसावेशतानि
मित्तकमुपचरितं नारायणत्वं प्रतिषिध्यते, इत्युपनिषदिति पूर्वोक्तो मोक्षमार्ग उप
निषत् रहस्यभूतः तेन इदं तेनातपस्कायेति भगदुक्तरीत्या अधिकारिविशेषाव्यवोप
देशार्होयमिति सूचितं (स्व •) (यमेवैष इति) कठोपनिषद्वितीयवल्लीस्ये

तेन लभ्य इत्यस्याः श्रुतेरुदाहृतबहुश्रुतिविरोधात् वृणुते सम्भजते
 श्रवणादिकालेपि सोहमित्यभेदेनैवानुसन्धत्ते तेन वरित्रा लभ्यो
 ज्ञेयोयमात्मा ज्ञातुंशक्य इत्यर्थकल्पनस्यौचित्याच्च ॥ ननु कर्मणां
 विचित्रशक्तिमत्त्वात् “अपाम सोमममृता अभूम, “हिरण्यदा
 अमृतत्वं भजन्ते, कर्मणैवहिसंसिद्धि मास्थिताजनकादय इत्या
 दिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च कर्मणांमोक्षसाधनत्वावगमात्कथं ज्ञानादेव
 मोक्षो भवतीत्युक्तमिति चेन्न, “नकर्मणा नप्रजया धनेन त्यागे
 नैके अमृतत्वमानशुः, “अमृतत्वस्यतु नाशास्तिवित्तेनेति,
 यम्, मूले एवेयं व्याख्याता, (अपामसोमामेति) इदमृक्संहितास्थम्, अ० ८
 अध्या० ४ वर्ग० ११ । कृतसोमयागानां तत्फलमनुभवतामुक्तीर्यम्, वयं
 सोमं तदाख्यलतारसं अपाम पीतवन्तः अत्र यथाकथंचित् तद्रसपानस्योत्तरवा
 क्यनिर्देक्ष्यमाणामृतत्वहेतुत्वाभावात्सामर्थ्यात् “सोमेनयजेतेति विधिविहितसा
 द्यागानुष्ठानपूर्वकं तत्पानं लभ्यते तेनच सोमपानेन अमृता अभूम मुक्तिप्रा
 सा आस्म मुक्तिःकैवल्यनिर्वाण श्रेयो निःश्रेयसामृतमित्यमरः, अपामाभूमेति
 पापाने भूस्तत्तायामित्यनयोर्लुङ्गिरूपे इतिशंककाभिप्रेतोऽर्थः, सिद्धान्तेतु आभूत
 संभवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति स्मृत्युक्तमापेक्षिकममृतत्वमेवामृतपदेन वि
 वाक्षितं आग्रिमवाक्येप्येवमेवेति बोध्यम् ॥ (हिरण्यदाअमृतत्वामेति) इद
 मृक्संहितास्थम्, हिरण्यं सुवर्णं ददति दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपकारिणे ॥ दे
 शेकालेचपात्रेच तद्दानंसात्त्विकंस्मृतमिति भगवदुक्तप्रकारेण वितरति ते
 अमृतत्वं मोक्षं भजन्ते इति शंककार्थः, (स्व०) (कर्मणैवहीति)
 गो० अ० ३ पूर्वपक्षे संसिद्धिशब्देन मोक्षः । सिद्धान्तेतु अन्तः
 करणशुद्धिः, (नकर्मणेति) इदंबृहन्नारायणस्थम्, यथोक्तब्रह्मतत्त्वानुस्मरण
 स्य अन्तरङ्गसर्वत्यागरूपं साधनमत्रोच्यते, अग्निहोत्रादिकं सहस्रसंवत्सरस
 त्रान्तं यत्कर्म तेन कर्मणा अमृतत्वं नलभ्यते “प्रजयापितृभ्य इति श्रुतेः, पितृवि
 षयादृणादिमोचनहेतुर्या पुत्रादिरूपा प्रजा तयाप्यमृतत्वं नलभ्यते “दानेसर्व
 प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्तीति श्रुतेः, धनदानस्य बहुविधफलसाधनत्वा
 वगमात् दानस्य निष्पादकं यद्धनमास्ति तेन धनेनवाप्यमृतत्वं नलभ्यते,
 किंताहिं कर्मप्रजादीनां लौकिकवैदिकव्यापाराणां त्यागेन तदुपलक्षितज्ञानेन
 केचिदेवान्तर्मुखाः अमृतमानशुः प्राप्नुवन्ति, (विद्यारण्यदीपिका)
 (अमृतत्वस्येति) बृ० अ० २ ब्रा० ४ वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणा

“न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्माहि परःपरो हि ब्रह्मा तानिवा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्, त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं ॥ त्यजतैव हितज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमित्यादि श्रुतिस्मृतिषु कर्मणां मोक्षसाधनत्वनिषेधात् कर्मत्यागोपलक्षितज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वावगमाच्च, किंच “सर्वेषां कैवल्यमुक्तिर्ज्ञानमार्गो णोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादिभिः, “नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेत्यादि श्रुत्या ज्ञानातिरिक्तानां सर्वेषां साक्षान्मोक्षसाधनत्वनिषेधात्, यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायवत्या “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते, इत्यादि श्रुत्या कर्मजन्यस्यानित्यत्वप्रतिपादनात्, पूर्वोदाहृत श्रुतीनां अमृतत्वस्य मोक्षस्य तु अवधारणे आशा नास्त्येव आशापि न कर्त्तव्येत्यर्थः (स्व०) (न्यासइतिब्रह्मेति) बृहन्नारायणादिपाठितमानुवाकस्यामिदम्, पूर्वं काण्डोक्तानां अग्निहोत्रादिकर्मणामारुणिजावालाद्युपनिषदुक्तप्रकारेण परित्यागो न्यासः स एवोत्तमो मोक्षहेतुरिति ब्रह्मा हिरण्यगर्भो मन्येते, सच ब्रह्मा परोहि परमात्मरूपो हि नतु पूर्वोक्तमतानुसारिण इव जीवः, यद्यप्यसौ हिःण्यगर्भो देहधारी तथापि परोहि परमात्मैव ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यते तस्य तच्छिष्यत्वेन तत्समानज्ञानत्वात् अतएव श्वेताश्वतरा आप्नन्ति “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वायो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मादिति, यानि पूर्वोक्तानि सत्यतपोदमश्शमदानधर्मप्रजननाग्न्याधानाग्निदोत्रयज्ञोपासनरूपाणि तपांसि भवन्त्येव तथापि संन्यासमपेक्ष्यावराणि निकृष्टानि संन्यास एक एव तानि सर्वाण्यत्यरेचयत् अतिक्रान्तवान् उत्तमत्वतारतम्यं तत्र विश्रान्तमित्यर्थः, (वि० दीपिका) (त्याग एव हीति) स्मृतिरियं, भास्वरीयश्रुतिर्वा, सर्वेषां मोक्षसाधनानां मध्ये त्यागः संन्यासः स एवोत्तमं मोक्षसाधनमस्ति कुतः हि यस्मात्त्यजतैव संन्यासं कुर्वतैव त्यक्तुः आत्मनः प्रत्यगिन्द्रियागोचरं परमुत्कृष्टं पदं सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञेयं ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः, (स्व०) (सर्वेषामिति) स्पष्टार्थः, (नान्यः पन्थोति) श्रुतिरियं व्याख्याता प्राक् । (तद्यथेहिति) छं० अ ८ ख० १ सदृष्टान्तं पुण्यफलक्षयमाह तत्र दृष्टान्तः यथा इह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां स्वामिसेवादिकर्मजितो लोको भोगः क्षीयते नश्यति एवं यथा दृष्टान्तमेवामुत्र परलोकेऽप्यग्निहोत्रादिपुण्यकर्मजितो लोको भोगः क्षीयते इत्यर्थः ॥ (छं० मि०) कर्मचित इति पाठे कर्मणा कृष्यादिना चितः सम्पादितः

“आभूतसंज्ञवंस्थानममृतत्वं हि भाष्यत इत्यापस्तम्बादिवचनेना
पेक्षिकामृतत्वपर्यवसायित्वावगमात्, कर्मणैवहिसंसिद्धिमित्यादि
स्मृतीनां सू० विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमानमिति विरोधाधि
करणन्यायेन “नकर्मणा नप्रजयेत्यादिश्रुतिबाधितत्वादुक्तश्रुत्यनु
गृहीत स्मृत्यन्तरविरोधाच्च न कर्मणाम्मोक्षसाधनत्वं ॥ किंच न
कर्म तमोरूपाज्ञाननिवर्तकंभवितुमर्हति अप्रकाशात्मकत्वादज्ञा
नाविरोधित्वाच्च नीहारपटलवदित्यनुमानबाधान्नकर्मणामज्ञाननि
वर्तकत्वं, तदुक्तं श्रीभगवत्पूज्यपादैः अविरोधितया कर्म नावि
द्यांविनिवर्तयेत् ॥ विद्याविद्यानिहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥
विद्यैवाज्ञाननाशाय न कर्माप्रतिकूलतः ॥ नाज्ञानस्याप्रहाणेहि
रागद्वेषक्षयोभवेदिति, वराहोपनिषदितु “अज्ञानान्धतमोरूपं क
र्मधर्मादिलक्षणं स्वयंप्रकाशमात्मानं नैवंमांस्रष्टुमर्हति, इत्युक्तम् ॥
सस्यादिलोको भोग्य इत्यर्थः ॥ (आभूतसंज्ञवमिति) आपस्तवंवचनम्,
आभूतसंज्ञवं भूतानां पृथिव्यादीनां यः संज्ञवः प्रलयः तत्पर्ग्यन्तं स्थानं मरणरा
हित्येने स्वर्गेऽवस्थितिरमृतत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ (स्व०) (विरोधेत्वनपेक्ष
मिति) पूर्वमीमांसा अ० १ पा० ३ श्रुतिस्मृत्योः परस्पर विरोधे माना
न्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यमेव प्रमाणं स्यात् नस्मृतिवाक्यं हि यस्मादसत्येव
विरोधे स्मृतिप्रामाण्यहेतुभूत तन्मूलश्रुत्यनुमानं विरोधे तु नेति सूत्रार्थः ॥
(स्व०) (अविरोधितयेति) आत्मबोधस्थोयंश्लोकः, (विद्यैवेति) उपदे
शसाहस्रिकास्थोयंश्लोकः, संसारमूलाज्ञानहानायविद्यैव समर्थेत्यध्याहारः, एव
कारार्थमाह (नकर्मैति) तत्रहेतुरप्रतिकूलतइति, अविरोधादित्यर्थः, विद्यांवि
नाऽज्ञानक्षयाभावश्चेदज्ञानक्षयार्थमेव विद्यान्विष्यतां तत्कार्यस्यतु परमार्थत्वादि
द्यया नाशानुपपत्तेस्तन्नाशे हेत्वन्तरमन्वेषणीयमित्यत आह (नाज्ञानस्येति) अज्ञा
नस्याप्रहाणे रागादिक्षयो नस्यादिविवेकपूर्वकत्वस्य रागादावन्वयव्यतिरेकसिद्ध
त्वादज्ञानमया रागादयो नपरमार्था इत्यज्ञाननिवृत्त्यैव निवर्तन्तइतिनतत्रहेत्वन्त
रान्वेषणेत्यर्थः ॥ (अज्ञानान्धेति) वरा० अ० २ धर्मादिलक्षणं कर्म स्वयंप्रकाशमात्मा
नं मांस्रष्टुं लेप्तुंस्वफलमनुभावयितुमिति यावत् नार्हति स्वप्रकाशत्वात् कीदृशं कर्म
अज्ञानान्धतमोरूपं अन्धयति सदसद्विवेकरहितं करोति इत्यन्धं गाढं अल्पेतु तम
सि विवेकोपि जायते अन्धदृष्ट्युपघाते चुरादिः पचाद्यच् अन्धंचतत्तमोन्धकारं

ननु कर्मणां स्वातन्त्र्येण मोक्षकारणत्वाभावेऽपि ज्ञानसमुच्चयेन तेषां तत्कारणत्वमस्तु, “विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्याया मृत्युंतीर्त्वा विद्याममृतमश्नुते, इतिसमुच्चयविधानादिति चेन्न, विद्याकर्मणोर्विरोधेन तत्समुच्चयायोगात्, तथाहि विद्याहि नाम नाहं कर्ता नाहं भोक्ता किन्तु कूटस्थं ब्रह्मैवाहमस्मीत्येव मात्माकारान्तः करणवृत्तिर्यथावस्तु यथाप्रमाणं च तदधीनतयोत्पद्यमाना न पुरुषाधीनतया, कर्मत्वहं ब्राह्मणोऽस्य कर्मणाः कर्ता ममेदं कर्मसाध्यं फलं तु स्वर्गादिकं भविष्यतीति ब्राह्मण

अन्धन्तमः समासान्तविधेरनित्यत्वादवसमन्धेभ्यस्तमसइत्यच्प्रत्ययाने अज्ञानमेव आत्मरूपावरकत्वादन्धन्तमः तदेवरूपं स्वरूपं यस्य तत् कार्यकारणयोरभेदोपचारात्कर्मणोऽज्ञानरूपत्वमुक्तम्, अज्ञानरूपत्वादेवाज्ञाननिवर्तकत्वाभावात्कर्मणां मोक्षसाधनत्वमिति भावः, (स्व०) (विद्यां चाविद्यां चेति) ईशावास्यस्थम्, इतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे कर्मदेवताज्ञानयोः समुच्चिचोषया पृथगनुष्ठाने निन्दोक्ता साचैवं केवलकर्मानुष्ठाने पितृलोकप्राप्तावपि तदीयसुखस्य देवल्लोकापेक्षया परकृष्टत्वात् तत्प्राप्तिर्देवल्लोकदृष्ट्या गृहीतैव “देवल्लोको वै लोकनां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्तीति बृहदारण्यकश्रुतेः, एवं केवलदेवताज्ञानानुष्ठाने “विद्यादेवल्लोक इति श्रुतेः पितृल्लोकापेक्षया परकृष्टदेवल्लोकप्राप्तिरपि तथा तस्याः नित्यनैमित्तिककर्मानाचरणजन्य प्रत्यवायफलभूत नरकभोगसम्पृक्ततया विषयसम्पृक्तौदनतुल्यत्वादित्यनेन तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं स्तूयते विद्यां देवताज्ञानं उपासनामिति यावत् अविद्यां नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधं कर्म मृत्युर्यमः, “सत्त्वमग्निस्वयं मध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धाधानाय मह्यम्, इति काठकादौ मृत्युशब्दस्य यमेप्रयोगदर्शनत्वं तत्तरणं च नित्यनैमित्तिककर्मानाचरणजन्यप्रत्यवायफलस्य यमायत्तस्यानुपभोगः तद्धेतुश्च तत्कर्माचरणेन तदनाचरणजन्यप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनं तथा च यः कर्मिष्ठो देवताज्ञानं कर्म च तत् पृथगनुष्ठानेऽत्यफलं एतद्वितिशेषः उभयसहानुष्ठेयतया वेद जानाति ज्ञानस्यानुष्ठानार्थत्वात्सहानुतिष्ठतीत्यर्थः, सः नित्यनैमित्तिककर्मणा मृत्युं यमं तीर्त्वा तद्यातनामनुपभुज्य विद्याया देवताज्ञानेनामृतं भावप्रधाननिर्देशादमृतत्वं देवरूपत्वं देवल्लोकप्राप्त्याश्नुते प्राप्नोतीति सिद्धान्तार्थः ॥ पूर्वपक्षे तु विद्या आत्मज्ञानं मृत्युशब्देन तदुपलक्षितः संसारः तत्तरणं तद्विरहित्वं अमृतत्वं मोक्ष इति विशेषः, (स्व०)

त्वकतृत्वाद्यभिमानपूर्वकप्रवृत्तिविशेषात्मकं पुरुषेण कर्तुमकर्तुं
मन्यथावाकर्तुं शक्यं कर्त्रधीनतयोत्पद्यमानमिति तयोर्विरोधः स्फु-
टएव प्रतीयते तस्मात्कथं तयोस्समुच्चयो भवितुमर्हति, नहि वि-
रुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोस्समुच्चयो दृष्टः, प्रन्युत यथा प्रकाशावलं-
बिनी बुद्धिरप्रकाशावलंबिनी बुद्धिविनाशयति तथाऽकर्त्रात्मबुद्धिः
कर्त्रात्मबुद्धिं विनाशयेत्, “विद्यांचाविद्यांचेति समुच्चयविधानन्तु
देवतोपासनाज्ञानकर्मसमुच्चयविषयम्, अन्यथा तत्र “हिरण्यमेन-
पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय
दृष्टये, इति “अग्ने नय सुपथेति च मार्गयाचनाद्यनुपपत्तिः स्यात् ॥

(हिरण्यमेनेति) ईशावास्यस्योपमम्, विद्यांचेति मन्त्रे विद्यया केन मार्गेणा-
मृतमश्नुते इत्याशङ्क्या परिहरन् “तद्यत्तत्सत्यं असौ स आदित्यो यष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोक्षन्पृष इति श्रुते स्तदुभयं सत्यब्रह्मतयोपासीनेन
यथोक्तकर्मकृतान्तकाले प्राप्ते सति कर्तव्यं सत्यात्मनः प्राप्तिद्वारप्रायेण नमभिधत्ते स-
त्यस्य तन्नाम्नोपासितस्यादित्यमण्डलस्थस्य सगुणब्रह्मणो मुखं द्वारं हिरण्यमेन
हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयं दाण्डिनायनेति सूत्रेण निपातितोपमम्, तत्सदृशेन तेजो-
मयेनेति यावत् पात्रेण घटस्य शरावादिबालादकेन मण्डलेन पिहितमालादितं
वर्तते ततः किमत आह हे पूषन् धर्मादिदानेन जगत्पुण्यातीति पूषा सविता त-
त्सम्बुद्धिः हे पूषन् त्वन्मुखं अपावृणु अपावृत्तं कुरु दर्शनं प्रतिबन्धकमपनयेत्य-
र्थः, किमर्थं सत्यधर्माय सत्यं सत्याख्यब्रह्मोपासनं धर्मो यस्य सः सत्यधर्माहं त-
स्मै मदर्थमित्यर्थः, अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् धर्मादिनिजिति समासान्ताभा-
वः, ननु द्वारापावरणेन कस्तवोपकारोत आह दृष्टये मम सत्याख्यब्रह्मसाक्षात्का-
रायेत्यर्थः, यद्वा सत्यधर्मायेति चतुर्थोषष्ठ्यर्थे तेन सत्या अबाधिता धर्माः सत्य-
सङ्कल्पत्वादयो यस्य तादृशस्योक्तब्रह्मणो दर्शनायेत्यर्थः, (स्व०) (अग्नेनयेति)
हिरण्यमेनेत्यनेनैकदेशस्थोपमम् पूर्वप्रकृतकर्मोपासनोभयकर्त्रा अन्ते कर्त्तव्यमग्नेस-
काशान्मार्गप्रार्थनमभिधत्ते “अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुना-
नि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणेनो भूयिष्ठान्ते नम उर्किं विधेम, इति सम्पूर्णमन्त्र-
स्वरूपं, हे देव द्योतनस्वभाव अग्ने त्वं यतः अस्माकमिति शेषः विश्वानि सर्वाणि
वयुनानि ज्ञानानि तदुपलक्षितानि कर्माणि च विद्वानसि जानासि अतोऽस्मान्समु-
च्चयानुष्ठातृन् त्वदुपासकान् सुपथा शोभनेनोत्तरमार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन नय

किंचपैङ्गलोपनिषदि “ज्ञानामृततृप्तयोगिनो न किंचित्कर्तव्यमस्ति
तदस्ति चेन्न स तत्त्वविद्भवतीति ज्ञानिनः कर्तव्यत्वनिषेधात्, तथैवा-
न्यत्रापि ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः न चास्ति किंचित्क-
र्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविदिति ज्ञानिनः कर्तव्यत्वनिषेधात्, कर्मणा
बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्मन कुर्वति यतयः पारद-
र्शिन इत्यादि स्मृत्या कर्मणो बन्धकत्वावगमाच्च न ज्ञानकर्मणो-
स्समुच्चयः, यदपि “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वी-
र्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः कर्मसहकारित्वं श्रुतं, तदपि मन्त्रप्रति-
पाद्यदेवताज्ञानपूर्वक कर्मानुष्ठाने फलाधिक्यप्राप्तिबोधनपरंबोध्य-
म्, ननु कर्मणां यदि बन्धकत्वं तर्हि “अहरहस्सन्ध्यामुपासीत,

गमय प्रापय किमर्थं रायेधनाय कर्मफलभोगायेति यावत् किंच अस्मत् अस्मत्तः
जुहुराणं कुटिलं देवयानप्रतिबन्धकमेतः पापं युयोधि वियोजय अपनय वयन्तु
देहावसानकालेऽन्यत्कर्तुमशक्ता अत इदानीं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतमां नमः उक्तिं
नमस्कारवचनं विधेमविधमः कुर्मः नमस्कारमात्रेण परिचरामेति भावः, अत्र युयोधि
ति युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य लोटिछान्दसम्, विधेमेति तु व्यत्ययेन धात्रोव-
र्तमाने लिङि० जुहुराणामिति हुञ्छां कौटिल्ये इत्यस्य शानचि० (स्व०) (ज्ञा-
नामृतेति) स्पष्टार्थः, (कर्मेणेति) व्यासस्मृतिः, स्पष्टार्थः ॥ (यदेव विद्ययेति)
कर्मिष्ठः विद्यया इदं कर्मैवं कर्तव्यं इमान्यस्य साधनानि इदृशोप्राधिकृतः क-
र्माङ्गमन्त्राणामयमर्थः, तद्द्रव्यक्रियादेरिमादेवता इत्यादिज्ञानेन श्रद्धया इदं
कर्मावश्यमेतत्फलं दास्यतीति विश्वासेन उपनिषदा उपनिषदि एकान्ते सुपां
सुलुगिति डेराच् वेदेरहस्युपनिषदित्यमरः, “यदेव कर्म करोति तदेव वीर्यवत्तरं
वीर्यस्वफलजननसामर्थ्यं अतिशयेन तद्भवति नतु विद्यादिकं विनाश्रुतं, अत्र तर-
पा उक्तधर्मैकल्येऽप्यल्पं फलं अस्येवेति ध्वन्यते, (स्व०) (अहरहः सन्ध्या-
मिति) अत्र अहरहरिति द्वितीयान्तस्य अहन् शब्दस्य वीप्सया नित्यवीप्सयो-
रिति द्वित्वं द्वितीयातु कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रेण, तदर्थश्च व्यापकता सा-
च यद्यपि सन्ध्यापासने न सम्भवति तस्य दैनिकयावदवयवावृत्तित्वात् तथापि
सिंहसादृश्येन वाले सिंहत्वस्येव तत्र दिनस्यादिमध्यान्तवृत्तितया व्यापकसाह-
च्येन व्यापकत्वस्यारोपेण द्वितीयोपपत्तिः अन्यथाधिकरणसमीच्यात् छांदसव्य-
ययेन नतु नतदुपपत्तिः सत्यांगतौ तत्कल्पनाया अन्यायत्वात् तस्य आदिमध्या-

“कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतश्च समाः एवन्त्वयि नान्यथेतो
 स्तिनकर्मलिप्यतेनरे,” यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, सन्ध्यात्रयन्तु
 कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदासदा॥ स्वाध्यायेनित्ययुक्तः स्यादैवेवैवेहकर्म
 णि ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसजंश्चेद्रियार्थेषु न
 रः पतनमृच्छतीत्यादि श्रुतिस्मृतिविहितानामकरणे प्रत्यवायजन
 कानमप्यकर्त्तव्यत्वं प्राप्तमिति चेन्न, साभिमानफलाभिसन्धियुक्तेन
 क्रियमाणानां कर्मणां बन्धकत्वेऽपि निरभिमानफलाभिसन्धिरहितेन
 क्रियमाणानां तेषां प्रत्यवायपरिहारद्वारान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेनाव
 श्यकर्त्तव्यत्वात्, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
 न्तदृष्टित्वं तु प्रत्यहं कालत्रये कर्त्तव्यत्वात् तत्रमूलं तु अत्रत्या व्यापकत्वार्थकद्विती
 याश्रुतिः, सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदेत्यादिस्मृतयश्चेति ॥ (स्व०)
 (कुर्वन्नेवेति) ईशावास्यस्थोयम्, अमुमुक्षोर्धनाभिलाषिणः कर्मण्यधिकार
 इत्याह इह अस्मिन्कर्माधिकारे लोके कर्माणि अग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव शतं
 शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेत् कर्मणां करणे कारण
 माह (एवमिति) कर्मशब्देन विहितकर्मानां चरणहेतुको दुःखनरकभोगसम
 कालः किमहंपापमकरं किमहंसाधुना करवमित्यादिरूपः पश्चात्तापो लक्ष्यते
 तथाच एवं संवत्सरशतं कर्मानुष्ठातरि नरेन रत्वाभिमानिनि कर्माधिकारिणि त्व
 यि कर्म तल्लक्षित उक्तरूपः पश्चात्तापः न लिप्यते न संवध्यते काम्येन स्वर्गस्य नित्य
 नैमित्तिकाभ्यां नरकनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात्, ननु यथा ज्ञानिनस्तदलेपस्तथा ममा
 पि सम्भविष्यतीति किन्तेन कर्मणा इत्यत आह (नान्यथेति) इतः कर्मानु
 ष्ठानरूपप्रकारादन्यथा अन्येन प्रकारेण कर्माधिकारिणस्तव तदलेपो नास्ति
 इत्यर्थः, अत्र तदलेप इत्यध्याहारलब्धम् ॥ (स्व०) (यावज्जीवमग्निहोत्रमिति)
 इदं बह्वचब्राह्मणस्थं, अत्रकृत्स्नजीवनं निमिचीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते तत्र
 जीवनस्य निमित्तत्वात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्य सागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम्,
 नच जीवननैरन्तर्येण प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः, सायंप्रातः कालयोर्विहितत्वात्, स्पष्टं
 चैतत्पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठस्य द्वितीये च ॥ (सन्ध्यात्र
 यंत्विति) दृढयाज्ञवल्क्यस्थम् (स्व०) (स्वाध्यायेति) मनुः अ० ४ स्वाध्या
 ये वेदाध्ययने दैवे अग्निहोत्रादौ, (तमेतमिति) बृ० । अ० १४ । ब्र० ४
 ब्राह्मणा द्विजाः पूर्वमन्त्रोक्तविशेषां एतं औपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनादि

यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन, प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पा-
द्य शुद्धितः ॥ कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घनाइव ॥ तद्यथे-
हेतियानिन्दा साफलेन हि कर्मणि ॥ फलेच्छान्तुपरित्यज्य कृतं क-
र्म विशुद्धिकृत् ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते, इत्यादि श्रु-
तिस्मृतिभ्यः ॥ तथाच न कर्मणां स्वातन्त्र्येण ज्ञानसमुच्चयेन वा-
मोक्षहेतुत्वं, किं त्वन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वात्तेषां तद्द्वारा ज्ञानजनक-
त्वं ज्ञानस्यच मोक्षजनकत्वमिति सिद्धम् ॥ तच्च ज्ञानं वेदान्तविचा-
राद्भवति, “आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्य इत्यादि श्रुत्या दर्शनस्य कृतिसाध्यत्वायोगादात्मदर्शन-
मुद्दिश्य श्रोतव्यः वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्यात्मज्ञानसाधनत्वेन
विचारविधानात् ॥ नन्वस्य श्रवणविधेः कोविषयः किं फलं कस्स-
म्बन्धः कोवाधिकारीति विशेषतो नुबन्धचतुष्टयस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्ग-
भूतस्यानिरूपणात्कथं तत्र तेषां प्रवृत्तिर्भवेदिति चेन्न, श्रुत्यैव तस्य रूप-

भिः विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति वेदानुवचनादिभिरात्मज्ञानेच्छा उत्पद्यते इति भावः,
वेदानुवचनं च वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य अनुवचनं पश्चाद्गुरुकृतं कोच्चारणानन्तरं
पठनं नित्यवेदाभ्यासलक्षणं तस्य अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानेच्छाहेतुत्वं यज्ञोद्रव्ययज्ञो-
ज्ञानयज्ञश्च तपसोविशेषणम् (अनाशकेनेति) कामान्शनलक्षणेनेत्यर्थः ॥ (स्व०)
(प्रत्यक्प्रवणतामिति) कर्मणि नित्यनैमित्तिकानि फलाभिसंधिं विना क्रिय-
माणानि च बुद्धेः शुद्धितः शोधनेन पापापनोदनेन प्रत्यक्प्रवणतां आत्माभिमुख-
तामुत्पाद्य अस्तं विनाशं यान्ति चित्तशुद्ध्युत्पादनेन तेषां कृतार्थत्वात्, नाशे द-
ष्टान्तः प्रावृडिति प्रावृषः वर्षर्त्तोः अन्ते अवसाने घनाइव मेघाइव वर्षत्वन्ते-
मेघा यथा विनश्यन्ति तद्वदित्यर्थः, (स्व०) (तद्यथेहेति) “तद्यथेह कर्मजित-
इति श्रुतौ या कर्मणां निन्दा विवेकिनं प्रति तेषां क्षयिफलकत्वात्किरूपनिन्दा-
सूचिताऽकर्तव्यता सा फले फलेच्छापूर्वकृतकर्मविषया नतु कर्मणि नतु कर्मसा-
मान्यविषया, ननु किं तत्कर्तव्यं कर्म किं च तत्फलमित्यत आह (फलेच्छान्त्विति)
(स्व०) स्मृत्यन्तरमाह (कषायइति) कर्मभिः नित्यनैमित्तिकैः फलानिच्छया
कृतेरन्यैश्च कषाये अन्तःकरणमले रागादौ पक्वे दग्धे सति ततः प्रतिबन्धक नि-
रासादेतोः मोक्षकारणं ज्ञानं प्रवर्त्तते इत्यर्थः, (स्व०) (आत्मावा अरे इति) वृ-
अ० २ ब्रा० ४ मैत्रेयीनाम्नी स्वभार्याप्रतियाज्ञवल्क्योक्तिरियम्, वैश्वदोनिश्चये

एतयानिरूपितत्वात्, तथा हि प्रत्यगाभिन्नं ब्रह्मतद्विषयः, 'तत्त्वमसि,

(मन्तव्यइति) युक्तिभिरनुचिन्तनीयः, निदिध्यासितव्यः विजातीयवृत्त्यनन्तरित
सजातीयवृत्तिप्रवाहविषयीकर्तव्यः, निध्यातुमिच्छति निदिध्यासति, निदिध्यासित
व्यः सन्नन्ताद्वैचिन्तायामिति धातोस्तव्यप्रत्ययः मूलरूपमन्यत्, (स्व०) (तत्त्वमसी

ति) छ० अ० ६ ख० ८ महावाक्यसंज्ञिकेयं श्रुतिः, महावाक्यं च ब्रह्मात्मैक्यबोधकं
वेदवाक्यम्, अवान्तरवाक्यं तु जीवब्रह्मान्यतरस्वरूपबोधकं वेदवाक्यं, अस्याः

श्रुतेः श्वेतकेतो इत्यग्रिमं पदमस्ति उद्दालकः श्वेतकेतुनामकाय पुत्रायात्मतत्त्व
मपदिदेश हेश्वेतकेतोत्वं तदसीति अत्र तत्पदस्याज्ञानादिसमष्टिरेतदुपाहितं सर्वज्ञ

त्वादिविशिष्टचैतन्यं ईश्वररूपमेतदनुपहितं तदुभयाधारभूतं शुद्धचैतन्यं चैतत्रयं
तप्तायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं वाच्योर्थः, अज्ञानादिसमष्टिरेतदुपाहितचैतन्यरूप

पेश्वरस्य चाधारभूतमनुपहितं शुद्धचैतन्यं तु लक्ष्योर्थः, त्वंपदस्य तु अज्ञानव्यष्टिरेत
दुपाहितमल्पज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यं जीवरूपमेतदनुपहितं तदुभयाधारभूतं शुद्धचैत

न्यं चैतत्रयं तप्तायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं वाच्योर्थः, अज्ञानादिव्यष्टिरेतदुपाहित
चैतन्यरूपजीवस्य चाधारभूतमनुपहितं शुद्धचैतन्यं तु लक्ष्योर्थः, इदं महावाक्यं

सम्बन्धत्रयेणाखण्डार्थबोधकं अखण्डार्थत्वं च संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्वं
तत्प्रातिपदिकार्थत्वं वा, संबन्धत्रयं च वेदान्तसारे स्पष्टं विवेचितमिति तदेवलिरूप्यते

सम्बन्धत्रयं नाम पदयोस्सामानाधिकरण्यं, पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः, पदार्थ
प्रत्यगात्मनां लक्ष्यलक्षणभावश्चेति, तदुक्तं ॥ * ॥ सामानाधिकरण्यं च विशेषण

विशेष्यता लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनामिति, सामानाधिकरण्यस
म्बन्धस्तावत् यथा सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्द

स्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायं शब्दस्यैकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः, तथा
"तत्त्वमसीति वाक्येपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिवि

शिष्टचैतन्यवाचकत्वं पदस्यैकस्मिन् चैतन्ये तात्पर्यसम्बन्धः, विशेषणविशेष्य
भावसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव वाक्ये सशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायं शब्दार्थ

तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः, तथा
त्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थाऽपरोक्षत्वादिविशि

ष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः, लक्ष्यलक्षणस
म्बन्धस्तु यथा तत्र सशब्दार्थशब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्ट

त्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तपिण्डेन सह लक्ष्यलक्षणभावः, तथात्रापि वाक्ये

* भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे तात्पर्यं सामानाधिकरण्यम्

तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वांशपरित्यागेनाविरुद्ध-
 चैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः, इयमेव भागलक्षणेत्युच्यते, अस्मिन्वाक्ये नी-
 लोत्पलवाक्यवद्वाक्यार्थो न सङ्गच्छते, तत्र तु नीलपदार्थनीलगुणस्य उत्पलपदा-
 र्थोत्पलद्रव्यस्य शौक्ल्यपटादिव्यावर्तकतया अन्योन्यविशेषणविशेष्यभावसंस-
 र्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य वा तदैक्यस्य वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षादि-
 प्रमाणान्तरविरोधाभावाद्वाक्यार्थः सङ्गच्छते, अत्र तु तदर्थपरोक्षत्वादि वि-
 शिष्टचैतन्यस्य त्वमर्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकत-
 या विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य च तदैक्यस्य वा वा-
 क्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधाद्वाक्यार्थो न संगच्छते, अत्र तु
 गङ्गायांघोषः प्रतिवसतीति वाक्यवज्जहल्लक्षणा न सङ्गच्छते, अत्र गङ्गाघोषयोरा-
 धाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्याशेषतो विरुद्धत्वाद्वाक्यार्थमशेषतः परित्य-
 ज्य तत्सम्बन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वाज्जहल्लक्षणा संगच्छते, अत्र तु परोक्षत्वा-
 परोक्षत्वविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य भागमात्रे विरोधाद्भागान्तरम-
 पिपरित्यज्यान्यलक्षणाया अयुक्तत्वाज्जहल्लक्षणा न संगच्छते, न च गङ्गापदं
 स्वार्थपरित्यागेन यथातीरपदार्थं लक्षयति तथा तत्पदं त्वंपदं वा स्वार्थपरित्यागे-
 न तत्पदार्थं त्वंपदार्थं वा लक्षयतु अतः कुतो जहल्लक्षणा न संगच्छत इति वाच्यम्,
 तत्रा तीरपदाश्रवणे तदर्थप्रतीतौ लक्षणया तत्प्रतीत्यपेक्षायामपि तत्त्वंपदयोः
 श्रूयमाणत्वेन तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनरन्यतरपदेनान्यतरपदार्थप्रतीत्यपेक्षया
 अभावात्, अत्राशोषोधावतीति वाक्यवदजहल्लक्षणापि न सम्भवति, शोषगुणगम-
 नलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात् तदपरित्यागेन तदाश्रयाश्वादिलक्षणाया
 तद्दिरोधपरिहारसम्भवादजहल्लक्षणा सम्भवति, अत्र तु परोक्षत्वापरोक्षत्वा-
 दिविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षण वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तत्परित्यागेन तत्सम्बन्धिनो-
 यस्य कस्यचिदर्थस्य लक्षितत्वेपि तद्दिरोधापरिहारादजहल्लक्षणापि न सम्भवत्येव,
 न च तत्पदं त्वंपदं वा स्वार्थविरुद्धांशपरि त्यागेनांशांतरसहितं तत्पदार्थं
 त्वंपदार्थं वा लक्षयतु अतः कथं प्रकारांतरेण भागलक्षणांगीकरणमिति वाच्यम्,
 एकेन पदेन स्वार्थांशपरित्यागपदार्थातरोभयलक्षणाया असम्भावात्, पदान्तरेण
 तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च; तस्माद्यथा सोयं देवद-
 त इति वाक्यं तदर्थो वा तत्कालैतत्कालविशिष्टदेवदत्तलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे
 विरोधादिरुद्धं तत्कालैतत्कालविशिष्टांशं परित्यज्याविरुद्धदेवदत्तांशमात्रं लक्षय-
 ति तथा तत्त्वमसीति वाक्यं तदर्थो वा परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वल-
 क्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधादिरुद्धं परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टांशं परित्यज्य

“प्रज्ञानं ब्रह्म, “अयमात्मा ब्रह्म, “अहम्ब्रह्मास्मि, “सयश्चा
यं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः, “सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मा
त्मैवात्र ह्येव न विचिकित्सम्, “योसावसौ पुरुषस्सोहमस्मि,

अविरुद्धं चैतन्यमात्रं लक्षयतीति (प्रज्ञानं ब्रह्मेति) इदं महावाक्यमैतरेयोपनिष

स्थम्, “सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीति वाक्येन देहेन्द्रियादि

साक्षिरूपं यत्प्रज्ञानं त्वंपदार्थरूपं निर्णीतं “तदेवैष ब्रह्मेत्यादिवाक्येन जगत्कारण

तया निर्णीतं परं ब्रह्म नानयोरीषदपि भेदोस्ति, अहंप्रत्ययगस्यत्वाकारेण यदा

विवक्ष्यते तदा जीव इत्युच्यते यदा तु शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारो विवक्षितस्तदानीं

ब्रह्मेत्यभिधीयते, अतो व्यवहारभेदमात्रं न तु तत्त्वतो भेदोस्ति, न चैवं सति पुनरुक्ति

प्रसङ्गः, अत्र ब्रह्मत्वपरोक्षत्वयोर्व्यावर्त्ययोर्भेदेन पदद्वयोपयोगात्, एतच्च वाक्यवृत्तौ वि

स्पष्टमभिहितं प्रत्यग्बोधोय आभानि सोद्वयानन्दलक्षणः ॥ अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बो

धैकलक्षणः ॥ इत्थमन्योन्यतादात्म्य प्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ॥ अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्या

वर्त्तेत तदैव हि ॥ तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं कृतं ततः शृणु ॥ पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्य

ग्बोधो वतिष्ठत इति ॥ (विद्या० दीपिका) (अयमात्मा ब्रह्मेति) माण्डूक्यस्थमि

दं महावाक्यम्, अयमनुभूयमान आत्मा अस्मत्प्रत्ययालंवनभूतश्चेतनस्त्वं पदार्थः ब्र

ह्म सच्चिदानन्दस्वरूपतत्पदार्थब्रह्माभिन्न इत्यर्थः ॥ (अहं ब्रह्मेति) वृ० अ० १

ब्रा० ४ इदमनुभववाक्यम्, आचार्येण तत्त्वं पदार्थौ परिशोध्य तत्त्वमसीत्यख

ण्डार्थे बोधिते अधिकारिणो जायमानाया अहं शुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दा

ह्यं ब्रह्मास्मीत्यखण्डाकाराकारिताया साक्षात्काररूपायाश्चित्तवृत्तेरभिनयपरम्,

(सयश्चेति) आनन्दवल्लीस्थमिदं महावाक्यम्, स आत्मा र्थमन्यात्प्रियं भवतीत्या

त्मा प्रियतम इति युक्तिप्रसिद्धः, अयं सर्वदा हंभूयासं कदाचिदपि ममासत्त्वं मा

भूदित्यनुभवासिद्धो यः पुरुषे बुभुत्सुमनुष्ये आनन्दोस्ति यश्चानन्दः असौ परो

क्षः आदित्ये अस्ति स सर्वोऽपि स्वरूपेणैक एव न तु भिद्यते मानुषानन्दो देवानन्द

इति भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिकः यथैकस्याकाशस्य घटाकाशो मठाकाश इति, (वि०

दीपिकानुसारी) (सत्यमात्मेति) नृ० उ० ख० ९ प्रजापतिः शपथपूर्व

कं जीवेशयोरभेदं दृढयति (सत्यमित्यादिना) आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवेत्येत

त्सत्यं हि यस्मादुक्तमेकत्वं सत्यं अतोत्र संशयो नैव कार्य इत्यर्थः ॥ (स्व०)

(योसाविति) ईशोपनिषत्स्थमिदम् ॥ यः प्रसिद्धः असौ आदित्यमण्डलस्थः

परोक्षः असौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः, यदा असावक्षिस्थः पुरुषः परिपूर्णः सोहम

“नान्यदतोस्ति द्रष्टा नान्यदतोस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतेः, अनर्थ
निवृत्तिरानन्दावाप्तिरूपो मोक्षः प्रजोजम्, “कर्तृत्वादिदुःख
निवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिर्मोक्षः प्रयोजनं भवति, “तरति
शोकमात्मवित्, “ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मैव भवति, “तदेवंविद्वाङ्मस इहैवामृ
ताभवन्ति, “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमु
खात्प्रमुच्यते, “यत् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति,
“ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये, “तद्ब्रह्माहमिति
ज्ञात्वा ब्रह्मसंपद्यते ध्रुवम्, “तत्रकोमोहः कः शोक एकत्व

स्मीत्यर्थः, (स्व०) (नान्यदतोस्तीति) बृ० अ० ३ ब्रा० ७ अतो
स्मात्परमात्मनस्सकाशादन्यो द्रष्टानास्त्येव एवमग्रेऽपि बोध्यः, (स्व०) (कर्तृ
त्वादीति) मुक्तिकोपनिषद्वितीयाध्यायस्थमिदम्, स्पष्टोर्थः, (तरति शोकमिति)
व्याख्यातं, (ब्रह्मविदिति) स्पष्टोर्थः, (तदेवमिति) एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
तद्ब्रह्म अहमस्मीति विद्वांसो जानन्तः इहैव इहलोके ब्रह्मलोकादिगमनं विनै
वामृतौ मुक्ताभवन्तीत्यर्थः, (स्व०) (अनाद्यनन्तमिति) कठोपनिषत्स्थमिदम्,
तं अशब्दमित्यादिपूर्ववाक्यनिर्दिष्टं अनादि अकार्यं अनन्तं नित्यं महतः परं मह
त्त्वाद्ब्रह्मद्वारात्परं ब्रह्म ध्रुवं कूटस्थं निचाय्य अवगम्य मृत्युमुखात् मृत्युगोचरा
दाविद्याकामकर्मलक्षणात्प्रमुच्यते वियुज्यत इत्यर्थः ॥ (स्व०) (यद्ज्ञात्वेति)
कठोपनिषत्स्थमिदम्, जन्तुः प्राणिवर्गः यत् आत्माभिन्नं ब्रह्म ज्ञात्वा आचार्यतः
शास्त्रतश्च मुच्यते अविद्यादिहृदयग्रन्थिभिः जीवन्नेव वियुज्यते अमृतत्वं च मोक्षं च
ब्रह्मानन्दरूपं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः, (स्व०) (ज्ञात्वा तमिति) कैवल्योपनिषत्स्थम्,
तं पूर्वोक्त मात्मानं ज्ञात्वा अहं ब्रह्मास्मिति साक्षात्कृत्य मृत्युं ससंस्कारामविद्यां
अत्येति अतीत्य गच्छति नान्यः पन्था उक्ताद्ब्रह्मज्ञानादतिरिक्तो मार्गो विमुक्त
ये मुक्त्यर्थं नास्तीत्यर्थः, (स्व०) (तद्ब्रह्माहमिति) अमृतं विदुस्थम्, अस्या
एव ब्रह्मविदु इत्यपि नामान्तरम्, तत् निष्कलामित्यादिपूर्ववाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्मा
हमिति ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ब्रह्मसम्पद्यते ब्रह्मैव भवति ध्रुवं निश्चितमित्यर्थः,
(स्व०) (तत्रकोमोहइति) ईशावस्यस्थमिदम्, विदुषः यस्मिन्काले सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूत् तत्र तस्मिन्काले एकत्वं ऐकात्म्यं अनुस्यूतं पश्यतः अनुभवतस्त
स्य मोहः आवरणरूपः कः किंनिमित्तकः शोकश्च विक्षेपरूपः कः किंनिमित्त
कः आत्मज्ञानेन अविद्यायानिरस्तत्वात् स्वरूपं जानतस्समूलाविद्योच्छेदादावर

मनुपश्यतः, “अभयं वै जनकं प्राप्नोसि, “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति,
“यथानद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय त
थाविद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं, “तद्यो
यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां,
“नतस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इत्यादि श्रुतेः ॥ स
म्बन्धस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव प्राप्यप्रापकभाव कर्तृकर्तव्य
भावादिरर्थादवगन्तव्यः ॥ अधिकारीतावदिह जन्मानि जन्मान्त
रेवा नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तादिनिष्कामकर्मणानुष्ठानान्नितान्त
निर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः पुरुषविशेषः, “विहितक
र्माचरन्साधनचतुष्टयसम्पन्नः, “चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं
णविक्षेपयोरभावेन कामाद्यनुदयाज्जीवन्मुक्तिस्थित्या तूष्णीं भूत आस्ते इत्य
र्थः (स्व०) (अभयमिति) दृ० अ० ४ ब्रा० २ हे जनक त्वमभयं जन्म
मरणादि निमित्तभयशून्यं ब्रह्म वै निश्चयेन प्राप्नोसीति याज्ञवल्क्य उवाचैत्य
र्थः ॥ (मि०) (ब्रह्मैवसन्निति) वृ० अ० ४ ब्रा० ४ उक्तरूपब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोति देहाद्यावरण विच्छेदापेक्षयाऽप्येति वेत्युपचर्यते नि
त्यप्राप्तत्वादेवेत्यर्थः, (मि०) (यथानद्यइति) मुण्डकस्थम्, यथा नद्यो
गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तं अदर्शनमविशेषात्म
भावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नामचरूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनाम
रूपादिमुक्तसन् विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं ययोक्तलक्षणमुपैत्यु
पगच्छतीत्यर्थः, (शं० भा०) (तद्योयो देवानामिति) वृ० अ० १ ब्रा० ४
देवादीनां मध्ये यो यस्तद्ब्रह्म प्रत्यकेन साक्षादकरोत्स एव ब्रह्मात्मनाऽतिष्ठदित्य
र्थः ॥ (नतस्य प्राणा इति) नृसिंहोत्तरतापिनी० ख० ५ तस्य ज्ञानिनः
प्राणा वागादयस्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरमिति यावत् अन्तकाले नोत्क्रामन्ति
धूमार्चिमार्गेण लोकान्तरं न गच्छन्ति तदेतोरविद्याकार्यकर्मणो विनष्टत्वत् किन्त
हि अत्रैव आत्मन्येव कारणे समवनीयन्ते एकीभावं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ (विहिते
ति) मण्डलब्राह्मणोपनिषत्स्थमिदं वेदान्तविचाराधिकारिप्रतिपादकम्, स्पष्टो
र्थः ॥ (चित्तशुद्धिमिति) (प्राकृतं सर्वमिति च) इमे नारदपरिव्राजकोपनिषत्स्थे
पूर्वोक्तश्रुत्यासमानविषयके, चित्तशुद्धिः रागादिदोषक्षयः, आशा अप्राप्तप्राप्ती

दग्धा साधनचतुष्टयसम्पन्नः, “प्राकृतं सर्वमिदं हेयं मत्वा सा
 धनचतुष्टयसम्पन्नः, “मुमुक्षवः पुरुषास्साधनचतुष्टयसम्पन्नाः
 श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियमित्यादिमण्डलब्राह्मण नारदपरि
 ब्राजक मुक्तिकोपनिषद्वाक्यैः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैवात्राधिका
 रित्वावगमात् ॥ सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादीनि नित्यानि ॥ जातेष्ट्या
 दीनिनैमित्तिकानि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तानीति नि
 त्यादीनां विवेको बोध्यः, एतेषां नित्यादीनां चित्तशुद्धिहेतुत्वे प्र
 माणन्तु पूर्वोदाहृतश्रुतिस्मृतयः, एषामवान्तरफलं तु “कर्मणापि
 तृलोको विद्यया देवलोक इति श्रवणात्पितृलोकादिप्राप्तिरिति ॥
 उक्तंचेदं सुरेश्वराचार्यैः नित्येषु शुद्धिप्राधान्याद्भोगोप्यप्रतिब
 न्धकः ॥ भोगम्भङ्गुरमीक्षते बुद्धिशुद्धिस्तुरोचतइति ॥ साधनचतु
 ष्यन्तु विवेको वैराग्यं शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वंचेतिप्रसिद्धं,
 उक्तंच वराहोपनिषदि “नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्रविरागता
 शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षातान्त्समभ्यसेदिति, तत्र ब्रह्मैवपारमा
 ञ्छा, असूया परोत्कर्षासहिष्णुत्वं, ईर्ष्या परोत्कर्षोमाभूत्स्वस्यैवोत्कर्षो भवेदित्याका
 रिकान्तःकरणवृत्तिः, अहङ्कारो वृत्तस्वाध्यायादिभिरात्मनः पूज्यत्वामिमानः,
 अन्यदतिरोहितम् ॥ (मुमुक्षवइति) मुक्तिकोपनिषत्स्थमिदम्, श्रद्धावन्तमित्या
 दिकं गुरुविशेषणं ॥ (कर्मणेति) वृ० श्र० १ ब्रा० ५ ॥ कर्मणा अग्निहोत्रा
 दिना केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापिविद्यया विद्यया परया देव
 लोको जेतव्यो न पुत्रेण नापिकर्मणेत्यनुकृत्यते इत्यर्थः, (मि०) (नित्येति)
 वृ० सन्बन्धवार्त्तिकस्थोयं श्लोकः, श्लो० ११३१, नित्यकर्मणां प्रत्यवायनि
 वृत्तिद्वारा चित्तशुद्धिः भोगश्चफलं तत्र कर्मफलभोगेन शुद्धेः प्रतिबन्धात्कथंतेषां
 चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्याशङ्कावारणार्थः, नित्येषु पितृलोकादिभोगो
 भवन्नपि शुद्धेर्नप्रतिबन्धकः तस्यास्तेषु प्राधान्यात् साहि ग्रधानं सती भोगमनुगु
 णीकरोति ननुविषयभोगे क्रियमाणे तदासक्त्याशुद्धिर्नश्येदतत्राह (भोगमिति)
 नित्यकर्मकर्तारस्तज्जन्यचित्तशुद्धिवलाद्भोगं नश्वरं पश्यन्ति तं विनश्वरत्वेन वि
 चार्यं ततोवैतृष्यात्तदासका नभवंतीत्यर्थः, बुद्धिशुद्धिवलाद्भोगस्यनश्वरत्वदर्शन
 कथनेनफलितमाह बुद्धिशुद्धिस्तुरोचते दीप्यते प्रतिबन्धकाभावात्स्वफलमुत्पा
 दयितुं क्षमते इत्यर्थः (नित्यानित्येति) वराहोपनिषत्स्थम्, स्पष्टार्थः ॥

र्थिकं नित्यमन्यदपारमार्थिकमनित्यमिति नित्यानित्यवस्तुविवेचनं
 विवेकः, “अविनाशीवाअरेयमात्मा, ”योवैभूमातदमृतं, “अतोन्य
 दार्त्तं, “यदल्पतन्मत्यमित्यादिश्रुतेः, ऐहिकस्रक्न्दनवनितादिभो
 गेषु स्वर्गादिब्रह्मलोकान्तेष्वमृताप्सरआदिविषयभोगेषु च वांताश
 नवद्विरागो वैराग्यं, “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमा
 यान्नास्त्यकृतः कृतेन, “प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त
 मवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा जराभृत्युं ते पुनरेवापि
 यन्ति, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितोलो
 कः क्षीयते, “शोषणमहार्णवानां शिखरिणांप्रपतनं ध्रुवस्यप्रच
 लनं ब्रश्चनंवातरज्जूनां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणंमुरा
 णामित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैरित्यादिश्रुतेः॥ शम
 (अविनाशीति) व्याख्यातम् ॥ (योवैभूमेति) (अतोन्यदिति) (यदल्पमिति
 च) व्याख्यातम् ॥ (परीक्ष्यलोकानिति) मुडकस्थमिदम्, कर्मचितान् कर्म
 णा क्रियया संपादितान् लोक्यन्ते दृश्यन्त इतिलोकाः भोग्यास्तान्परीक्ष्य प्र
 त्यक्षादिनाऽनित्यत्वेन निश्चित्य निर्वेदं वैराग्यमायात् गच्छेत् कुतः अकृतोमोक्षः
 कृतेनकर्मणा नास्तितीत्यर्थः॥ (प्लवाह्येतेइति) मुडकस्थमिदं, एतेपूर्वप्रक्रान्ता य
 ज्ञरूपाः प्लवानावः अदृढाः विनश्वरफलाः हिशब्दःप्रसिद्धौ केतेयज्ञरूपः प्लवाः
 येषु अष्टादशोक्तं अष्टादशपुरुषाः निर्वाहकत्वेनोक्तायत्रतत् श्रवरं क्षयिफलक
 त्वात्ज्ञानापेक्षयाऽधमं कर्मवर्तते राहोश्शिरः शिलापुत्रकस्यशरीरमित्यादिवदौपा
 धिक आधाराधेयभावः, अथवा यज्ञशब्दः तत्साध्यापूर्वपरः तत्रकर्मणः स्थिति
 जनकतयाबोध्या येमूढा एतदेतत्कर्मैव श्रेयः श्रेयःकारणमभिनन्दन्ति मन्यन्ते
 तेपुनः जरासाहितं मृत्युं जरापूर्वकं मरणमेवापियन्ति प्राप्नुवन्ति नतु मुक्तिं तस्या
 ज्ञानैकसाध्यत्वादितिभावः, अष्टादशपुरुषाश्च अध्वर्युः । १ । प्रतिप्रस्थाता । २ ।
 नेष्टा । ३ । उन्नेता । ४ । ॥ १ ॥ ब्रह्मा । १ । ब्राह्मणाच्छंसी । २ । अग्नीत् । ३ ।
 पोता । ४ । ॥ २ ॥ उद्गाता । १ । प्रस्तोता । २ । प्रतिहर्ता । ३ । सुब्रह्मण्यः । ४ ।
 ॥ ३ ॥ होता । १ । मैत्रावरुणः । २ । अच्छावाकः । ३ । आवस्तुत् । ४ । ॥ ४ ॥
 ॥ १ ॥ तीन होता । १ । मैत्रावरुण । २ । अच्छावाकः । ३ । आवस्तुत् । ४ ।
 पत्नी । १ । यजमानश्चेति, अत्र प्रथमं चतुष्कमध्वर्युगणसंज्ञम्, द्वितीयं ब्रह्म
 गणसंज्ञम्, तृतीयमुद्गातृगणसंज्ञं, चतुर्थं होतृगणसंज्ञमिति बोध्यम् ॥ (तद्यथे
 हेति) व्याख्याताप्राक् ॥ (शोषणमिति) मैत्रायणीयोपनिषत्स्थामिदम्, शोषणमहा
 र्णवानां प्रलयकाले, शिखरिणां महामेरुप्रभृतीनां गिरीणां प्रपतनमुच्छेदः, ध्रुव

दमो परति तितिक्षा समाधान श्रद्धाख्याः शमादयः॥ तत्र मनसः
 श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निग्रहः शमः, तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्य
 एव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणां निग्रहो दमः, तेभ्यो निगृहीतानां ते
 षां पुनस्तदननुषङ्ग उपरतिः, यद्वा विधिनास्वीकृतस्य कर्मणो वि
 धिना परित्यागात्मकः सन्न्यास उपरतिः, “एतमेव प्रव्राजिनो
 लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति, “ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेद्गृहीभू
 त्वा वनीभवेद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्र
 जेद्गृहाद्वनाद्वाऽथ पुनरव्रतीवा व्रतीवा स्नातकोवाऽस्नातकोवा
 स्य सर्वज्योतिश्चक्रावलम्बनस्य प्रचलनं स्वमण्डलात्प्रच्यवनं, वातरञ्जूनां वातम
 यानारञ्जूनां शिशुमारचक्रवन्धनानां ब्रश्चनंछेदनं, पृथिव्याऽपि सप्तदीपवत्या नि
 मज्जनमुदकान्तर्लपः, एवंस्थाननाशे तत्स्थानां सुराणां ब्रह्मादीनां तस्मात्स्था
 नादपसरणं अपसर्पणं स्थानभ्रष्टतयाक्षीणभोगत्वं, इतीत्यमेतद्विधे एतादृक्प्रकारे
 सर्वथानश्वरेऽस्मिन्ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्ते संसारे किं कामोपभोगैः कार्यं आघात
 स्थानं नीयमानस्य वध्यस्येव भोजनाच्छादनालंकारादि नतोपमुपनेष्यतीत्याभिप्रा
 यः (रामतीर्थकृतदीपिका) (एतमेवेति) वृ० अ० ४ ब्रा० ४ एतमेवात्म
 लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तो विविदिपन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः मुमुक्षवः प्रव्र
 जन्ति प्रकर्षेण सर्वाणिकर्माणि न्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते, आग्नेयोष्ठाकपालो
 भवतीतिवत्, इति, (मि०) (ब्रह्मचर्यमिति) जावालौपनिषत्स्थम्, ब्रह्मचर्यस
 माप्येति अन्यथाऽनघोतवेदस्यकर्मण्यनधिकारात्, गृहीभूत्वेति अन्यथा संतत्यभा
 वे पितृकृणानपाकरणात्, वनीभूत्वेति तपसाहन्तिक्लिषमिति सक्लिषस्थान
 धिकारात्, अतएवस्मृतिः ऋणत्रयमपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेदिति, तथा अ
 धोतवेदो जपकृत्पुत्रवानजदोऽग्निमान् ॥ शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मनःकुर्यात्तु नान्यथेति
 च, न्यायागतथनस्तत्त्व ज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि
 विमुच्यत इति स्मृतेराश्रमान्तरस्यपि ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानिनोपि याज्ञवल्क्या
 देः क्रमसंन्यासो न विरुद्ध इति भावः, ननु तृतीयखण्डे ब्रह्मचारिभिरात्मज्ञानोपा
 यः पृष्ठः ब्रह्मचारिणां च विवाहादिकर्मव्यग्राणां कथमात्मज्ञानावसर इत्याश
 ङ्क्य वैराग्यपाठवे क्रमातिक्रमेण संन्याससंभवात्ज्ञानप्रश्लोषपत्तिरित्याशयेनाह
 (यदिवेति) यदिवेत्यनियमे इतरथा गार्हस्थ्यान्नङ्गीकृत्य व्युत्क्रमप्रकारेणापि
 परमविरक्तस्य कर्माणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरर्थात्संन्याससिद्धिरिति भावः, गृहाद्वनादेति
 वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते वनात्तृतीयाश्रमात्, एतज्जन्मावाच्छिन्नमेव व्रतादि
 न संन्यासाद्गमित्याह (अथपुनरिति) अव्रति अव्रतीणां ध्ययनांगव्रतः स्नातकः

उत्सन्नाग्रिरनग्रिकोवा यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत्, “वमना
 हारवद्यस्य भातिसर्वेषणादिषु तस्याधिकारस्संन्यासेत्यक्तदेहाभि
 मानिनः, “यदामनसिवैराग्यंजातंसर्वेषुवस्तुषु तदैवसंन्यसेद्विद्वा
 नन्यथापतितोभवेत्, “यदामनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु
 तदासंन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये, “संसारमेव निस्सा
 रन्दृष्ट्वा साशदिदृक्षया प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परंवैराग्यमाश्रिता इ
 त्यादिश्रुतेः ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा, चित्तैकाग्र्यं समा
 धानं, गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा, “तस्मादेवंविच्छान्तो
 दान्त उपरत स्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति,
 “समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वेतिमाध्यन्दिनीयपाठः, “शान्तो दा
 न्तो विरक्तस्सुशुद्धो गुरुभक्तस्तपोनिष्ठः शिष्यः, “श्रद्धयाविद्य
 यात्मानमन्विष्य, “यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यै
 कतविद्योब्रतान्तस्नातः उत्सन्नाग्रिमृतदारः अनग्रिकोऽगृहीताग्रिकः यदहरेवेत्येव
 कारोऽविलम्बार्थः, हेतुहेतुमतोर्लिङ्गितिलिङ् (ना० दीपिका)(वमनाहरेति)(यदा
 मनसीतिच) तैलङ्गाक्षरमुद्रितमैत्रेयोपनिषत्स्थम्, मनोवैतृष्ण्यमितिकत्तृवाचिपदम
 ध्याहार्यं, वमनशब्दः बाहुलक्षात्कर्कषिल्युटावान्तपरः सप्तम्यन्तद्वतिः सर्वैष
 णादिषु सर्वा याएषणा इच्छास्तासां आदयःआश्रयाःविषयतासम्बन्धेन आधा
 राः काम्या पदार्थास्तेष्वित्यर्थः, कृष्णआदिःपृथासूनो भीष्मादिश्रसुयोधन इ
 तिदृष्टान्ते नाभिगर्भैर्दयेशामितिसूत्रे कैयटे आदिशब्दस्य आश्रयार्थकत्वोक्तेस्त
 स्यतत्त्वं समूलं, शेषस्पष्टम् ॥(स्व०)(यदामनसिसंजातमिति)(संसारमेवेतिच)
 नारदपरिवाजकौपनिषत्स्थम्, विपर्यये तृष्णानिर्वृत्तिविनैव संन्यासाश्रमस्वीका
 रे शेषमनावृतम् ॥ (तस्मादेवंविदिति) वृ० अ० ४ ब्रा० ४ यस्माद्ब्रह्मविदो
 नेतिनेत्याद्युक्तलक्षणः स्वरूपभूतो महिमा तस्मादेवंवित् कर्मोदिसम्बधशून्य इ
 त्यापाततो जानन्नप्रथमं दान्त उपरतःवाह्येन्द्रियव्यापारोऽनन्तरं शान्तोऽन्तःकरणा
 तृष्णातो निवृत्तः तत उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तो विधिनात्यक्तसर्वकम्मां संन्या
 सी तितिक्षुर्जीवनाविच्छेदिशीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः समाहितः सम्यगात्मन्याहि
 तचित्तो भूत्वात्मन्येव स्वेकार्थ्यकरणसंघात एवात्मानं प्रत्यकूचेतयितारं पश्यति
 साक्षात्करोतीत्यर्थः (मि०) (शान्तोदान्तइति) सुशुद्धः आचारशुद्धिमान्
 स्पष्टमन्यत् ॥(श्रद्धयेति) प्रश्नोपनिषत्स्थमिदम्, विद्यया उपासनया स्पष्टम्
 (यस्यदेवइति) श्वेताश्वतरस्थम्, यस्यपुरुषस्य देवेपरमेश्वरे परोत्कृष्टा निरुपा

ते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः, इत्यादिश्रुतेः ॥ मुमुक्षुत्वं च मोक्षेच्छावत्त्वं, तच्च “न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या मोक्षस्य नित्यत्वा वगमात्सिद्धम्, सुखं मे भूयादुःखं मे मा भूदिति सर्वानुभवसिद्धम्, “सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्मनामन्ते नृणां मोक्षेच्छा जायते, इति पैङ्गलोपनिषद्वचनसिद्धं च ॥ एवं चेतादृशविशेषणविशिष्टः प्रमाता श्रौतोधिकारीतिसिद्धः, नेतरः, “नाविरतो दुश्चरितान्ना शान्तो नासमाहितः नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादित्यादिश्रुत्या साधनचतुष्टयरहितस्यात्मज्ञानद्वारा तत्प्राप्तिनिषेधात्, तस्मात्प्रेक्षावतां विचाराङ्गभूतानुबन्धचतुष्टयस्यागमिकत्वादात्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इतिसिद्धम् ॥ ननु नायं विचारः कर्त्तव्यः विषयप्रयोजनाभावात् काकदन्तपरीक्षावत्, न च श्रुत्यैवेदानीं तद्विषयप्रयोजनवत्त्वं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तयोः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधेनासम्भवात्, तथाहि नाहं ब्रह्मेति भेदप्रत्यक्षविरोधात्, जीवेशौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वादहनतुहिनवदित्यनुमानविरोधात्, “द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं धिका भक्तिर्यथा तथानिरुपाधिका भक्तिरेव गुरावपि विद्यते गुरुदेवतयोरकत्वबुद्ध्या तस्य देवतागुरुविषयनिरुपाधिकभक्तिमतो योग्याधिकारिण एते कथिता अस्यामुपनिषदि भगवता श्वेताश्वतरेण कथिता उपदिष्टा हि यस्मादर्थः प्रकाशन्ते यथावत्प्रकाशते महात्मनो महानुभावस्य नान्यस्येति यस्मात्तस्माद्विद्यार्थिभिः देवतागुरुविषया निरुपाधिका भक्तिः कर्त्तव्येत्यभिप्रायः ॥ (विज्ञान०) (न स पुनरिति) निरालंबोपनिषत्स्यर्थम्, स मुक्तः पुनर्न आवर्तते न जन्मानुभवतीत्यर्थः ॥ (सत्कर्मिति) स्पष्टोर्थः ॥ (नाविरतइति) कठोपनिषत्स्यम्, दुश्चरितं कायनिर्वर्त्य प्राप्तं तस्मादनुपरतोऽनिवृत्तः प्रज्ञानेन मोक्षहेतुत्वात्प्रकृष्टेन ब्रह्मज्ञानेन एनं प्रकृतमात्मानं नाप्नुयादिति संबन्धः, एवमग्रेयि नापि अशान्तः इन्द्रियलौल्यादनुपरतः नाप्यसमाहितः अनेकाग्रचित्तः विषयेभ्यः नाप्यशांतमानसः विषयेभ्य इन्द्रियसमाधाने श्रूयमाणपुण्यलोकप्राप्तिफलादप्यनिवृत्तचित्तः एते नोक्तविपरीतः प्रज्ञानेनैनमात्मनमाप्नोतीति फलितम्, (द्वासुपर्णाविति) श्वेताश्वतरस्थोमन्त्रः, द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ पक्षितुल्यौ चेतनत्वाज्जीवपरमात्मानौ सयुजा सदासंयुक्तौ सखाया सखायौ परस्परमित्रे सयुजावपि गुरुभारगवौ न सखायौ

परिष्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽभिचाक
शीति ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरस्सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते, इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च विष
यासम्भवः ॥ “तत्त्वमस्यादिवाक्यानां जीवस्येश्वरसाम्यप्रतिपा
दनपरत्वोपपत्तेश्च ॥ तथाऽज्ञानं नाशाप्रतियोगि अनादिभावंत्वा
द्ब्रह्मवदित्यनुमानेनाज्ञानस्य नित्यत्वावगमादज्ञाननिवृत्तिरूपप्र
योजनासम्भवः ॥ किंच कृतश्रवणस्यापि दुःखनिवृत्त्यदर्शनात्त
दसम्भव इतिचेन्न, प्रत्यक्षादिविरोधानामाभासत्वेन विषयप्रयो
जनसम्भवात्, तथाहि अयं विचारः कर्तव्यः विषयप्रयोजनव
त्वाद्भोजनादिवत्, नच प्रत्यक्षविरोधः, नाहंब्रह्मेति जीवनिष्ठब्रह्म
भेदस्य सन्निकर्षासम्भवेनाऽप्रत्यक्षत्वात्, ननु भेदस्यान्योऽन्या
भावरूपत्वादभावप्रत्यक्षे च विशेषणतासन्निकर्षस्य नियतत्वेन
कथं भेदस्याप्रत्यक्षत्वमितिचेदत्र भवान्प्रष्टव्यः किमभावप्रत्यक्षे
केवलविशेषणतासन्निकर्षस्य कारणत्वमुत अभावाश्रयाधिकरणे
न्द्रियसंयुक्तविशेषणतासन्निकर्षस्य नाद्यः कुड्यादिव्यवहितभू
तलादिनिष्ठपटाद्यभावेपि विशेषणतामात्रस्य विद्यमानत्वेन तस्या
पि प्रत्यक्षत्वापत्तेः, नद्वितीयः त्वन्मते कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभ
सएव श्रोत्रेन्द्रियत्वात्तस्यैव स्वग्राह्यशब्दाभावाधिकरणत्वात्स्वे
न स्वस्य संयोगाद्यसंभवाच्छब्दाभावप्रत्यक्षेऽधिकरणेन्द्रियसन्नि
कर्षाभावेन शब्दाभावस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ किंच संयोगस्य सा
वयवत्वनियतस्यात्मन्यसंभवात्तत्र भेदप्रत्यक्षगन्धस्याप्यनवका
शः, ननु नाहंब्रह्मेति भेदप्रत्यक्षस्यास्माभिरनुभूयमानत्वात्कथं
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपीति स्मरणात् सखायावपि शिवकेशवौ नसयुजा
वित्युभयोपादानम्, समानमेकं दृक्षं ओत्रश्रुत्तेदने छेदनधर्माणं शरीरं परिष्वजा
ते ष्वंजपरिष्वङ्गे छन्दासिलिङिति भूतसामान्येलिट् सदित्स्वञ्योः परस्यलिटीति
परस्यषत्वनिषेधः, अन्योर्जीवः पिप्पलं शरीरदृक्षोत्थं फलं कर्माख्यं स्वादु
सरसंयथा भवत्येवमस्ति भुंक्ते अनश्नन्नभुंजान एवान्यो अभिचाकशीति
परमात्मा भृशं प्रकाशतएव नत्वस्ति काशृदीप्तौ यङ्लुकिलट् ॥ (नारायणी
दीपिका) (द्वाविमाविति) गीता अ० १५ श्लोकः १६ ,

तदभाव इति चेन्न, तस्य भ्रमत्वोपपत्तेः, ननु नासौ भ्रमः बाधकाभा-
वादिति चेन्न, देहात्मज्ञानस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानबाधकत्ववद्बाधक-
त्वोपपत्तेः, अन्यथा स्थूलोहं कृशोहं काणोहमित्यादिप्रत्यक्षेणा-
त्मनि स्थूलत्वादिकमपि स्यात्, न चेष्टापत्तिः अस्थूलत्वादिश्रु-
तिविरोधात्, देहेन्द्रियादिसाक्षिणस्तस्य स्थूलत्वाद्यदर्शनेन तद-
नुपपत्तेश्च, ॥ अस्तु वा भेदस्य प्रत्यक्षत्वं तथापि देहाहंकारादिवि-
शिष्टविषयकभेदप्रत्यक्षस्य “तत्त्वमस्यादिश्रुतिबोधितशुद्धचैत-
न्यविषयकैक्यज्ञानस्य च भिन्नविषयत्वान्नतद्विरोधः ॥ किंच पूर्वत-
न्त्रस्य षष्ठाध्यायगतेन सू० पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं प्रकृतिवदित्य-
पच्छेदाधिकरणन्यायेन पूर्वोत्पन्नज्ञानस्योत्तरोत्पन्नज्ञानेन बाध्यमा-
नत्वान्नतद्विरोधः, तथाहि ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं हवि-
र्दानदेशाद्बहिष्पवमानदेशं प्रति निर्गच्छतामृत्विग्यजमानादीनां
“अध्वर्युप्रस्तोता सन्तनुयात्प्रस्तोतारमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ता प्रति-
हर्तारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानो यजमानं प्रशास्तेत्यादिनान्वारम्भणं
विहितं, तद्विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं च श्रूयते, “यद्युद्गातापच्छि-
द्येतादक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्यातेन पुनर्यजेत तत्र तद्व्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्य-
न्त्स्यात् यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसंदद्यादिति, तत्रोद्गातुप्र-
तिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयासम्भवात् किं
पूर्वकार्यमुत परमिति संदेहे अनुपसंजातविरोधितया पूर्वमिति प्रा-
प्ते राद्धान्तः पौर्वापर्ये निमित्तयोः क्रमेण प्राप्ते सति पूर्वस्य नैमि-
त्तिकस्य दौर्वल्यं उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वा-
त् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण तस्य बाध्यत्वायोगात्,
(पौर्वापर्यइति) पंचमपादस्थसूत्रम्, सूत्रार्थस्त्वनुपदमेव मूलव्यक्तो भविष्यति,
अध्वर्युमित्यादिश्रुतेरयमर्थः प्रातः सवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा स यजमाना
अध्वर्युप्रभृतय ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति तदानीमेकस्य पृष्ठतो न्यइत्येवं
पिपीलिकावत्पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम्, तत्र पुरतो गन्तुः कच्छे गृहीत्वैव पृष्ठतो न्योग-
च्छेत्, एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतङ्कच्छं मुंचेत् तदा दक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तो
यज्ञः समापनीयः तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं यादिदि-
त्सितं द्रव्यन्तदद्यात् यदा प्रतिहर्ता मुंचेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति

तदुक्तं पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ॥ परस्यानन्यथो
त्पादान्नत्वबाधेन सम्भव इति, तत्र दृष्टान्तः प्रकृतिवदिति, यथा
प्रकृतौकृतो पकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकां
क्षिण्यांप्राप्ताः कल्प्योपकारचरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्य
न्ते तद्वत्, तथाच यथा प्रथमप्रवृत्तं दुर्बलं पूर्वनैमित्तिकमेव
पश्चात्प्रवृत्तेन प्रबलेनोत्तरेण नैमित्तिकेन बाध्यं, यथावा प्रथ
मप्रवृत्तं शुक्त्यज्ञानजन्यं रजतप्रत्यक्षमुत्तरोत्पन्नेन शुक्तितत्त्व
साक्षात्कारेण बाध्यम्, तथा प्रथमोत्पन्नं दुर्बलं जीवेशभेदप्रत्य
क्षमेवोत्तरोत्पन्नेन प्रबलेनापौरुषेयवाक्यजनितेन ब्रह्मात्मसाक्षा
त्कारेण बाध्यमिति न प्रत्यक्षविरोधः ॥ नच पदार्थबोधे शब्दस्य
मानान्तरसापेक्षत्वादुपजीव्यविरोध इतिवाच्यम्, पदार्थबोधे तद
पेक्षत्वेपि वाक्यार्थबोधे तदपेक्षाभावात्, पदार्थबोधेपि व्यवहा
रमात्रस्यैवापेक्षितत्वात्पूर्वोत्पन्नज्ञानस्य व्यवहाराङ्गत्वांशस्यैवो
त्तरोत्पन्नेन निरस्तसमस्तव्यवहारेण तत्त्वावेदकप्रमाणेनौपनिष
दात्मज्ञानेन बाधनाच्च ॥ यत्तु जीवेशौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वा
दिति, तदसङ्गतं हेत्वसिद्धेः, ननु जीवेल्लपज्ञत्वदुःखित्वादिधर्माणा
मनुभूयमानत्वात् ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिधर्माणां “यस्सर्वज्ञस्सर्व
विदित्यादिश्रुतिसिद्धत्वाच्च कथं हेत्वसिद्धिरितिचेत्तत्रभवान्प्रष्टव्यः
किमेतेऽल्पज्ञत्वादयो धर्म्मास्सवितुःकिरणवजीवस्य स्वाभाविका
उत स्फटिकस्यलोहित्यवद्रौपाधिकाः, नाद्यःसुषुप्तौ तेषामदर्शनेन
स्वाभाविकत्वासम्भवात्, नहि स्वाभाविकधर्मस्य सवितृकिरणा
देः कदाचित्सवित्रादावुपलभ्यमानत्वं कदाचिदनुपलभ्यमानत्व
मिति शक्यं कल्पयितुं, स्वाभाविकत्वाभावप्रसङ्गात्, नच सुषु
प्त्यवस्थायां मनसः पुरीतन्नाडीप्रविष्टत्वेन ज्ञानकारणस्यात्ममन
स्संयोगस्याभावात्सुखदुःखादीनामात्मनि विद्यमानत्वेऽप्यनुपल
ब्धिरितिवाच्यम्, आत्मनो विभुत्वात्पुरीतन्नाड्यन्तर्गतेन मनसा
(पदार्थबोधइति) आगमजन्यबोधे वर्णादिप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकत्वेपि तत्सत्यत्वां
शस्याप्रयोजकत्वेनानुपजीव्योयःसत्यत्वांशः तस्यबाधानोपजीव्यविरोध इत्यर्थः,

संयोगसम्भवेन तदानीं सुखाद्युपलब्धौ बाधकाभावात्, नच पुरीतन्नाड्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्, सुषुम्णातिरिक्तपुरीतन्नाड्याः शशशृङ्गायमाणत्वात्तत्र प्रविष्टेसति मनसियोगिनां ज्योतिर्मण्डलादिज्ञानस्य विद्यमानत्वेन तस्याः ज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावात् अस्तुवापुरीतन्नाड्याः सुषुम्णातिरिक्तत्वं भाष्यादिषु हृदयपरिवेष्टनत्वेन व्यवहारात् तथापि तस्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्वकल्पना दुर्वचा ज्ञानकारणत्वेन त्वदभिमतस्यात्ममनःसंयोगस्य तत्कारणताया एव दुर्वचत्वात्, तथाहि निरवयवयोस्तयोस्संयोगासम्भवेन तत्संयोगस्य वाचिकस्य ज्ञानकारणत्वमयुक्तम्, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वेन तयोरेकदेशावच्छेदेन संयोग एकदेशावच्छेदेन तदभाव इति विभागाश्रयत्वं स्यात्, नचेष्टापत्तिः, तथासति सावयवत्वेनानित्यत्वप्रसंगात्, नचात्ममनसोः कल्पिताः मदेशास्सन्तीति वाच्यम्, कल्पितस्य मिथ्यात्वेन तज्जन्यसंयोगस्यापि मिथ्यात्वात्तज्जन्यज्ञानस्यापि मिथ्यात्वं स्यादितिदिक् ॥ किंचाल्पज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादीनां स्वाभाविकत्वे तेषां नाशाय तत्त्वविचारादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वाभाविकस्य नाशासम्भवात्, नहि स्वभावनानाशाय बुद्धिमता यत्नः क्रियते कृतेवा नाशो भवति स्वस्यैव नाशापत्तेः, सवितृकिरणवत् नच पाकरक्ते घटे स्वाभाविकस्य श्यामरूपस्य विनाशदर्शनात् स्वाभाविकस्यापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादेरीश्वरोपासनया नाशोपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि अग्निसम्पर्कादिना जायमानस्य रक्तरूपस्य वस्त्रादावारोपितरूपान्तरवदौ पाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वाऽसम्भवात्, श्यामरूपस्य चिरकालजलादिसम्पर्कादिना पुनः प्रादुर्भावदर्शनाच्च पाकोद्भवरक्तरूपेण स्वाभाविकश्यामरूपतिरोधानमात्रस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन स्वाभाविकधर्मनाशासिद्धेः, अन्यथाऽसत्कार्यवादप्रसङ्गः स्यात्, नचेष्टापत्तिः, तस्य श्रुतिस्मृतिन्यायविधुरत्वात्, त्वयाऽनभ्युपगमाच्च, असत्कार्यवादस्य न्यया

विधुरत्वप्रपंचनमस्मत्कृततार्किकमोहप्रकाशादौद्रष्टव्यं ॥ किंच जी-
वस्यापहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिकं त्वया स्वाभाविकमि-
त्यङ्गीकृतं तस्य जीवे संसारदशायामदर्शनेन स्वाभाविकत्वं न
स्यात्, त्वदीयमोक्षस्यापि जन्यत्वेनानित्यत्वं च स्यात्, न चेष्टा-
पत्तिः, मोक्षनित्यत्वबोधकश्रुतिस्मृतिसूत्रविरोधप्रसङ्गात्, तस्मा-
दुक्तदोषाणामनिवार्यत्वाद्धर्मिणाशमन्तरा स्वाभाविकधर्मनाशा-
सिद्धिः, तथाचस्मृतिः आत्माकर्त्रादिरूपश्चेन्माकाङ्क्षीस्तर्हिमुक्त-
तां ॥ नहिस्वभावोभावानां व्यावर्त्ततोष्णवद्भवेरिति ॥ वराहोपनि-
षदि “नकर्त्ता नैवभोक्ता च नचभोजजिता तथा केवलं चित्सदा
नन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः जलस्य चंचलादेव चंचलत्वं यथारवेः
तथाहंकारसम्बन्धादेवं संसार आत्मन इत्युक्तम् ॥ नद्वितीयः त्व-
दभिमतसिद्धेः, “ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुत्यास्मदभिमत-
पारमार्थिकनिर्धर्मकत्वसिद्धेश्च ॥ एवं च जीवस्यौपाधिकधर्मवत्त्वे-
पि स्वाभाविकधर्माभावाद्धेतोः पक्षैकदेशोऽसिद्धिः ॥ यत्तु ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वादिधर्मवत्त्वं “यस्सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिसिद्धमिति
तदपि नपारमार्थिकम्, “नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्र-
ज्ञानघनं, “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्, “सा-
क्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेतित्यादिनिर्गुणश्रुतिविरोधात् सर्वज्ञ-

(त्वयेति) सत्कार्यवादिनेत्यर्थः, (त्वयेति) आधुनिकेनेत्यर्थः (आत्माकर्त्रा-
दिरूपश्चेदिति) स्पष्टोर्थः, (नकर्त्तानैवभोक्तेति) स्पष्टोर्थः, (ध्यायतीवेति)
बृ० अ० ४ ब्रा० ३ यतो ध्यानव्यापारवती बुद्धिस्तत्तद्रत स्तन्नवभासयन्ना-
त्मापि ध्यायतीव ध्यानं करोतीवेति ज्ञायते नतु परमार्थतस्तत्करोति तथा लेला-
यतीव बुद्ध्यादिकरणेषु प्राणादिवायुषु चलत्सु तदाभासकतया तत्समान आत्मा-
पि चलतीव नतु परमार्थत इत्यर्थः ॥ (मि०) (नान्तःप्रज्ञमिति) माण्डूक्य-
स्थम्, नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः, न बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः, नोभयतः
प्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः, न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्त्यवस्थाप्र-
तिषेधः, (शं० भा०) (निष्कलमिति) व्याख्यातम् (साक्षीचेतेति) व्याख्यातम्

त्वादिगुणबोधकसगुणश्रुतीनां मायिकगुणबोधकत्वोपपत्तेश्च, न
 च श्रुतिस्वाविशेषात्सर्वज्ञत्वादिगुणबोधकसगुणश्रुतिविरोधान्निर्गु
 णश्रुतीनां हेयगुणराहित्यार्थपरत्वोपपत्तेश्च सगुणश्रुतीनां स्वा
 भाविककल्याणगुणबोधकत्वमेव किन्नस्यादितिवाच्यम्, तत्परात
 त्परश्रुतीनां मध्ये तत्परश्रुतीनां प्रबलत्वात् गुणविशिष्टस्य घटव
 दनित्यत्वनियमात्तत्रब्रह्माणोप्यनित्यत्वप्रसंगात् सू० रूपादिम
 त्वाच्च विपर्ययोदर्शनादितिसूत्रेण सूत्रकृता गुणविशिष्टानामनि
 त्यत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्च, यदपि निर्गुणश्रुतीनां हेयगुणराहि
 त्यार्थपरत्वकल्पनंतदप्ययुक्तम्, श्रीकृष्णे परमात्मनि तेषां बाह्य
 ल्योपलम्भात्, अतएव पैङ्गलोपनिषदि “तत्प्रतिबिम्बं यत्तदी
 श्वरचैतन्यमासीत् स स्वाधीनमायः सर्वज्ञः सृष्टिस्थितिलयाना
 मादिकर्ता जगदङ्कुररूपो भवतीतिवाक्येन मायाविशिष्टस्य स
 र्वज्ञत्वादिकमुक्तम्, अतएव तत्त्वमास्यादिमहावाक्यार्थविवरणा
 वसरे तत्रैव तृतीयाध्याये “तत्रपारोक्ष्यशबलः सर्वज्ञत्वादिलक्ष
 णो मायोपाधिः सन्निदानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भव
 तीत्युक्तम्, तथा सर्वसारोपनिषदि “सत्यंज्ञानमनन्तमानन्दं सर्व
 ज्ञत्वाद्युपेतं मायोपाधिकं तत्पदार्थः परमात्मा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
 निर्विशेषचिन्मात्रं सदद्वैतमानन्दममायं ब्रह्मेत्युम्, तथाशुकरह
 स्योपनिषदि “कार्योपाधिरयंजीवः कारणोपाधिरीश्वरइत्युक्तम्,
 तस्माज्जीवेशयोरौपाधिकधर्मवत्त्वेपि पारमार्थिकधर्माभावाद्विरुद्ध
 धर्माक्रान्तत्वादित्यस्य हेतोः स्वरूपासिद्धेः, जीवोब्रह्माभिन्नः
 (रूपादिमत्वाच्चेति) ब्रह्म सूत्रे अ० २ पा ३ सू० १५ सूत्रार्थस्तु भवन्मते
 जगत्कारणस्य रूपादिमत्वादणुत्वनित्यत्वविपर्ययः स्थूलत्वमनित्यत्वंच प्रसज्येत
 लोके रूपादिमतः पटादेःतथादर्शनादिति, (ब्रा०) (अतएवेति) विशिष्टस्यानि
 त्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ (तत्प्रतिबिम्बमिति) अत्र प्रथमतश्छन्देनमायापरामर्शः
 अवशिष्टमतिरोहितम् ॥ (तत्रपारोक्ष्येति) तत्र पूर्वोक्ते तत्त्वमसीतिवाक्येइत्यर्थः,
 पारोक्ष्यशबलःपरोक्षइत्यर्थः, शिष्टंस्पष्टम् ॥ (सत्यंज्ञानमिति) तत्पदवाच्यार्थमुक्त्वा
 तल्लक्ष्यार्थमाह (सर्वोपाधित्यादिना) (कार्योपाधिरिति) कार्यमविद्या कारणमाया

सच्चिदानन्दरूपत्वात् ब्रह्मवदितिसत्प्रतिपक्षबाधाच्च नानुमान
विरोधः, नचोक्तानुमाने हेत्वसिद्धिरितिवाच्यम्, पूर्वजन्मनि
कृतेन पुण्येन पापेन मयेदमिदानीमनुभूयते तथेदानीं क्रियमा
णेन कर्मणा मम जन्मान्तरे किम्भविष्यति किन्नभविष्यतीति
कालत्रयानुसन्धायित्वेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्यत्वस्य, ईश्व
रादिसकलप्रपञ्चसद्भावासद्भावसाक्षित्वेन चिद्रूपत्वस्य, धनपुत्र
पिण्डेन्द्रियप्राणापेक्षया स्वस्य निरतिशयप्रेमारूपदत्वेनानन्दरू
पत्वस्यच, स्वस्मिन्पण्डितपामरादिभि र्सर्वैरनुभूयमानत्वात्,
“अविनाशीवाअरेयमात्मा, “अजोनित्यः, “आत्मनैवायंज्यो
तिषास्ते, “अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिः, “हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः,
“तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद
यमात्मेत्यादिश्रुति सिद्धत्वाच्च ॥ यदपि “द्वासुपर्णेत्यादिश्रुति
विरोध इत्युक्तं तदत्यन्तमपेशलं, लोकप्रसिद्धे स्वर्गापवर्गशून्ये
“मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, “उदरमन्तरं

(अविनाशीति) व्याख्यातम् ॥ (अजोनित्यइति) कठोपनिषत्स्थम्, नजा
यतइत्यजः जन्मशून्यः अतएव नित्यः कालत्रयाबाध्यः ॥ (आत्मनैवेति) वृ०
अ० ४ ब्रा ३ आत्मरूपेणैव ज्योतिषा प्रकाशकेन पदार्थेनायंपुरुषः कार्य
करणसंघातः आस्ते उपवेशनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ (हृद्यन्तरिति)
वृ० अ० ४ ब्रा० ३ हृदि लक्षणाया हृदयस्थबुद्धौ बुद्धावन्तर्बतमानं ज्योतिः
स्वप्रकाश आत्मा पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः, (तदेतत्प्रेयइति) वृ० अ० १ ब्रा० ४
तदेतत्प्राणपिण्डसमुदायादन्तरतरं पुत्रात्प्रियत्वेनप्रसिद्धात्प्रेयः प्रियतरं वित्ताच्च
दैवमानुषादपरज्ञानसुवर्णादेः प्रेयःप्रियतरं पुत्रादेरन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात्सर्व
स्मात्प्रेयः प्रियतरं किंतद्यदयमात्मा, (मि०) (मृत्योरिति) कठोपनिषत्स्थम्,
इह ब्रह्मएषनानाभूते परस्मादन्योहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्य
त्युपलभते स मृत्योर्मरणान्मरणं मृत्युं पुनःपुनःजन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्य
ते तस्मात्तथा नपश्येदित्यर्थः ॥ (शं० भा०) (उदरमिति) तैत्तिरीयब्रह्मवली
स्थम्, अस्य “यदाहोवैषएतस्मिन्, इत्यादिः, उच्छब्दोऽप्यर्थकः अरशब्दोऽल्पार्थकः
अन्तरशब्दो भेदार्थकः एषलौकिकः एतस्मिन्ब्रह्मणि अल्पमपि भेदं स्वातिरि
क्तत्वं यदा कुरुते स्वस्माद्भेदेन ब्रह्म पश्यति अथ तदैवतस्य जन्ममरणादि संसार

कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादि श्रुत्युक्तानर्थफलप्रदेशुक्तिरूप्यव
दनुभवमात्रसिद्धे जीवेशभेदे स्वतः प्रमाणभूतायाः श्रुतेस्तात्पर्या
योगात्, येन वाक्येन यत्र प्रतीत्युत्पादनेन मानाभावप्रयुक्ता
सत्त्वशङ्का निवर्तते तस्य तत्र तात्पर्यं, अन्यथा तस्य तदर्थ
त्वमेव न स्यात्, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्, किंच
अस्याः श्रुतेः पूर्वोदाहृतकाल्पनिकभेदप्रतिपादक वराह रुद्रहृदय
नृसिंहतपिन्यादि श्रुत्यन्तरानुसारित्वेन पारमार्थिकभेदबोधकत्वा
सम्भवादौपाधिक भेदप्रतिपादकत्वमेव स्वीकर्तव्यं, अन्यथा
तासां श्रुतीनां निर्विषयत्वं स्यात्, किंच “तत्त्वमसि, “अहंब्रह्मा
स्मीत्याद्यनन्यार्थबोधक मध्यमोत्तमपुरुषप्रयोगघटित जीवेशा
भेदबोधकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चास्य मन्त्रस्य आभिर्हिमस्य भेषजमि
त्यादिवल्लोकप्रसिद्धभेदानुवादकत्वमङ्गीकार्यम् ॥ अन्यथा तस्य
प्रामाण्यमेव न स्यादपूर्वत्वाभावात् ॥ किंच त्वन्मतानुसारेणास्य
मन्त्रस्य जीवेशपरत्वमभ्युपेत्य भेदे तात्पर्याभाव इत्युक्तम् ॥ व
स्तुतस्तु कर्मफलभोक्तृया बुद्धेस्सकाशात्पुरुषं विविच्य “अनश्न
न्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनेन पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वलक्षणसं
साराभावमेव स बोधयति “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीतिसत्त्वमन
श्नन्नन्यो अभिचाकशीत्यनश्नन्नन्यो अभिपश्यतिज्ञस्तावेतौ सत्त्व
क्षेत्रज्ञाविति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनैवमेव व्याख्यानात् ॥ नचात्रत्य
सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरपि जीवेशपरत्वमिति वाच्यम्, तयोरन्तःकर
णशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् ॥ अत्रैव पैङ्गिरहस्ये “तदेतत्सत्त्वं ये
न स्वप्नं पश्यति अथ योयं शारीर उपद्रष्टा सक्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्व
क्षेत्रज्ञावित्युत्तरेण ग्रन्थेन सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोर्बुद्धिजीवपरतया व्या
ख्यातत्वाच्च ॥ ननु येन स्वप्नं पश्यतीत्यत्र स्वप्नप्रदर्शनक्रियायाः कर्त्ता
येनेत्यनेन तृतीयांतेनोच्यते सच कर्त्ता जीव एव तथा क्षेत्रज्ञशब्दा
भयं भवति जीवब्रह्मभेदस्य वास्तवत्वाभावाभिप्रायेणाल्पमपीत्युक्तं, हिशब्दः श्रुत्य
न्तरप्रसिद्धिद्योतकः (वि० का०) (तयोरन्यइति) (तदेतत्सत्त्वमिति च) श्रुतिः स्पष्टार्था

मिहितस्तु परमेश्वरः सोपि स्वप्नद्रष्टा भवितुमर्हति तस्य सर्वज्ञ
 त्वात्तथाचास्यापि ब्राह्मणवाक्यस्य जीवेशपरत्वमिति चेन्न, प
 श्यतीत्यत्र कर्त्रर्थस्य तिङ्प्रत्ययेनाभिहितत्वाद्येनेति कर्त्रर्थतृती
 याया असम्भवेन करणे तृतीयाया अभ्युपेयत्वात्, स्वप्नद्रष्टृक्षेत्र
 ज्ञस्य शारीर इति शारीरत्वविशेषणादीश्वरस्य व्यापकत्वेन श
 रीरान्तर्वर्त्तमानत्वेऽप्याकाशवच्छारीरत्वविशेषणासम्भवाच्च ॥ यत्तु ये
 नेतीत्यंभावे तृतीया येन जीवेन विशिष्टः परमात्मा स्वप्नं पश्यती
 त्युच्यते स्वप्नद्रष्टृत्वं जीवद्वारा परमात्मविशेषणं भवतीति न विरोध
 इत्युक्तम्, तदसङ्गतम्, परमात्मनो जीवद्वारा स्वप्नद्रष्टृत्वाद्यङ्गीकारे
 तद्द्वारैव दुःखित्वदुष्टत्वपापित्वादीनां प्रसङ्गात्, ननु यदीयं श्रुतिरचे
 तनाया बुद्धेरतीति भोक्तृत्वं प्रतिपादयेत्तर्ह्यस्याः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्र
 तिपादकत्वेन “आदित्यो यूपो भवति,” यजमानः प्रस्तर इत्यादिवा
 क्यवत्स्वार्थे प्रामाण्यन्नस्यादिति चेन्न, इष्टापत्तेः, न हीयं श्रुतिर्जीवस्य
 भोक्तृत्वप्रतिपादनाय प्रवृत्ता अपितु तत्र तदभावबोधनद्वारा तद्या
 थात्म्यस्वरूपप्रतिपादनाय, तस्माद्यथाऽयो दहतीति वाक्यं दाहक
 त्वाभाववतो लोहपिण्डस्य वह्नितादात्म्येन दाहकत्वं बोधयति
 तथाऽचेतनाया बुद्धेरपि चैतन्यतादात्म्याद्भोक्तृत्वप्रतिपादनद्वारा
 जीवस्यासंसारिब्रह्मरूपत्वबोधनार्थमस्याः प्रवृत्तत्वात्स्वार्थे प्रामा
 ण्यभावेऽप्यादित्यो यूपो भवति अयो दहतीत्यादिवाक्यवत्प्रामाण्यो
 पपत्तिः, तथाच श्रुत्यन्तरम् “पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादि
 लक्षणश्चित्तधर्मः,” कामस्सङ्कल्पो विचित्साशब्दाऽश्रद्धा धृतिरघृ
 (आदित्यो यूप इति) यूपः अष्टासित्व खादिरत्वादि श्रुत्युक्तविशेषः यज्ञगतपशु
 बन्धनार्थः स्तम्भस्तत्राकाशस्थादित्याभेदासम्भवादादित्यपदं तेजास्विपरम्, (यज
 मान इति) प्रस्तरो दर्भमुष्टिस्तत्र यजमानाभेदासम्भवादत्र यजमानपदं यज्ञ
 निर्वाहकपरम् ॥ (पुरुषस्येति) मुक्तिकोपनिषत्स्थम्, अत्र चित्तधर्म इत्यु
 क्त्या कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वं निराकृतम् ॥ (कामस्सङ्कल्प इति) बृ० अ० १ ब्रा० ५

तिहोर्धोर्भीरित्येतत्सर्वं मनएवेति, अत्रेदंतत्त्वं, चिज्जडयोरुभयोः
जडत्वापरिणामित्वाभ्यां स्वतःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यसम्भवेन परस्पर
राध्यासादेवानिर्वचनीयकर्तृत्वादिकमुत्पद्यते तद्विवेकजनितेन स्व
स्वरूपसाक्षात्कारेण तन्नाशात् स्वस्वरूपावस्थानात्मिकामुक्ति
रिति, एतदभिप्रायेणैव महोपनिषदि “स्वरूपावस्थितिर्मुक्ति
स्तद्वंशोहन्त्ववेदनमित्युक्तम्, यत्तु द्वाविमौपुरुषौलोके इत्यादि
स्मृतिविरोध इत्युक्तम्, तत्तु विरोधाधिकरणन्यायेन प्रत्याख्येयम्,
आमुक्तेर्भेदएवस्याज्जीवस्यचपरस्यच ॥ मुक्तस्यतु न भेदोस्ति भेद
हेतोरभावतः ॥ उपद्रष्टानुमन्ताच्च कर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमा
त्मेतिचाप्युक्तो देहस्मिन्पुरुषःपरः ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि सर्वक्षे
त्रेषुभारतेत्यादिस्मृत्यन्तरविरोधाच्च ॥ यत्पुनरुक्तं “तत्त्वमस्यादिवा
क्यानिजीवेश्वरसाम्यं बोधयन्तीति तन्मन्दम्, प्रदर्शितेन प्रकारेण
“तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मुख्यार्थं सम्भवतिसत्यमुख्यार्थकल्पना
या अन्याय्यत्वात्, आत्माएकःविभुत्वादाकाशवदित्यागमानुगृही
तानुमानविरोधेनात्मनानात्वासिद्धेश्च ॥ किंचात्रप्रष्टव्यः किंजीव
स्येश्वरसाम्यं यत्किंचिदंशेन चेतनत्वेन रूपेण ब्रूषे, उत सर्वांशे
न सर्वज्ञत्वादिना, नाद्यः तस्यलोकप्रसिद्धत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वा
योगात्, नद्वितीयः, असम्भवात्, सम्भवेप्यनेकेश्वरप्रसंगेन जगदु

कामः सृष्ट्यादिविषयसम्बन्धाभिलाषः, संकल्पः इदंनोलमिदं शुक्लमिति विषय
विशेषावधारणं, विचिकित्सा संशयज्ञानं, श्रद्धाऽदृष्टार्थेष्व्वास्तिक्यबुद्धिः, अश्र
द्धा तद्विपरीताबुद्धिः, धृतिधारणं देहाद्यवसादनेसत्युत्तमनं, अधृतिस्तद्विपर्ययः,
ह्रीर्ज्ञा, धीःप्रज्ञा, भीर्भयमित्येवमादिकं सर्वं मनएव मनोविकारत्वात्सुवर्णं कु
ण्डलमिति वन्मनोभेदेन तद्वर्तत्वं कामादीनामवधार्यते आत्मधर्मत्वध्नातिव्याव
र्त्तयइत्यर्थः (कर्तृत्वादिकमुत्पद्यतइति) चित्तादात्म्येन चिदध्यास्ताबुद्धिः कृत्याद्या
त्मना परिणमते बुद्ध्यविवेकाच्चिदात्मनःकृत्यादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वंकर्तृत्वा
दिकं भातीत्यर्थः, (स्वरूपावस्थितिरिति) स्पष्टार्थः (आमुक्तेरिति) भेदहेतोर
विद्याया अभावतःविनष्टत्वात्(उपद्रष्टेति, क्षेत्रज्ञंचेतिच) गीतात्रयोदशाध्यायस्थम्

न्मथनप्रसंगादेकेश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च, किञ्चित्त्वम
 सीत्यत्र तत्त्वंपदयोरनुभूयमानं सामानाधिकरण्यं नतयोर्भिन्नार्थं
 त्वे संभवति स्तम्भकुम्भपदयोस्तददर्शनात्, नापिवैश्वदेव्यामि
 क्षेत्यादिवदेकार्थाभिधायकत्वेन, तद्वत्तद्वितादेरेकार्थसमर्पकस्येहा
 दर्शनात्, तथाचाहुः आमिक्षादेवतायुक्तां वदत्येवैषतद्वितः ॥ आमि
 क्षापदसाम्निध्यात्तस्यैवाविषयार्पणमिति, नापि तत्त्वमर्थयोर्नीलोत्प
 लमितिबहुणगुणिभावेन, उभयोरपिद्रव्यत्वात्, नापि कुण्डलसुव
 र्णवत्कार्यकारणभावेन, नित्यत्वादविकृतत्वाच्च, नापि भूम्यूषरादिव
 दंशांशिभावेन, निरवयवत्वात्, तस्मात् श्रुत्यन्तरेषु विज्ञानघनमा
 त्रत्वावधारणान्नेतिनेतीत्यशेषविशेषप्रत्याख्यानेन निर्द्वर्मिकत्वाव
 धारणाच्च न केनापिप्रकारेण तत्त्वमस्यादिवाक्यानां संसृष्टार्थं
 निष्ठत्वशंकावकाशंलभते इतिसिद्धं ॥ किञ्च नचेदंवाक्यं त्वमिद्रो
 सीतिवत् स्तुतिपरं, नवकृत्वोभ्यासवैयर्थ्यप्रसंगात्, नहि स्तुतिः
 पुनः पुनः परिचोदनापूर्वकं कचिदभ्यस्यते, अतएव नार्थवादः, अ
 नन्यशेषत्वाच्च, नह्यस्मिन्प्रकरणेऽन्यत्किञ्चित्प्रधानवाक्यमुपलभ्य
 ते, यच्छेषत्वेनेदमर्थवादरूपंभवेत्, नापि राजपुरुषे राजायमिति
 वदौपचारिकं, अप्रमितभेदयोरैक्यस्यौपचारिकत्वानुपपत्तेः, नापि
 विपर्ययः संशयोवा संभवति, श्रुतेः स्वतःप्रामाण्यात्, तदेवं तत्त्वं
 पदयोरखण्डार्थनिष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यं वाक्यार्थांशे विरोधा
 द्विनालक्षणामनुपपद्यमानं भागत्यागलक्षणयोपपद्यत एव, त
 स्मात्प्रत्यक्षादीनां विरोधस्याभासत्वाद्विषयसिद्धिः ॥ यत्पुनरुक्त
 मनादिभावत्वादज्ञानस्य नाशाऽप्रतियोगित्वमिति तदयुक्तम्,
 त्वदुक्तानुमानस्य चित्त्वेन सोपाधिकत्वात्, अज्ञानमानित्यं परिच्छि
 न्नत्वात्परिणामित्वाज्जडत्वाच्च मृद्वदिति सत्प्रतिपक्षबाधत्, नराशि
 रः कपालं शुचि प्राण्यगत्वाच्छङ्खवत्, मरुः पाषाणमय इत्याद्य
 (एकार्येति) यथात्र विशिष्टैकार्थबोधकत्वं न तथा तत्र तदीयाभिन्नस्त्वमि

नुमानवदागमेन बाधाच्च, आत्मनि साध्यव्यापकता, प्रधाने चित्वाभावात्साधनाव्यापकतेत्युपाधिसमन्वयोबोध्यः, यत्तु कृतश्रवणस्यापि दुःखनिवृत्त्यदर्शनादिति तदसत्, जनकयाज्ञवल्क्यादीनां दुःखित्वाद्यनुपलम्भात्, “ज्ञात्वा देवं मृत्युपाशापहानिः, “देवंमत्वा धीरोहर्षशोकौ जहाति, “तरतिशोकमात्मवित्, “अभयं वै जनक प्राप्तोसि, इत्यादिश्रुतिभिरुत्पन्नसाक्षात्काराणां दुःखनिवृत्तिप्रतिपादनाच्च ॥ नच वसिष्ठादीनां दुःखित्वं पुराणादिषु श्रूयत इति वाच्यम्, तस्य विरोधाधिकरणन्यायेन बाधितत्वात्, रामकृष्णादिवदभिनयमात्रपरत्वोपपत्तेश्च, नह्याधिकारिकाणां योगारूढानामुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां पुत्रादिना किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, “किम्प्रजयाकरिष्यामो येषां नोऽयमात्मायंलोक इत्यादिश्रुतिदर्शनात् ॥ येषुपुनराधुनिकेषु साहङ्काराभिनिवेशजनितं दुःखित्वादिकमुपलभ्यते ते नोत्पन्नसाक्षात्काराः, “अहम्ब्रह्मेतिचेद्देद साक्षात्कारः स उच्यते, यस्यानुभवपर्यन्ताबुद्धिस्तत्त्वेप्रवर्तते तदृष्टिगोचरास्सर्वमुच्यन्तेसर्वथातकैः, उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवन्त्यस्य नतुसाधनरूपिणः, इति वराहोपनिषदादिवचनात्, ननूत्पन्नसाक्षात्कारेष्वपि दुःखित्वाद्युपलब्धिरितिचेन्न, तेषां तत्त्वसाक्षात्कारध्वस्ताज्ञानानामज्ञानकार्यभूतप्रारब्धासिध्या तन्मूलकदुःखित्वाद्युपलब्धेर्दुर्घटत्वान्निष्प्रपञ्चे ब्रह्माणि लौकिक्यादि त्रिविधप्रपञ्चोपलब्धवत्यादिरूपेण ॥ (ज्ञात्वेति, देवंमत्वेति, तरतिशोकमिति, अभयमिति) श्रुतयोऽन्याख्याताः ॥ (किंप्रजयेति) वृ० अ० ४ ब्रा० ४ येषां नोऽस्माकं परमार्थदर्शनामयं नित्यसन्निहितोऽशनायायतीतः आत्मैवायंलोकः पुरुषार्थस्तेवयम्पुत्रादिभिः किंकरिष्याम इत्यर्थः, (मि०) (अहं ब्रह्मेति, यस्यानुभवेतिच) वराहोपनिषत्स्थम्, तत्त्वे आत्मरूपे अनुभवपर्यन्ता साक्षात्कारपर्यन्ता, स्पष्टमन्यत् ॥ (उत्पन्नेति) अयं नैष्कर्म्यसिद्धावप्युदाहृतोऽस्ति, साधनरूपिणः साधनं कारणं तत्साध्यरूपाः प्रयत्नसाध्या इतियावत्, यद्वा करणत्वस्य स्वसाध्यक्रियानिरूपितत्वात् तदभावे करणत्वमपि नास्त्येवेति साधनरूपित्वाभावः, (लौकिक्यादीति)

त्सर्पाभाववति रज्जौ सर्पोपलब्धिवच्च दुःखाभाववति विदुषि दुःखि
 त्वाद्युपलब्धेस्त्वदज्ञानविजृम्भितत्वोपपत्तेश्च, प्रपञ्चितंचैतद्भगवता
 भाष्यकृता उत्पन्नेष्यात्मविज्ञाने प्रारब्धनैवमुच्यते ॥ इति यच्छ्रूयते
 शास्त्रे तन्निराक्रियते धुना । तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धनैव विद्यते ॥
 देहादीनामसत्त्वात्तु यथास्वप्नो विबोधतः ॥ कर्मजन्मान्तरीयं यत्प्रा-
 रब्धमिति कीर्तितं ॥ तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥
 स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि देहकः ॥ अध्यस्तस्य कुतो जन्म
 जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्गाण्डस्येव कथ्यते ॥
 अज्ञानंचैव वेदान्तैस्तस्मिन्नष्टैकविश्वता ॥ यथारज्जुं पारित्यज्य स
 पंगुह्णाति वैश्रमात् ॥ तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ॥
 रज्जुरूपे परिज्ञाते सर्पस्वण्डं न तिष्ठति ॥ अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चः
 शून्यतांगतः ॥ देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥ अज्ञानि

लौकिकी (पारमार्थिकी) शास्त्रीया (व्यावहारिकी) आनुभाविकी (प्राति-
 भासिकी) चेति त्रिविधा प्रपञ्चोपलब्धिर्यथाज्ञानानां भवति तथेत्यर्थः ॥
 (कर्मजन्मान्तरीयमिति) वर्तमानदेहारंभकमित्यर्थः ॥ (जन्मान्तराभावादिति)
 आत्मनः स्वतः कर्तृत्वाभावात्कालत्रयेऽपि जन्म नास्तीति भावः (तत्कुत इति) ज-
 न्माभावे तत्प्रारब्धं कुतः न कुतोपीत्यर्थः ॥ (उपादानमिति) कारणद्विविधं
 निमित्तमुपादानंचेति तत्र निमित्तनामोत्पत्तिमात्रकारणं उपादानन्तुत्पत्तिस्थिति
 लयकारणं तत्र वेदान्तैः “मायान्तुप्रकृतिं विद्यादित्यादीभिः प्रपञ्चस्योपादानमज्ञानं
 पठ्यते चकाराद्ब्रह्मापि, अत्रायं भावः न केवलं ब्रह्मैव जगत्कारणं निर्विकारत्वात्,
 नापि केवलमज्ञानं जडत्वात्तस्मादुभयं मिलित्वैव जगत्कारणं भवतीति, “स
 त्यानृते मिथुनी करोतीत्यादि श्रुतेः, तत्र दृष्टान्तः भाण्डस्य घटकरकादेर्मृदिव मृ-
 त्पिण्ड इव तत्र जलस्थाने ब्रह्म पिण्डाकारणसामर्थ्यसाभ्यादज्ञानन्तु मृत्तिकास्था-
 ने आवरकत्वसाभ्यात्, तत्र ब्रह्मणोऽधिनाशित्वाद्ब्रह्मज्ञानेन तस्मिन्नज्ञानेन नष्टे-
 ति विश्वता जीवजगदीश्वरात्मकजगद्भावः क्व न काप्यस्तीत्यर्थः ॥ तस्मिन्नष्टे-
 कविश्वतेत्युक्तं प्रपञ्चयन् पूर्वोक्तप्रारब्धाभावं सदृष्टान्तमुपसंहरतिसाधेन (रज्जुरूप-
 इति) ननु जीवन्मुक्तस्य ज्ञानिनः प्रारब्धाभावेति “अत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्या-
 दि श्रुतिः प्रारब्धं किमर्थं वक्तीत्याशं कामपनुदति (अज्ञानीत्यर्थेन) श्रुतिरज्ञा-

जनबोधार्थं प्रारब्धवक्तिवैश्रुतिः ॥ क्षियन्तेचास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टेरावरे ॥ बहुत्वंतन्निषेधार्थं श्रुत्यागीतंचयत्स्फुटं ॥ उच्यतेऽज्ञैर्बलाच्चैतत्तदानीं द्वयागमः ॥ वेदान्तमतहानंच यतोज्ञानमिति श्रुतिरिति ॥ तथाच प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन विषयप्रयोजनसम्भवाद्ब्रह्मात्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इतिसिद्धम् ॥ उक्तंच भगवतासूत्रकृता सू० अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति, यतः “तद्यथेहकर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयत इत्याद्यायत्कृतकंतदनित्यमिति न्यायवती श्रुतिरेव “अपामसोमममृता अभू म, “अक्षय्यंहवैभुक्तं चातुर्मास्ययाजिनो भवतीत्यादिश्रुतिप्राप्तस्य वैराग्यादिसाधनासम्भवहेतुभूतस्य कर्मफलस्यानित्यत्वं दर्शय

निजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तीत्यर्थः, ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणेऽज्ञाने नष्टेति ज्ञानिनः कथं व्यवहार इत्यज्ञानिभिराक्षिते प्रारब्धादिति तद्वोधार्थमिति भावः ॥ किन्तर्हि ज्ञानिवोधार्थं वाकि श्रुतिरिति चेदुच्यते (क्षियन्तेचेति) “भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेरावरे, इति श्रुत्या कर्माणीति बहुत्वं यत् स्फुटं गीतं तत्तन्निषेधार्थं प्रारब्धाभावप्रतिपादनार्थं, अन्यथा संचितक्रियमाणपेक्षया द्वित्वंगेयं तथा नगीतमतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात् चिज्जडग्रन्थिभेदेन संचितक्रियमाणप्रारब्धाख्यत्रिविधकर्मक्षयान्ते परमपुरुषार्थो भवतीति ज्ञानिवोधार्थं श्रुतिर्वक्तीति भावः ॥ उक्तवैपरीत्ये वाधकमाह (उच्यते इति) एतत्प्रारब्धमज्ञैः श्रुतितात्पर्यानभिज्ञैर्बलादविवेकसामर्थ्याच्चेदुच्यते यथार्थतया प्रतिपाद्यते चकारादद्यात्मा नदृश्यते तदानर्थद्वयागमो दोषद्वयप्राप्तिः तत्र प्रारब्धरूपस्य द्वैतस्याङ्गीकारे अनिमोक्षप्रसंग एकोदोषः, मोक्षाभावे ज्ञानसंप्रदायोच्छेदरूपो द्वितीयो दोष इति, न केवलं दोषद्वयस्यैव प्राप्तिरपितु वेदान्तमतहानंच वेदान्तमतस्याद्वैतस्य हानं त्यागो भविष्यति प्रारब्धग्रहणरूपस्य द्वैतस्य याथार्थ्यादित्यर्थः, तर्हि किंप्रतिपत्तव्यमित्यत आह (यत इति) यतो यस्याः सकाशात् ज्ञानं भवति तादृशी सा श्रुतिः प्रतिपत्तव्येति शेषः ॥ (विद्यारण्य०) (तद्यथेति) (अपामसोममिति च) व्याख्यातं ॥ (अक्षय्यमिति) शतपथकाण्ड २ अ० १ ब्रा० १ चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मास्यो यागविशेषः तेनेष्टवान् चातुर्मास्ययाजी करणयज इति कनिष्कं तस्य सुकृतं चातुर्मास्ययागानुष्ठानजं अक्षय्यं

ति अतो विवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्तेरसंभवादथ तदन
 न्तरं ब्रह्मजिज्ञासा प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्त
 व्य इतिसूत्रार्थः, यद्वा अथसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरमतः साध
 नचतुष्टयसंपन्नस्य कर्मभिर्भोक्षासिद्धेर्भोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदा
 न्तवाक्यविचारः कर्तव्य इत्यर्थः, एवंच श्रुतिसूत्राभ्यां ब्रह्मविचा
 रस्य कर्तव्यत्वावगमात्संसारतपनतापतप्तो यथोक्ताधिकार्युपहा
 रपाणिवेदवेदांगपारंगं ब्रह्मानन्दाभ्युत्थान्धिलहरीमध्यस्थं गुरुमुप
 गम्य मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्सेवापुरस्सरं ब्रह्मविचारं कुर्यादिति
 फलितम्, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठं, “आचार्यवान्पुरुषोवेद, “मुमुक्षुवः पुरुषाः साधनचतु
 ष्टयसंपन्नाः श्रद्धावन्तं सत्कुलप्रभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुण
 वन्तमकुटिलं सर्वभूतहिते रतं दयासमुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपसं
 गम्य, तद्विद्विप्रणिपातेन परिप्रश्नेनसेवया, इत्यादिश्रुतिस्मृतिद
 र्शनात्, नचाधीतवेदवेदांगेनाधिकारिणा स्वयमेव विचारः कर्तुं श
 क्यते किं गुरूपसदनेनेति वाच्यम्, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिग
 च्छेदिति सावधारणश्रुत्या विचाराद्गुणभूतगुरूपसदनस्यावश्यकत्वे
 न विधानात् “आचार्यवान्पुरुषोवेदेति वेदनस्याचार्याल्लभ्यत्वस
 चनेनापूर्वत्वप्रतिपादनात्, “यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते
 तथा गुरूपदेशेन विना कल्पकोटिशतैरपि तत्त्वज्ञानं न जायत
 इति महानारायणोपनिषदि गुरूपदेशमन्तरा तत्त्वज्ञानोत्पत्तेरसा

फलानुभवेनक्षेतुमशक्यं भवति, क्षय्यजय्यौशक्यार्थे इतिसाधुः ॥ (तद्विज्ञा
 नार्थमिति) मुण्डकस्थम्, तद्विज्ञानार्थं तस्य ब्रह्मणो विज्ञानं साक्षात्कारस्तदर्थं
 समुमुक्षुः समित्पाणिः गुरोरभिहोत्रार्थं समिधः पाणौ यस्य ईदृशः सन् श्रोत्रियं छ
 न्दोऽधीते इति श्रोत्रियः तं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमाभिमुख्येन गच्छेदित्यर्थः ॥ (आ
 चार्यवानिति) छां० अ० ६ ख० १४ आचार्यं उपदेष्टा तद्वान्पुरुषः आ
 स्मत्तत्वं वेद साक्षात्कुरुते इत्यर्थः, एतेनाचार्योपदेशः सत्स्वरूपावगमे उपाय
 इत्युक्तं भवति ॥ (तद्विद्वेति) गीता अ० ४ श्लो० ३४ (यथा जात्यन्धस्येति)

क्षान्निषेधात्, “यस्यदेवेपराभक्तिरित्यनेन गुरुभक्तेर्विद्यान्तरङ्गसाधनत्वबोधनात्, गुरुविनास्वकृतविचारे यथार्थत्वाऽयथार्थत्वशंकासंभवेन तस्याप्रतिबद्धब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वायोगात्, वेदविहितगुरूपसदनादिनियमादृष्टाऽसहकृतस्वकृतविचारजनितज्ञानस्यापरोक्षकल्पस्य मोक्षजनकत्वायोगाच्च ॥ अथ गुरुः प्राप्ताधिकारिणे सम्यगात्मतत्त्वमुपदिशेत्, “तस्मैसविद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, उपदेक्ष्यन्तितेजानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ उक्तंच भगवताभाष्यकृता प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ॥ गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवइति ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्ममायंघटो ममायंपुत्र इत्यादिवन्ममेदंशरीरं ममेदंच क्षुर्मनेयंबुद्धिर्ममायंप्राण इत्यादिप्रतीत्या देहादिभ्यो भिन्नत्वेन प्रतीयमानः कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्यादिप्रतीत्या कर्त्तृत्वाद्याश्रयत्वेनच प्रतीयमानः कोऽस्म्यहं ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य त्वं परिपूर्णपरब्रह्मसन्निदानन्दरूपोसि ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्यद्यहं परिपूर्णस्तर्हि परिपूर्णस्याकाशवत्कृत्याश्रयत्वायोगात्कथं मयि प्रतीयमानकर्त्तृत्वादेरुपपत्तिः, कथंनानन्दरूपे मयि सांसारिकदुःखाश्रयत्वोपपत्तिश्चस्यात् ॥ गुरुरुवाच हेप्रियदर्शन निर्विशेषचिन्मात्रे सुखैकरसे निरवयवे त्वयि कर्त्तृत्वादिकं नास्त्येव ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्नहंकर्त्ताऽहंदुःखीति स्वात्मानि प्रतीयमानकर्त्तृत्वादेस्तत्प्रतीतेर्वा कथमपलापःकर्तुंशक्यः ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य नहि वयं प्रतीत्यपलापंकुर्मः किंतु प्रतीतिमात्रप्रसिद्धमरुमरीचिकाजलवत्स्वाप्तिकसुखदुःखादिवच्च स्वात्मानि प्रतीतिमात्रप्रसिद्धकर्त्तृत्वाजात्यन्धो जन्मान्धः रूपं शुक्लरुष्णादि ॥ (तस्मैसविद्वानिति) मुण्डकस्थम्, विद्वानात्मज्ञः स गुरुः सम्यक् यथाशास्त्रं उपसन्नाय समीपमागताय शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय तस्मै मुमुक्षवे ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेत्यग्रिमेण संबन्धः ॥ (उपदेक्ष्यन्तीति) गीता अ० ४ श्लोक ३४ ॥ (प्रशान्तचित्तायेति) उपदेशसहस्रिकागतपार्थिवप्रकरणस्थः श्लोकः ७२ ॥

दिरपिवस्तुतो नास्त्येव वदामः॥ नहि प्रमाणेनविनाप्रतीतिमात्र
 सिद्धस्य कर्तृत्वादेःसत्यत्वं तत्कृतंवा विकारित्वमात्मानःसंभवाति
 नहि प्रातीतिकस्यमरीच्युदकादेःसत्यत्वं तत्कृतंवा मरुभूम्या
 देशाद्रौभावादिकं दृष्टं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् “सहिकर्ता, “आ
 त्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः, “इडांभक्षयन्ति, “जयति,
 “जुहोति, “सत्यंवद धर्मचरेत्यादिश्रुतीनांतत्रप्रमाणत्वसंभवात्
 कथंकर्तृत्वादीनांप्रतीतिमात्रसिद्धत्वं वर्णयितुं युक्तं ॥ गुरुरुवाच
 हेसोम्यतासांश्रुतीनां प्रतीतिमात्रसिद्धकर्तृत्वाद्यनुवादकत्वमेवांगी
 कार्य्यम्, अन्यथा “ब्राह्मणोयजेत, “जातपुत्रः कृष्णकेशोभोनाद
 धीतेत्यादिश्रुत्या ब्राह्मण्यादिविशिष्टदेहस्यैवात्मत्वप्रसंगेन तस्य
 परलोकफलप्राप्तिबोधकश्रुत्यन्तरविरोधापत्तिः स्यात्, किंच श
 ब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणक्रियादिधर्मरहितस्यात्मनः शब्दागो
 चरतया कथं ता श्रुतयोऽयमात्मा कर्ताभोक्तेत्यसंगमात्मानं बोध
 येयुः, उक्तंचेदंकठरुद्रोपनिषदि “निमित्तंकिंचिदाश्रित्य खलुश
 ब्दःप्रवर्तते यतोवाचोनिवर्तन्ते निमित्तानामभावतः निर्विशेषेपरा
 नन्दे कथंशब्दःप्रवर्तते, इति ॥ नह्युदाहृतश्रुतीनां प्रातीतिकक
 (सहिकर्तेति)वृ० अ० ४ ब्रा३ हि यस्मात्स आरोपितजीवात्माकर्ता परिणम्यमान
 वासनादिसाक्षित्वेन न स्वत इत्यर्थः, (मि०)(आत्मेन्द्रियेति) कठोपनिषत्ततो
 यवहोस्थम्, आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं
 भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः नहि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति
 बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वं तथाच श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्श
 यति “ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि, (शं० भा०)(इडांभक्षयन्तीति)अस्य यजमान
 पंचमाइत्यादिःयजमानपंचमा अध्वर्युहोत्रुद्रातृब्रह्माणकृत्विजःइडाशब्देन काष्ठम
 यपात्रविशेषवाचिनालक्षणया तत्स्यादनीयद्रव्यमुच्यते तद्रक्षयन्तीत्यर्थः॥(यजतो
 ति)(जुहोतीतिच) ब्राह्मणस्थम्,यागंकुर्यात्, होमंकुर्यादिति क्रमेणार्थः,लिङ्येले
 ङिति विधाबुभयत्रलेट् ॥(सत्यंवदेति) (धर्मचरेतिच) तैत्तरीयशिक्षावहोस्थम्,
 (ब्राह्मणोयजेतेति)ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टो यागं कुर्यादित्यर्थः॥(जातपुत्रइति)
 जाताःपुत्रोयस्य कृष्णाःकेशास्य अस्थविरः अधिकारी अभिन् गाहपत्यदक्षिणा
 ग्न्याहवनीयानादधीत ॥ (निमित्तंकिंचिदिति) निमित्तं जातिगुणाक्रियादिधर्म

कर्तृत्वाद्यनुवादकानां पारमार्थिककर्तृत्वादिविधायकत्वं संभवति,
 तस्यापूर्वत्वाभावात्, किंचात्मनो रूपाद्यभावेन बाह्येन्द्रियप्रत्यक्ष
 विषयत्वाभावान्नतन्निष्ठकर्तृत्वादौप्रत्यक्षं प्रमाणं, नाप्यनुमानार्थाप
 तीसंभवतः, स्वसमानजातीयप्रत्यक्षव्यक्त्यंतराभावेन व्याप्तिग्रहा
 भावादात्मस्वरूपसंबद्धतया लिंगविशेषाग्रहणाच्च ॥ नाप्युपमान
 म्, अवयवाद्यभावात्स्वसदृशवस्त्वन्तराभावाच्च ॥ नाप्यनुपलब्धिः,
 अभावरूपत्वाभावात्, अतःपरिशेषात्प्रातीतिकमेव कर्तृत्वादिक
 मितिध्येयं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजात्यादि
 रहितस्य परमात्मनः शब्दागोचरत्वे तत्रात्मादिशब्दानां वृत्त्य
 भावात्, “तत्त्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीति तस्य श्रूयमाणमौपनिषद
 त्वं कथं घटेत ॥ गुरुवाच हेसोम्य अहमिति प्रतीय माने
 परमात्मोपाधावहंकारे शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जातिगुणाक्रिया
 दीनां विद्यमानत्वान्नैव परमात्माऽविविक्ताहंकारे वाचकत्वेन
 स्थिता आत्मादिशब्दाः प्रत्यगभिन्नपरमात्मानं लक्षणया बोधयं
 ति नतु साक्षात्, लक्षणयापि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं प्रतीयते
 सएव शब्दार्थः, यत्परःशब्दः सशब्दार्थ इति न्यायात्, अन्यथाऽ
 तत्पराणामर्थवादानां स्वार्थेतात्पर्यवत्त्वेन सकलोप्यर्थवादः प्रमा
 णंस्यात्, तस्मादात्मादिशब्दानामहंकारातिरिक्ते परमात्मनिनि
 विशेषे शुक्तिरूप्यवत्काल्पनिकानिर्वाच्यसंबन्धेन वृत्तेरौपनिषद
 त्वमस्य घटतएव ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् परमार्थतः कर्तृत्वाऽ
 भाववति परमात्मनि कर्तृत्वादयोधर्माःकथं प्रतीयन्ते ॥ गुरुवाच
 हेसोम्य दाहकत्वाभाववत्ययःपिण्डे वह्नितादात्म्याध्यासादाहक
 त्वप्रतीतिवद्देहान्तःकरणतादात्म्याध्यासादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वा
 दयो धर्माः प्रतीयन्ते, उक्तंचेदंपैङ्गलोपनिषदि प्रथमाध्यायान्ते,
 रूपं वाचः शब्दाः निमित्तानां जात्यादीनां यच्छब्दश्रुतेस्तत्रैतिशेषः ॥ (तत्त्वौप
 निषदमिति) वृ० अ० १ ब्रा० १ तंत्रह्रस्वमौपनिषदमुपनिषत्त्वेव विज्ञेयं
 पुरुषमशनायादिधर्मविवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः ॥ (मि०)

“शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृभोक्तृतामगमत्, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्छा
मरणधर्मयुक्तो घटीयंत्रवदुद्दिष्टो जातो मृत इव कुलालचक्रन्या
येन परिभ्रमतीति ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्सावयवयोर्विन्ध्य
यः पिण्डयोरविवेकादयः पिण्डे वह्नितादात्म्याध्यासोयुक्तः,
सावयवनिरवयवयोर्जडचेतनयोरत्यंत विविक्तयोरविवेकाभावा
त्कथं निरवयवात्मनि सावयवदेहान्ताः करणाद्यध्यासोयुक्तः,
गुरुउवाच हेसोम्य सावयवनिरवयवयोः सर्पच्छिद्रयोरत्यंत
तविविक्तत्वेपि भूमिच्छिद्राज्ञानवशात्तस्मिन्निरवयवे सावयवस
र्पाद्यध्यासवज्जडचेतनयोरत्यंत विविक्तत्वेपि चैतन्याज्ञानवशात्त
स्मिन्निरवयवे परमात्मनि सावयवदेहान्तःकरणाद्यध्यासोयुक्त
तरः ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्यथा निर्विशेषचिन्मात्रे परमात्म
नि कर्तृत्वाद्यभावो निष्कलत्वादिश्रुतिसिद्धस्तथा जडेपि कर्तृ
त्वाद्यभावःप्रत्यक्षसिद्धः एवंचान्तःकरणादेर्जडत्वात्तत्र कर्तृत्वादि
धर्माभावात्कथं तत्संबंधात्तत्र तत्प्रतीतिर्युक्ता ॥ गुरुउवाच हेप्रिय
दर्शन स्वतःक्रियाशून्ये लोहखण्डे स्वतःक्रियाशून्यलोहमणि
सन्निधानेन क्रियोत्पत्तिवदात्मसन्निधानेनांतःकरणादौ कर्तृत्वादि
धर्माणामुत्पत्तिर्भवति तस्मात् तत्तादात्म्यात्तत्र तत्प्रतीतिर्युक्तैव ॥
॥ शिष्यउवाच हेभगवन्यद्यात्मसन्निधिमात्रेण जडे कर्तृत्वादीनां
प्रादुर्भावस्तर्हि तस्य विभुसन्निधानस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात्सर्वोपि
(शरीरत्रयेति)कारणशरीरं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरमितिचशरीरत्रयम्,दिगाद्यधिष्ठातृ
देवतानुग्रहीतैरिन्द्रियैःशब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रत्, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे
सति इन्द्रियोपरमे पूर्वानुभवजन्यसंस्कारोद्भूतविषयानुभवावस्थास्वप्नः, जाग्रत्स्व
प्नोभयभोगप्रदकर्मोपरमेसति स्थूलसूक्ष्मदेहाभिमाननिवृत्तिद्वारा विशेषविज्ञानोपर
मात्मिकायाबुद्धेः कारणात्मनावस्थितिःसुषुप्तिः, मुद्रादिप्रहरणानन्तरं विशेषवि
ज्ञानोपरमावस्थामूर्छा,शरीरप्राणसंयोगध्वंसोमरणम्,घटीयंत्रवदिति परिभ्रमादिस
न्नान्वेतिघटीयन्त्रं कूपादितोजलोद्धारकयन्त्रं हरठ इतिप्रसिद्धम्,जातोमृतइवेति
इवशब्दःजातशब्देनापि सम्बध्यते,सचात्मनोनित्यत्वाज्जन्ममरणयोरवास्तववत्त्व

जडोऽन्तःकरणवत्कर्तृत्वादिधर्मेण प्रतीयेत ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य
लोहताम्रादिधातूनां पृथिवीत्वाऽविशेषेऽप्ययःकांतसन्निधानाद्वातु
विशेष एव लोहखण्डे योग्यतावशात्क्रियोत्पत्तिवदात्मसन्निधेः
सर्वत्रविद्यमानत्वेऽपि योग्यतावशादन्तःकरणादेव कर्तृत्वादिध
र्माणां प्रादुर्भावो भवति, नान्यत्र ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्नयःका
न्तेऽयःखण्डचेष्टाहेतुभूता काचन शक्तिस्तत्स्वरूपानतिरिक्ता वर्तते
तद्वशात्तत्सन्निधिमात्रेण तत्रचेष्टाजायते निर्विशेषेतु सच्चिदानन्दरूपे
परमात्मन्यन्तःकरणनिष्ठकर्तृत्वादितृत्तिजनकीभूततादृशशक्त्यभा
वात्कथं तत्सन्निधिमात्रेण तत्रतद्वृत्तीनां प्रादुर्भावो भवितुमर्हति ॥
गुरुरुवाच हेसोम्य शृणु रहस्यं सच्चिदानन्दरूपे परमात्मनि या
चिच्छब्देन बोध्यमाना स्वप्रकाशात्मिका चित् तत्स्वरूपाभेदेन
वर्तते सा परमात्मनश्चिच्छक्तिरित्युच्यते, तस्याश्चचितश्चैतन्यात्मक
तया द्रष्टृत्वादियोग्यतैव शक्तित्वम्, साचयोग्यता स्वरूपात्मि
कैव तदभिन्नाखण्डचिदेकरसस्वरूपपरमात्मसन्निधिमात्रेणांतःक
रणादौ कर्तृत्वादितृत्तयः प्रादुर्भवन्ति नच तत्सन्निधेर्नित्यत्वात्स
दैवतासांप्रादुर्भावः स्यादिति शङ्क्यम्, लोहचेष्टायाः परिमार्जना
दिसापेक्षत्ववद्वृत्तीनां प्रादुर्भावस्यापि कालादृष्टादिसापेक्षत्वात्,
परिहृताचयंशङ्का भगवता सूत्रकृता स्मृतिपादोपान्त्याधिकरणे
सू०वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहिदर्शयतीति, अथसाखण्डचि
दानन्दरूपा चिच्छक्तिस्तत्तद्वृत्त्युपहितासती तत्तद्वृत्त्युपाधिभेदैर्वि
ज्ञातिर्भतिः श्रुतिःस्पृष्टिर्दृष्टिः रसयतिर्घ्रातिरुक्तिर्गतिरित्यादिरूपेण
सूचनार्थः, (वैषम्यनैर्घृण्येति) ब्रह्मसूत्रम्, अ० २ पा० १ सूत्र २४ ब्रह्म किं प्राणि
कर्मसापेक्षं जगत्कर्तृं निरपेक्षं वा नाद्यः अनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, द्वितीये वैषम्यनैर्घृ
ण्ये प्रसज्येयातां, कांश्चित्तिर्यगादीनत्यन्तदुःखिन उत्पादयति, कांश्चिन्मनुष्यादीन्
सुखदुःखसाधारणान्, कांश्चिद्देवादीनत्यन्तसुखिन्, इतिवैषम्यं, सर्वसंहर्तृत्वाच्च
नैर्घृण्यं, ततश्च सावद्यत्वं प्रज्येत, तस्मान्निरवद्यस्येश्वरस्य नजगत्कर्तृत्वमितिशंका
निरासार्थमिदं सूत्रं, वैषम्यनैर्घृण्ये न स्यातां कस्मात् सापेक्षत्वात्प्राणिकर्मसापेक्षत्वात्
कर्मानपेक्षत्वेहि वैषम्यादि स्यात् नसापेक्षत्व इत्यर्थः, नच सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वं,

भिद्यते, नतु स्वरूपतः, सोप्यखंडविच्छक्त्यभिन्नः परमात्मा जन्म
 विनाशशून्यया बुद्ध्यादितत्तद्व्युपाधिभेदाद्भिन्नया स्वरूपभूतया
 विच्छक्त्यासर्वविषयजातं सामान्यतोविशेषतश्चानुभवन्नास्ते, स्व
 भावतस्तु बुद्ध्याद्युपाधिविनिर्मुक्तः सच्चिदानन्दरूपपरमात्मा नि
 र्विकारः शुद्ध एव ॥ उक्तंचेदमुपदेशसहस्रिकायां श्रीमदद्वैतविद्या
 प्रतिष्ठापकैः श्रीशंकरभगवत्पादैः दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्ग्राहिर्निर्मतिर्विज्ञा
 तिरेव च ॥ शक्त्योन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिरिति ॥ श्रुतयो
 पीममेवार्थबोधयन्ति “श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्रा
 णस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः, “न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, इत्याद्याः
 मृत्यादिसेवानुसारेण फलदातृराज्ञोऽराजत्वाददर्शनात्, ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्रष्टव्यः
 यथा तत्तद्दीजे सत्यपि न पर्जन्यं विना अंकुरोत्पत्तिस्तद्वदिति, कर्मणैवोपपत्तौ किम
 र्थमीश्वरस्वीकार इति चोद्यं श्रुत्या पराकृतमित्यादिभाष्ये द्रष्टव्यम्, नन्वीश्वरस्य कर्म
 सापेक्षत्वं कुत इत्याह (तथा हि दर्शयतीति) श्रुतिः स्मृतिश्चेत्यर्थः, “एष हो
 वसाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीषते एष उ एवासाधु कर्मकारयति
 तं यमघोनिनीषते इति, “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्याद्याः श्रुतिः,
 यमुचिनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छतीति श्वरस्तं साधु कर्मकारयति पूर्वजन्मकृतसुकृतवशा
 दितियोजना, पुण्यः सुखी पापो दुःखी, स्मृतिस्तु येन यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भ
 जाभ्यहम्, इत्याद्या द्रष्टव्या, (ब्र०) (दृष्टिः स्पृष्टिरिति) मतिः संशयः
 विज्ञातिर्निश्चयः अन्याः शक्तयः रसनस्मृतिगर्वाद्याः वस्तुतश्चिद्रूपत्वेऽपि उपाधिभि
 रन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपैर्भिद्यन्ते ॥ (श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति) केनोपनिषत्स्थम्,
 श्रोत्रस्य श्रवणात्मकश्रोत्रवृत्तेः श्रोत्रं तद्व्युपाहिताखण्डसच्चिदानन्दात्मकस्य
 कूटस्थस्यात्मनः स्वरूपभूता शब्दावभासिका श्रुतिशक्तिः, जडवृत्तेस्तदवभासक
 त्वासंभवेन तदावारकाज्ञाननिवृत्तिमात्रप्रयोजकत्वात्, तथा च श्रुतिशक्तेर्विशिष्टरू
 पेणानित्यत्वेऽपि स्वरूपतो नित्यत्वात्तत्स्वरूपमखण्डं ब्रह्म बोधयति श्रोत्रस्य श्रो
 त्रमिति, अत एव वाक्यभाष्ये शब्दोपलब्धरूपतयावभासकत्वं न स्वतः, श्रो
 त्रस्याचिद्रूपत्वादात्मनश्चिद्रूपत्वात् यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्म
 निमित्तत्वात् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते इति वाक्येन निर्विशेषं चैतन्यमात्रं श्रोत्रश
 ब्देनोपलक्षितं, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, इत्याद्याः
 द्रष्टुः कूटस्थचिन्मात्ररूपस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्या हि यस्माद्विपरिलोपो

एतेनैवाभिप्रायेण शक्तित्वाऽभिज्ञा अप्यखण्डचिच्छेत्तेर्गायत्र्यपर
पर्याय ब्रह्मविद्याधिनाथायाः सच्चिदानन्दरूपिण्याः श्रीभुवनेश्व
र्याः परिपूर्णपरब्रह्मात्मरूपतां वर्णयन्ति ॥ उक्तंचेदं भगवता
वादरायणाचार्येण देवीगीतायां नमोविराट्स्वरूपिण्यै नमः सूत्रा
त्ममूर्त्तये ॥ नमोऽव्याकृतरूपिण्यै नमः श्रीब्रह्ममूर्त्तये ॥ यदज्ञानाज्ज
गद्भाति रज्जुसर्पस्त्रगादिवत् ॥ यत्तज्ज्ञानाच्छयमाप्नोति नुमस्तांभुव
नेश्वरीम् ॥ नमस्तत्पदलक्ष्यार्थां चिदेकरसरूपिणीं ॥ अखण्डा
नन्दरूपां तां वेदतात्पर्यभूमिकां ॥ पंचकोशातिरिक्तां तामवस्थात्रय
साक्षिणीम् ॥ नमस्त्वम्पदलक्ष्यार्थां प्रत्यगात्मस्वरूपिणीम् ॥ नमः
प्रणवरूपायै नमोऽह्रीङ्कारमूर्त्तये ॥ नानामन्त्रात्मिकायै ते करुणा
यै नमोनमः ॥ सच्चिदानन्दरूपां तां गायत्रीप्रतिपादितां ॥ नमा
मिह्रीम्भर्यादेवीं धियो योनः प्रचोदयादिति ॥ देव्यथर्वशिरसि “सै
षा ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः सैषा ग्रहनक्षत्र
ज्योतिः कलाकाष्ठादिविश्वरूपिणी तामहं प्रणौमि नित्यां पापहा
रिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीं अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां स
र्वदाशिवां विचदीकारसंयुक्तुं वितिहोत्रसमन्वितं अर्द्धेन्दुलसि
तं देव्या बीजसर्वार्थसाधकं एवमेकाक्षरमन्त्रं यतयः शुद्धचेत

विनाशो न विद्यते अग्न्युष्णत्ववदित्यर्थः (मि०) (नमोविराडिति) समष्टि
स्थूलशरीराभिमानी विराट् १ समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी सूत्रात्मा २ समष्टि
कारणशरीराभिमानी अव्याकृतः ३ ब्रह्म शुद्धंचैतन्यं ४ यदज्ञानात् यस्याश्चिद्रू
पाया अज्ञानात् स्वात्मरूपत्वेन ज्ञानाभावात् रज्जुस्वरूपा ज्ञानाद्रज्जौ सर्पस्त्रदण्डा
दिभानवदात्मनि जगद्भाति, यज्ज्ञानात् यस्याश्चिद्रूपाया ज्ञानात् स्वात्मत्वेन साक्षा
त्कारात् परिदृश्यमानं जगच्छयमाप्नोति तां नुमइत्यर्थः, प्रणवरूपायै वाच्यवाचकयो
रभेदारोपात्तदात्मिकायै, एवमग्रेपि बोध्यम्, (सच्चिदानन्दरूपामिति) देवीभाग
वतस्यायं चरमश्लोकः ॥ (सैषेति) सा पूर्वोक्तशुद्धचिद्रूपा एषा देवी कला अष्टाद
शानिमेपाः त्रिंशन्निमेपाः काष्ठा इत्यादिर्यो विश्वस्सर्वः कालस्तद्रूपिणी विजयां विशि
ष्टो निरतिशयो जयउत्कर्षो यस्यास्तां शरण्यां शरणं रक्षणं शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः
तत्रसाधुशरण्या तत्रसाधुरितियत्, वियत् हकारः ईकारेण वितिहोत्रोरेफस्तेन

तसः ध्यायन्ति परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः, “एकैव सर्वत्र वर्तते
तस्मादुच्यते एका एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते ऽनेका अतः
एवोच्यते ऽज्ञेया अनन्तालक्ष्या जैकानेका मन्त्राणां मातृका देवी श
ब्दानां ज्ञानरूपिणी ज्ञानानां चिन्मया तीता शून्यानां शून्यसाक्षिणी
यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तितेति ॥ बह्वृचोपनिषदि
“ओं देवी ह्येका अग्र आसीदित्युपक्रम्य ब्रह्मविष्णवादीनां सृष्टिमु
क्त्वा “देशकालवस्त्वन्तरासङ्गा महात्रिपुरसुन्दरीवै प्रत्यक्चितिः
सैवात्मा ततो न्यदसत्यमनात्मा अतएषा ब्रह्मसम्पत्तिः, इत्यादिना
पराशक्तेः परब्रह्मस्वरूपत्वं महावाक्यलक्ष्यत्वं चोक्तं, सू० छन्दोभि
धानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनमित्यादिसूत्रतद्वा
प्याभ्यां च गायत्र्यास्तत्त्वमस्यादिलक्ष्यार्थरूपाया ब्रह्मरूपत्वं स्प
अर्द्धेन्दुना ऽर्द्धानुस्वारेण च सहितः, तथा च बीजरूपं हिं इति मंत्रं मन्त्रलक्ष्यं शुद्ध
चिद्रूपं ध्यायन्ति अभेदेनानुसंधत्ते ॥ (एकैव सर्वत्रेति) इयमपि पूर्वश्रुत्यै
कस्थाना; अतएव विश्वरूपापन्नत्वादेव, अज्ञेया इयत्तया ज्ञातुमशक्या पुर
स्थितघटादिवदियं रूपेत्येवं ज्ञातुमशक्या मन्त्राणां प्रणवादीनां जनिका या मा
तृका अकारादिक्षकारान्तं पञ्चाशद्वर्णरूपा तस्या देवी प्रकाशिका शब्दानां
यत्र ज्ञानं श्रावणं तद्रूपिणी ज्ञानानां वृत्तिरूपाणां उपधेया या चित्तद्रूपा
तथाप्यतीता उपाधिरहिता शून्यानां सर्वेषामभावाणां प्रलयकालिकानां साक्षि
णी नित्यत्वात्, अस्या द्रष्टृत्वेन प्राप्तसंविशेषत्वं परिहर्तुं विशेषणं शून्येति
वस्तुतः उपाधिशून्या निर्विशेष चैतन्यरूपेत्यर्थः, उक्तार्थमेव ब्रूयति यस्याः परत
रमिति ॥ (देवी ह्येकेति) देशेन कालेन वस्त्वन्तरेण देशकालभिनवस्तुना च
संगः परिच्छेदस्तद्रहिता महान्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वान् महान्ति यानि त्री
णि पुराणि ब्रह्मविष्णुरुद्रदेहानि तेषु स्थिता सुन्दरी चिद्रूपा अत आत्मत्वाद्वा ब्रह्म
सम्पत्तिः ब्रह्मणो ब्रह्मत्वस्य सम्पत्तिः प्राप्तिर्ययासा ॥ (छन्दोभिधानादिति)
ब्रह्मसूत्रे अ० १ पा० १ सू० २५ “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचि
ति वाक्ये, गायत्रीशब्दप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वस्थापनार्थमिदं सूत्रम्, तत्र पूर्वावय
वेन पूर्वपक्षः; उत्तरमुत्तरावयवेनेति बोध्यम् ॥ सूत्रार्थस्तु छन्दोभिधानात्
“गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचितीति वाक्ये गायत्र्याख्यस्य छन्दसो
ऽभिधानात् गायत्रीप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वमिति चेन्न, तथा चेतोर्पणनिगदात्
तथा गायत्र्याख्य छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणस्य चित्तसमाधानस्य
निगदादभिधानात् अतः सर्वात्मकं ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यते न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया

ष्टमेवोक्तम्, शिवस्य ब्रह्मरूपत्वं “शान्तं शिवमद्वैतमित्यादिनिग-
मान्तेषु प्रसिद्धतरमतो वैदिकशैवानां शाक्तानां चाद्वैतमेव सिद्धान्तः ॥
तत्रापि केचिद्वर्तविदबाह्याविप्रतिपन्नावर्तन्ते, कपिलकणादाक्षपाद-
जैमिनिपतञ्जलिप्रभृतीनां तीर्थकाराणाम्नु द्वैतवादस्य प्रसिद्धत्वेपि
तैर्मुक्तिदशायां द्वैतभानानङ्गीकारात् तदङ्गीकृतद्वैतवादस्य व्यावहा-
रिकविषयतया संकोचसंभवाच्च परमार्थतस्तेषामप्यद्वैतसिद्धान्त-
एव तात्पर्यविषय इति निश्चीयते, प्रदर्शितं चैतत् षट् तन्त्रीसारे चि-
न्मात्रं सांख्ययोगश्रुतिशिखरविदः कर्मिणश्चानिषेधाज्जनानित्योर्ध्व-
गन्तजडमिव कणभुग्गौतमश्च त्रिवौद्धी ॥ निर्ज्ञेयज्ञानधारांस्वविरह-
मवदन् शून्यदेहात्मभाजौ मोक्षं तेस्मिन्विकल्पा निरहमि भवद्वैत

गायत्र्याः सर्वात्मत्वं संभवति, तत्र दृष्टान्तः तथाहि दर्शनामिति “एतं ह्येव ब्रह्म चा-
महत्पुण्येमीमां सन्ते एतमश्नादध्वर्य्येव एतं महाव्रते छन्दोगा इत्यत्र श्रुत्यन्तरे वि-
कारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमिति, श्रुत्यर्थस्तु एतमेवात्मानमृग्वे-
दिनो महत्पुण्ये प्रधानेश्वरे तदनुगतमुपासते, यजुर्वेदिनो गौ क्रतौ तदनुगतं, सामवे-
दिनो महाव्रताख्ये क्रतौ तदनुगतं ब्रह्मानुसंदधत इति (शान्तं शिवमिति) व्याख्यातं
तीर्थरुतामद्वैतसिद्धान्त एव तात्पर्यगोचर इत्यस्य दृढीकरणार्थं व्यवहारेषु चावच-
त्वेन तीर्थरुदैकमस्याभावेन चापारमार्थिकत्वं मुक्तावेकरूपत्वेनैकमख्येन च पारमा-
र्थिकत्वं च ध्वनयन् तीर्थरुतां मुक्तावेकरूपत्वे दृढसम्प्रतिमाह (चिन्मात्रमिति)
सांख्ययोगश्रुतिशिखरविदः कपिलपतञ्जलिव्यासप्रमुखाः चिन्मात्रं मोक्षमवदन्,
कर्मिणश्च याज्ञिकाश्च यज्ञैरेवापुनरावृत्तिस्थानं प्राप्तानां “ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे, इति मुण्डकश्रुताया ब्रह्मणा सहैकैव ल्यप्राप्तेरनिषेधात् प-
रमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन चिन्मात्रमेव मोक्षमवदन्, जनानित्यो-
र्द्वैतगन्तत्, तत् चिन्मात्रं देहलंभितं सततोर्द्धंगामि यदा तदामोक्षमवदन्, अथवा
नित्यंचतदूर्द्धंगचेति अनित्याल्लौकिकाकाशादूर्द्ध्वमलौकिकाकाशस्तत्रगमनं तत्
मुक्तत्वमित्यर्थः, वस्तुतोऽजडमपि जडमिव रूपं मोक्षे शिष्यते इति कणादगौत-
मौ, त्रयणां बौद्धानां समाहारः त्रिवौद्धी सौत्रान्तिक वैभाषिक योगाचाररूपा क्ष-
णिकस्य स्वप्रकाशस्य विज्ञानस्य स्वाकारप्रत्ययविलये निर्दूतज्ञेयांशस्य या धारा
अखण्ड दण्डायमाना संततिः तामेव मोक्षमवत्, शून्यदेहात्मभाजौ माध्यमिक

भानन्तुमिश्राः, इति, यद्यपि “नारायण एवेदंसर्वं यद्भूतयच्चभवं
 निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देवएको नारा
 यणो नद्वितीयोस्ति कश्चिद्येवं वेद सविष्णुरेव भवति सविष्णु
 रेव भवतीति, “गुर्वनुज्ञया क्रमेणभक्तिनिष्ठोभूत्वा भक्त्यतिशयेन
 पक्वविज्ञानंप्राप्य तस्मादनायासेन शिष्यःक्षिप्रमेव साक्षान्नाराय
 णो बभूवेत्युपनिषदिति, “मद्भ्यतिरिक्तं सर्वोबाधितं मद्भ्यतिरिक्त
 मबाधितं न किञ्चिदस्ति, “श्रीमन्नारायणेमय्यचंचला भक्तिश्चभव
 ति ससम्यग्ज्ञानंच लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमाप्नोति, इति ॥ “सर्व
 साक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविवर्जितं ॥ ब्रह्मरूपतयापश्यन्ब्रह्मैवभ
 वतिध्रुवम् ॥ भासमानमिदंसर्वं भानरूपंपरंपदं ॥ पश्यन्वेदान्त
 मानेन सद्यएवविमुच्यते ॥ देहात्मज्ञानवत् ज्ञानं देहात्मज्ञानबा
 धकं ॥ आत्मन्येवभवेद्यस्य सनेच्छन्नपिमुच्यते ॥ तद्ब्रह्मानन्दमद्व
 न्दं निर्गुणंसत्यचिद्घनं ॥ विदित्वास्वात्मनोरूपं नबिभेतिकुतश्च
 न ॥ चिन्मात्रंसर्वगंनित्यं संपूर्णसुखमव्ययं ॥ साक्षाद्ब्रह्मैवनान्यो
 र्स्मीत्येवंब्रह्मविदांस्थितिः ॥ स्वस्वरूपंतुचिन्मात्रं सर्वदासर्वदेहि
 नां ॥ नैवदेहादिसंघातो घटवद्दृश्यगोचरइति ॥ “अविद्यातत्कार्य
 हीनः स्वात्मबन्धहरस्सर्वदाद्वैतवर्जित आनन्दरूपस्सर्वाधिष्ठान
 सन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोहमेवेति तस्मादेवमेवममात्मानं
 चार्वाकौस्वविरहं आत्माभावं मोक्षमवदताम्, निरहामि निर्मूलिताहंकारत्वेनद्वैतभान
 शून्ये आस्मिन् मोक्षे ते एते वादिनां शब्दजा विकल्पा नित्योद्भिद्गत्यादयः सन्तुनाम
 परन्तु नतत्स्वरूपे भेदमावहन्ति, मिश्रास्तुभववत् संसारइवमोक्षे द्वैतभानं पंचधा
 भावमिच्छन्ति मुक्तिदशाहिपारमार्थिकी तत्रद्वैतभानानङ्गीकारादद्वैतमेवपारमार्थिक
 मितिभावः ॥ (नारायण एवेदमिति) नारायणोपनिषत्स्थः, स्पष्टोर्थः (गुर्वनुज्ञयेति)
 व्याख्यातम् (मद्भ्यतिरिक्तमिति) महानारायणस्थम्, स्पष्टोर्थः (श्रीमन्नारायणेति)
 वासुदेवोपनिषत्स्थः, स्पष्टोर्थः (सर्वसाक्षिणमिति) वराहोपनिषत्स्थः, स्पष्टोर्थः ॥
 (अविद्यातत्कार्येति) नृ० उ० ख० २ अस्य ग्रन्थस्य “एषह्यात्मानंप्रका
 शयति सर्वसंहारसमर्थःपरिभवाऽसहःप्रमुर्व्याप्तः सदोज्वलः इतिपूर्वग्रन्थः, एषः
 पूर्वोक्तनृसिंहमन्त्रराज आत्मानं प्रकाशयति भासयति आत्मप्रकाशमुल्लिख्यदर्श
 यति (सर्वेत्याद्यहमित्यन्तेन) तस्मादात्मज्ञानस्यैवमाकारत्वात् अन्योपीतिशेषः

परंब्रह्मानुसंदध्यादेषवीरो नृसिंह एवेति ॥ “सच्चिदानन्दमात्रमे
करसं परमेव ब्रह्ममकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहो देवः परमे
वब्रह्म भवति यएवंवेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मका
मो नतस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनियन्ते ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा
प्येतीहैव प्रजापतिरुवाचेति ॥ “आनन्दरूपस्सर्वाधिष्ठानसन्मा
त्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोहमेवेति संभाव्याहमोन्तत्सद्यत्परंब्रह्म
रामचन्द्रश्चिदात्मकस्सोहमोन्तद्रामभद्रपरंज्योतिरसोहमोमित्या
त्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् सदारामोहमस्मीतितत्त्वतः
प्रवदन्ति ये नतेसंसारिणो नूनं राम एव न संशय इत्युपनिषदिति,
नारायण महानारायण वासुदेव वराह नृसिंह रामतापिन्याद्यु
पनिषद्वाक्याद्वैष्णवादीनामप्ययमेवसिद्धान्तः पर्यवस्यति, तथा
पि तैर्वेदवाह्यैर्महामोहमदिरापानमदोन्मत्तैर्विवेकभ्रष्टैर्भगवतोवा
सुदेवस्य पारमार्थिकं रूपमजानद्भिर्हठयोगनिष्ठैरयमद्वैतसिद्धा
न्तोनाङ्गीकृतः, तन्मते तु सविशेषनिर्विशेषश्रुतीनां व्यवस्थादु
र्घटैवेति भाति, त्वया पुनर्मुमुक्षुणा कर्तृत्वादिप्रतिभानोपशान्तये

मुमुक्षुरेवमेव उक्तप्रकारेणाभेदेनैवेममात्मानं परंब्रह्मानुसंदध्यात् परब्रह्मत्वेन भवयेत्
एष साधक आत्मानृसिंह एव ॥ (सच्चिदानन्देति) नृ० उ० ख० ५ मकारेण ओंका
न्तर्गतेन लक्ष्यं परमेव ब्रह्म जानीयात् तज्ज्ञानमुल्लिख्यदर्शयति (आत्मैव नृसिं
हो देव इति) उक्तज्ञानस्य फलमाह (परमेवेति) ब्रह्मत्वमुपपादयति (सोकाम इ
त्यादिना) स उपासकोऽकामः सर्वविषयरहितः तत्त्वेहेतुर्निष्कामः वितृष्णः
तत्रहेतुराप्तकामः तत्त्वेहेतुरात्मकामः आत्मतृप्त इत्यर्थः, उक्तात्मज्ञानादज्ञाने निवृत्ते
तत्कार्याणां विषयनदासनानां निवृत्तिरिति भावः, ननु ज्ञानसमये ब्रह्मत्वेऽपि देहपा
तादूर्ध्वपुनःसंसारस्स्यात् तत्कारणप्राणाद्युपलक्षितलिङ्गशरीरसत्त्वादित्यत आह (न
तस्यति) तस्य विदुषः फलभोगाय दक्षिणोत्तरगत्यभावात्, समवनियन्ते कारणे
लीना भवन्ति (आनन्दरूप इति) रामोत्तरता० ख० २ अहमित्योत्तत्सदि
येतच्छब्दचतुष्टयबोधं यत्परंब्रह्म स रामचन्द्रः सर्किभूतात्मको नेत्याह (चिदा
त्मक इति) ज्ञानैकविग्रहः (सोहमिति) सप्रसिद्धोऽमुकपुत्रोऽमुकनत्ताऽहं असः
स मनुष्यादिरूपो न किन्तु ओं ओंकाररूपः परंज्योतिस्तद्रूपः इत्येवमात्मानं
प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादिव्याख्यानन्यायेन मनसाकरणेन ब्रह्मणा अविकृतेन सहै
कीकुर्यात् एकीकरणे फलमाह (सदेति) उपनिषत्परमार्थज्ञानम् (नारायणी०)

तत्तद्वृत्त्यंशपरित्यागेन सर्वसाक्षितयाऽनुगतप्रकाशरूपोयमात्मेति
भावनीयम्, उपाधिपरामर्शमन्तरात्मनि कर्तृत्वाद्यनुपलम्भात्तेषां
स्वाभाविकत्वाभ्युपगमे कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपेण विक्रियमाणस्य
तस्यानित्यत्वप्रसंगाच्च, तस्मादखण्डचिच्छक्त्यभिन्नपरमात्मनस्स
त्तासन्निधिमात्रेणान्तःकरणादौ कर्तृत्वादिदृतीनां प्रादुर्भावो भवितु
मर्हतीतिसिद्धं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्देहेन्द्रियाद्यध्यासवशादात्म
नितद्धर्मप्रतीतिरितियुक्तमुक्तं, देहेन्द्रियादयःकस्मादुत्पन्नाः । गुरुरु
वाच हेसोम्यानादिभावरूपानिर्वचनीयात्मावारकमूलाज्ञानादात्मा
धिष्ठितात्तेषामुत्पत्तिर्जाता, अस्यचकर्तुरस्मरणादनादित्वं, ज्ञानरू
पस्य परमात्मनो विभुत्वान्नित्यत्वाच्च तदभावासिद्ध्याऽभावस्य भा
वपदार्थावारकत्वाप्रसिध्याचात्मस्वरूपावारकाज्ञानस्याभावरूप
त्वाऽसम्भवेन “मायांतुप्रकृतिर्विद्यादित्यादिश्रुतिबोधितजगदुपादा
नकारणभावस्य मायाशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य भावकार्यकारणत्वा
न्यथानुपपत्त्याच भावरूपत्वं, यद्यज्ञानस्यसत्यत्वं तर्हि “तरतिशो
कमात्मवित्, “भिद्यतेहृदयग्रन्थिः, “ज्ञात्वादेवंमृत्युपाशापहानि
रित्यादिश्रुत्युक्तज्ञाननिवर्त्यत्वं नस्यात्, यद्यसत्त्वं तर्हि बंध्यापुत्र
वत्तस्य प्रतीतिर्नस्यादतःशुक्तिरूप्यवदनिर्वचनीयत्वंचेतिबोध्यम्,
इदंचअनिर्वचनीयत्वं यौक्तिकमर्थ्यादयोक्तम्, श्रौतमर्यादयातु तु
च्छत्वमेव तस्येति वदन्ति “तुच्छयेनाम्बपिहितं यदासीदित्या
दिश्रुत्यवलंबिनः श्रौताः, उक्तंच तुच्छाऽनिर्वचनीयाच वास्तवी
चेतिसात्रिधा ॥ मायाज्ञेयात्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैरिति,
॥ शिष्यउवाच हेभगवन्नात्माश्रितमूलज्ञानात्कथं देहादिप्रपंचो
त्पत्तिरभूत् ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य तदिदं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं
विक्षेपावरणशक्तिमदज्ञानं बीजाङ्कुरवदावर्तमानस्थूलसूक्ष्मप्रपं
चवासनाऽऽलयः प्रलयकालेप्रधानावस्थापन्नंसत्परमात्मैकांशे
(मायान्तिवति, तरतीति, भिद्यतइति, ज्ञात्वेतिच,) श्रुतयः प्राग्व्याख्याताः ॥
(तुच्छयेनेति) ऋक्संहिता अ० ८ अ० ७ वर्गं १७ आसमन्ताद्भवतीत्याभु
मितद्वादयश्चेतिदुप्रत्ययः आभु यत् जगत् तुच्छयेन छान्दसोयकरोपजनःतुच्छेन

आकाशेनीलिमेववर्तते, “पादोस्यसर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्यादि श्रुतिस्मृतिषु तथोपलम्भात् ॥ न च तेन तस्य सद्वितीयत्वं शङ्क्यं, आकाशस्यापि तद्वतनीलिम्बा सद्वितीयत्वप्रसङ्गात्, अथ सृष्टिसमये तस्यामूलप्रकृतौ जनुपि एडे सुवर्णरेणुवद्बीजेङ्कुरवच्च सूक्ष्मसंस्कारात्मना वर्तमानजीवभोगादृष्टवशादात्माधिष्ठितायास्तस्याविशुद्धसत्त्वप्रधानादिरूपेण गुणवैषम्यं भवति, ततो विशुद्धसत्त्वप्रधानविक्षेपशक्तिसम्बलितमायोपहिताश्चिदात्मा नित्यमुक्तः सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्यादिशब्दवाच्यतां भजति, तदुपाधावावरणशक्त्यभावात्तस्य नित्यमुक्तत्वं, मायावृत्त्युपाधिभेदाद्भिन्नाभिः स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिः सर्वजानातीति तस्य सर्वज्ञत्वमीशित्वशक्तियोगादीश्वरत्वं चेति ध्येयं ॥ उक्तं वेदं महानारायणोपनिषदि तृतीयाध्याये “यथाजपाकुसुमसन्निध्याद्रक्तस्पष्टिकप्रतीतिर्ब्रह्मणोपि मायोपाधिवशात्सगुणपरिच्छिन्नादिप्रतीतिः उपाधिविलयान्निर्गुण निरवयवादिप्रतीतिरित्युपनिषत्, इति ॥ सरस्वतीरहस्योपनिषद्यपि “प्रकृतित्वं तत्तत्सृष्टं सत्त्वादिगुणसाम्यतः ॥ सत्येवाभातिचिच्छायादर्पणे प्रतिविम्बवत् ॥ तेन चित्प्रतिविम्बेन त्रिविधाभातिसापुनः ॥

तुच्छाज्ञानेन अपिहितं च्छादितमासीत् तदित्यग्रिमेण संबन्धः (पादोस्येति) छां० अ० ३ ख १२ अस्योपक्रान्तस्य ब्रह्मणः सर्वाणि भूतानि तेजोवन्नदीनि सस्थावरजङ्गमानि पादः एकः पादः एकदेशइत्यर्थः, अस्य ब्रह्मणः त्रयः पादा अस्येति त्रिपात् अमृतं दिवि द्योतनवृत्ति स्वात्मनि अवस्थितं ॥ (विष्टभ्याहमिति) गीता अ० १० श्लो० ४२ एकांशेन एकदेशेन ॥ (यथाजपाकुसुमेति) मायोपाधितस्येश्वरत्वबोधनार्था श्रुतिरियं, स्पष्टार्था ॥ (प्रकृतित्वमिति) आश्वलायनं प्रति सरस्वत्युपदेशोऽयं, मया ततस्तस्माद्ब्रह्मरूपत्वात् मूलाज्ञाने सत्त्वादिगुणसाम्यतः सत्त्वादिगुणत्रयसमीकरणेन प्रकृतित्वं सृष्टमुत्पादितं तत्रेति शेषः तत्र प्रकृतौ चिच्छायाचितो मम छाया दर्पणे प्रतिविम्बवत्सत्येवाभाति तेन चित्प्रतिविम्बेन सा प्रकृतिः त्रिविधा सत्त्वादिगुणप्राधान्यभेदेन विष्णुरुद्रब्रह्मनामभिः अव्याकृताहिरण्यगर्भावेराट् नामभिश्च त्रिः प्रकाराभवति पुनश्च एवञ्च प्रकृत्यवच्छिन्नतया प्रतिविम्बात्मना

प्रकृत्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्चमे ॥ शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां बिम्बितो ह्यजः ॥ सत्त्वप्रधानाप्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥ सामाया स्ववशोपाधिः सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि ॥ वश्यमायत्वमेकत्वं सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥ सात्विकत्वात्समष्टित्वात्साक्षित्वाज्जगतामपि ॥ जगत्कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा कर्तुमीशते ॥ यस्त ईश्वर इत्युक्तस्सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ॥ शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकं ॥ विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत् ॥ अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ॥ आवृणोत्यपराशक्तिः सा संसारस्य कारणं ॥ साक्षिणः पुरतोभातं लिङ्गदेहेन संयुतं ॥ चित्तिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्वा व्यावहारिकः ॥ अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यवभासते ॥ आवृतौ तु विनष्टायां भेदे याते प्रयाति तदिति, स च एक एव चिदात्मा भुवनेश्वरः प्रकृत्युपहितस्संस्तद्धतसत्त्वादिगुणोपहितो विष्णवादिशब्दवाच्यतां भजते, “अथ यो ह खलु वा वास्य राजसोऽशोसौ स योयं ब्रह्माथ यो

तदवच्छिन्नतया मे पुरुषत्वमव्याकृतादिना भवति हि यतः शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां बिम्बितः प्रतिबिम्बितः परमात्माऽजः ईश्वर उच्यते, ननु मायाप्रतिबिम्बस्य तत्त्वेऽपि प्रकृतिप्रबिम्बस्य तत्त्वं दुर्लभं तयोर्भेदादित्यत्र आह (सत्त्वेति) तस्य पुरुषस्योत्कर्षमाह (सामायेति) (सात्विकत्वादिति च) सा उक्तरूपा माया हि यतः सर्वज्ञस्येश्वरस्य पुरुषस्य स्ववशा स्वाधीना उपाधिरतः वश्यमायत्वादिकं तस्योच्यते हे आश्वलायन मया ते यः सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैरुपलक्षित ईश्वर उक्तः सात्विकत्वादिहेतुभ्यो जगत्कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं चेति इष्टे द्वाहुवचनं छान्दसं, समष्टित्वात्समष्ट्युपहितत्वात्, ननु मायोपहितस्यापि तस्य कथं विचित्रजगत्स्रष्टृत्वादि अत आह (शक्तीति) तत्र विक्षेपशक्तिकार्यमाह (विक्षेपेति) लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं आवरणशक्तिकार्यमाह (अन्तरिति) अन्तः प्रत्यक्षात्मनि दृग्दृश्ययोः दृक्जीवात्मा दृश्यं देहादिस्तयोर्भेदं विवेकं तथा बहिरहं बुद्ध्यास्पदादन्यत्र ब्रह्मसर्गयोः ब्रह्मसच्चिदानन्दात्मकं सगः प्रपञ्चः तयोश्च भेदं आवृणोति घटः स नितिसत्तादात्म्येन भानात्, जीवस्वरूपमाह (साक्षिण इति) साक्षिणाश्चित्तिच्छायासमावेशात्तस्यैव पुरतो भातं भासमानं लिङ्गदेहेन संयुतं वस्तु व्यावहारिकसंज्ञको जीवः स्यात्, अस्य व्यावहारिकजीवस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यवभासते आवृतौ तु विनष्टायां जीवेश्वरभेदे याते नष्टे सति तदुपाध्युपहितं चैतन्यं प्रयाति ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ (स्व०) (अथ यो हेति) मैत्रायण्युप

हखलु वावास्यतामसोऽशोसौसयोयंरुद्रोऽथयोहखलुवावास्यसा
 त्विकोऽशोसौसयोयंविष्णुरित्यादिश्रुतिरत्रमानं, मलिनसत्त्वप्रधान
 विक्षेपावरणशक्तिसंवलिताविद्योपहितश्चिदात्मातु स्वोपाध्यविद्या
 गतानन्तावरणशक्तिभेदभिन्नाविद्योपाधिभेदैर्वक्ष्यमाणानन्तस्थूल
 सूक्ष्मशरीरद्वयोपाधिभेदैश्च भिद्यमानो जीव इत्युच्यते, उपाधि
 स्तु कार्यान्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च, यथाघटाकाशस्यघटः,
 विशेषणंतु कार्यान्वयि व्याकर्तकम्, यथानीलघटस्यनीलइति त
 योर्भेदो बोध्यः ॥ सचत्रिविधः प्राज्ञस्तैजसोविश्वश्चेति, तत्रावरण
 शक्तिसंवलिताविद्यावच्छिन्नो जीवः प्राज्ञः, तदुपाधेरनेकत्वात्तस्या
 प्यनेकत्वं, प्रकर्षेणजानातीतिप्राज्ञः प्राज्ञएवप्राज्ञः, यद्वा प्रकर्षेणा
 ऽज्ञः विशेषविज्ञानाभाववान् प्राज्ञः, अतएव माण्डूक्यभाष्ये प्राज्ञ
 सिमात्रमस्यैवासाधारणरूपमितिप्राज्ञ इतरयोस्तु विशिष्टमपि
 विज्ञानमस्तीत्युक्तं श्रीभगवत्पादैः, तदुपाधेरहंकारादिसंस्काररूप
 त्वेनास्पष्टत्वात्तद्गतावरणशक्त्या तस्यप्रावृत्तत्वाच्चतत्त्वं, इदंचसुषुप्तौ
 नकिंचिदवेदिषमिति सर्वानुभवसिद्धम्, तदुपाधेः संस्कारात्मना वि
 द्यमानदेहद्वयकारणत्वात्कारणशरीरत्वं, कोशवदात्मावारकत्वादि
 न्द्रियतद्विषयप्रयुक्तविक्षेपाभावेनानन्दबाहुल्याच्चानन्दमयकोशत्वं
 च वदन्ति, उक्तंचेदंपैङ्गलोपनिषदि “स्वरूपाज्ञानमानन्दमयको
 शः तत्कारणशरीरमिति ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् तदानीमन्तःक
 रणतद्दृतीनामभावेनानन्दग्राहकाभावादानन्दबाहुल्यसत्त्वे किंमा
 नं मानाभावे तत्र कोविश्वासः ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य सुषुप्तावन्तः
 करणतद्दृतीनामभावेपि तत्संस्कारात्मना विद्यमानाविद्यायां प्रा
 निपत्यंचमाध्यायस्यम्, अथेतिशब्दास्तत्रेत्यस्यार्थे, उकासु ब्रह्मविष्णुरुद्रनाम्नीषु
 तनुषु मध्ये, हेतिप्रसिद्धौ, खलुशब्दोवाक्यालङ्कारे, वावेत्यवधारणे, अस्यमाया
 शबलस्यात्मनो य एव राजसः रजःप्रधानोऽशः स असौ कोसौ योयंब्रह्मेति प्रसि
 द्धः एवमग्रेपि, अत्रत्यः पाठः शिवतत्त्वविवेकवेदान्तशिखामण्याद्यनुसारेण, रामती
 र्थरुतैतदुपनिषद्व्याख्यातु क्रमेण रुद्रब्रह्मविष्णुघटितः पाठोऽस्तीति ज्ञायते,
 अन्यत्राप्यत्र पाठभेदो बहुलोस्ति, (स्वरूपेति) स्वस्यात्मनोरूपंस्वरूपं तस्या
 वारकं अज्ञानं आनन्दमयकोश उच्यते, तदेवकारणशरीरमुच्यत इत्यर्थः ॥

ज्ञैतन्याधिष्ठितायां प्रियमोदाद्या अतिसूक्ष्मा अविद्यावृत्तयः प्रादुर्भवन्ति तद्व्युपहिताभिरावरणशक्त्यावृताभिः स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिः प्राज्ञः स्वात्मानन्दबाहुल्यमनुभवति, सोयमनुभवस्तवापि जातएव, सचात्रप्रमाणं, अन्यथा सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखविषयकस्मृतिर्नस्यात्, नह्यननुभूतविषयास्मृतिरुपपद्यते अतिप्रसङ्गात्, तैत्तिरीयास्त्वनमयादिकोशपंचकं पक्षित्वेनवर्णयन्त आनन्दमयंप्रकृत्य “तस्यप्रियमेवशिरः मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोदउत्तरःपक्ष इतिप्रियादिवृत्तीः शिरआद्यवयवत्वेन वर्णयन्ति, माण्डूक्येतु “आनन्दभुक्चेतोमुखःप्राज्ञ इत्युक्तं, तथाचोदाहृतश्रुतिद्वयमप्यत्र मानमितिध्येयं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्नविद्यायां संस्कारात्मना विद्यमानदेहद्वयस्य कथंप्रादुर्भावो जातः ॥ गुरुउवाच हेसोम्य सृज्यमानप्राणिकर्मवशादीश्वरस्य स्वोपाधिभूतबुद्धिस्थानीय मायायामिदमिदानीं स्रष्टव्यमित्याकारिका सृष्टिविषयिकेक्षणात्मिका वृत्तिर्जायते, “तदैक्षतबहुस्यां

(तस्यप्रियमिति) तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीपंचमानुवाकस्थम्, प्रियमोदप्रमोदाः सात्त्विकवृत्तिप्रति विम्बिता आनन्दाः, तत्राभीष्टपुत्रादिदर्शनजन्यंप्रियं तल्लभजन्योमोदः तस्मिन्तोपकारजन्यःप्रमोदः(विद्यारण्य०) (आनन्दभुगिति) माण्डूक्यस्थम्, आनन्दः स्वरूपभूतानतिशय आनन्दः तस्मिन्नुक्ते अनुभवतीत्यानन्दभुक् चेतः चैतन्यदीप्ताज्ञानवृत्तिः मुखं मुखमिवप्रधानं यस्य सचेतोमुखो जीवः प्राज्ञइत्यर्थः ॥ (तदैक्षतेति) छा० अ० ६ खण्ड २ तत्सदाख्यं ब्रह्म ऐक्षत स्वशक्तिसंयोगादीक्षणं कृतवत् कामितवदित्यर्थः, आत्मन्याश्रितामायाशक्तिः कामनाकारेणविक्रियामापद्यतइत्यर्थः, नह्यविक्रियस्य चिदेकरसस्य मायामन्तरेण कामस्सम्भवति, यद्यप्यस्तीश्वरस्यमायाकल्पितःकामस्ताहं कामित्वेनजीववत् नित्यतृप्तो नस्यादितिचेन्न, लीलाश्वासादिदृष्टान्तेन मीमांसायांपरिहृतत्वात्कामितार्थस्यकाचिदपिविघाताभावादपिजीववैषम्यम्, अतएवसत्यकामःसत्यसंकल्प इत्यन्यत्राम्नातम्, कामनाप्रकारएव निर्दिश्यते बहुस्यांप्रभूतंभवेयम्, नन्वाकाशस्य घटादिपदार्थान्तरोपाधिकृतं बहुभवनंदृष्टम् अहितीयस्यतु कथं बहुतेत्याशङ्क्योच्यते प्रजायेय प्रकर्षेणपूर्वावस्थितात्स्वरूपादाधिक्येनोत्पद्येय, ननु विद्यमानःपितापुत्रमुत्पादयतिनतुस्वयमुत्पद्यते तथासत्यत्रापि जगदुत्पादकस्य ब्रह्मणःस्वोत्पत्त्यभावात्प्रजायेयेत्युक्तिरनुपपन्नेतिचेन्न, उत्पद्य

प्रजायेयेति, “सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतीत्यादिश्रुतिरत्रमानं, ईक्षणंसंकल्पः ॥ अथेश्वरेच्छावशात्तमः प्रधानविक्षेपशक्तिसंवलिता प्रकृतिराकाशादिप्रपंचाकारेण परिणमते, उक्तंचेदं “विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तजगत्सृजेदिति, प्रपंचजाड्याधिक्यदर्शनात्तस्य तत्कार्यत्वं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् विशुद्धसत्वप्रधानमायोपहितस्येश्वरस्य कथं जीवोपाधितमः प्रधानप्रकृत्यधिष्ठातृत्वं सम्भवति ॥ गुरुरुवाच हेसोम्य जीवानामनेकत्वात्तत्तदावरणशक्तिभिरावृतत्वेनाल्पज्ञत्वपरिच्छिन्नत्वपराधीनत्वादि गुणयोगाच्च जगत्कारणप्रकृत्यधिष्ठातृत्वायोगादीश्वरस्यैकत्वविभुत्वसर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वादिगुणयोगान्मूलप्रकृतेर्गुणवैषम्येन भेदवत्त्वेपि स्वरूपतो भेदाभावात्तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन मायायास्तमः प्रधानप्रकृत्यभिन्नत्वाच्च तदधिष्ठातृत्वं सम्भवत्येव ॥ अन्यथानेकाल्पज्ञजीवाधिष्ठितप्रपंचस्यानेकत्वाद्यनेकदोषापत्तिः स्यात्, “यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते येनजातानिजीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेतीत्येकेश्वरत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधश्चस्यात् ॥ अत्र जगतोब्रह्मणि लयमानयोर्नारूपयोर्ब्रह्मणोत्यन्तभेदाभावात्, यथासमुद्रादाविर्भवन्तस्तरङ्गादयोः नात्यन्ताभिन्नाः तथाब्रह्मशक्तौमायायामवस्थितेपूर्वमनभिव्यक्तेनामरूपे पश्चादभिव्यज्यमानेसति ब्रह्मणःसद्रूपतामपरित्यज्यैवस्वयमपि सद्रूपत्वेनभासेते एतदेवाभिप्रेत्यवाजसनेयिनश्चामनन्ति “तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेति, तस्माद्ब्रह्मणएव माययाजगद्रूपेण प्रतिभासात् प्रजायेयेत्युक्तिरुपपद्यते (सोकामयतेति)तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीपष्ठानुवाकस्थम्, स ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यत्रनिर्दिष्टो योयं ब्रह्मपदार्थःस आत्मा अकामयत स्वशक्तिसंयोगात्कामनां कृतवान् शेषपूर्ववत् ॥ विक्षेपशक्तिरिति) सरस्वतीरहस्योपनिषत्स्थम्, लिङ्गम् लिङ्गशरीरम् ब्रह्माण्डम् च तुर्दशभुवनात्मकम् (यतोवाइति) तैत्तिरीयभृगुवल्लीप्रथमानुवाकस्थम्, इमान्याकाशादीनि पंचमहाभूतानि भौतिकदेहोपेता हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्ताः सर्वे प्राणिनश्च यतोवस्तुनो जायन्ते वैशब्दः “सइमांलोकानसृजतेत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः, उत्पन्नानिच भूतानि येन वस्तुना जीवन्ति स्थितिलभन्ते प्रयन्ति नाशंप्रातिपद्यमानानि भूतानि यहस्त्वभिसंविशन्ति साकल्येन प्रविशन्ति यथा फेन

श्रवणादुपादाने एव कार्यस्य लयदर्शनादभिन्ननिमित्तोपादानत्वमीश्वरस्यैवेति बोध्यम् ॥ शिष्य उवाच हे भगवन् घटादिकार्ये मृदादीनामुपादानत्वं कुलालादीनां निमित्तत्वं च दृष्टं तद्विरुद्धे कथमेकस्यैव निमित्तोपादानत्वे सङ्गच्छेयाताम् ॥ गुरु उवाच हे सोम्य नायं नियमः सुखादिकार्यप्रत्येकस्यैवात्मनो निमित्तत्वोपादानत्वदर्शनादीश्वरस्योर्णनाभिवत्स्वाधिष्ठितप्रकृतिविकारप्रति सन्निधिसत्तामात्रेण निमित्तत्वं, तच्च कर्तृत्वरूपं, कर्तृत्वं च सोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं, एतच्च जीवादृष्टवशाज्जायमानमायावृत्त्युपहितचिच्छक्तिद्वारकं, उपादानत्वं तु विवर्त्ताधिष्ठानत्वं, तच्च जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वरूपं, “चिद्विवर्त्तजगतोस्य कारणमिति वराहोपनिषद्वचनात्, निरवयवस्य परिणामित्वायोगाच्च, विवर्त्तो नाम कारणविषमसत्ताकोन्यथाभावः, परिणामस्तु कारणसमसत्ताकोन्यथाभाव इति तयोर्भेदो द्रष्टव्यः, “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या मोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथा क्षरात् सम्भवतीह विश्वं, “तदात्मानं स्वयमकुरुत, सू० आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि, इत्यादि श्रुतिसूत्र

तरङ्गबुद्बुदादीनां उत्पत्तिस्थितिलयाः समुद्रे भवन्ति तद्वत् जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वस्तु विचारय तदेव वस्तु त्वया पृष्ठं ब्रह्म इति शब्दः उत्तरसमाप्त्यर्थः, प्रयन्तीति इण् गतावित्यतः शत्रन्तात्स्कीवाज्जसिरूपम् इणोयण् (विद्यार०) (चिद्विवर्त्तेति) स्पष्टम् ॥ यथोर्णनाभिरिति) प्रथममुण्डकस्थम्, परनिरपेक्षस्वाभिन्नस्वभिन्नकार्थ्यसृष्टिसंहारयोर्दृष्टान्ताः यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः, ऊर्णनाभिः लूताकीटः गृह्णते उपसंहरति ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ (नारायणी) (तदात्मानमिति) तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीसप्तमानुवाकस्थम्, तद्ब्रह्मात्मानं सच्चिदानन्दैकरसस्वरूपं स्वयं कर्त्तृन्तरनैरपेक्षेणाकुरुत जगदाकारेण कृतवत् नखलु जगदुपादानं मृत्तिकास्थानीयं कुलालस्थानीयं निमित्तं च किञ्चिद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किन्तु ब्रह्मैवोभयस्थानीयं ॥ (विद्यारण्यदीपिका) (आत्मनि चैवमिति) ब्रह्मसूत्रे अ० २ पा० १ सू० २८ हि यस्माद्वेतेरेकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदृशि निरवयवे विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते “नतत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथानूथयोगान् पथः सृजत इत्यादौ स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तदुपलब्धिरित्याशङ्क्योक्तं श्रुतावय्वेत्यादि, सूत्रे च शब्देन माया

याणि मनोबुद्धिरहंकाराश्चित्तचेत्यन्तःकरणचतुष्टयं, वाक्पाणिपादपायूपस्थारूपाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, प्राणापानव्यानोदानसमानारूपाः पञ्चप्राणाश्चेत्यवमेकोनविंशतिसंख्याका भवन्ति, तत्राकाशस्य सात्विकांशाच्छ्रोत्रेन्द्रियं, वायोः सात्विकांशात्त्वगिन्द्रियं, अग्नेः सात्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रियं, जलस्य सात्विकांशाज्जिह्वेन्द्रियं, पृथिव्याः सात्विकांशाद्घ्राणेन्द्रियमुत्पन्नं, एतेभ्य एवाकाशादिसात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो मनोबुद्धिरहंकारचित्तात्मकमन्तःकरणमुत्पन्नं, अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि संशयात्मिकावृत्तिर्भूतो निश्चयात्मिकावृत्तिर्बुद्धिः गर्वात्मिकावृत्तिरहंकारः स्मरणात्मिकावृत्तिश्चित्तमिति तदवान्तरभेदो द्रष्टव्यः, शारीरकोपनिषदि "अथातः पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं शरीरं यत्कठिनं सापृथिवी यद्द्रव्यं तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्सञ्चरति सवायुर्यत्सुषिरं तदाकाशं श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रमाकाशे वायौ त्वगग्नौ चक्षुरप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणांमिति, एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, तेषां क्रमेण वचनादानगमनविसर्गानन्दाश्चेते विषयाः, पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः, मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयं, तेषां क्रमेण सङ्कल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानावधारणास्वरूपाश्चेते विषयाः, मनस्थानंगलान्तं, बुद्धेर्वदनं, अहंकारस्य हृदयं, चित्तस्य नाभिरिति, अस्थिचर्मनाडीरोममांसाश्चेति पृथिव्यंशाः, सूत्रश्लेष्मरक्तशुक्रस्वेदाः प्रवशाः, क्षुत्तृष्णालस्यमोहमैथुनान्यग्नेः, प्रचारणविलेखनस्थूलक्षुन्मेषनिमेषादिवायोः, कामक्रोधलोभमोहभयान्याकाशस्य, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिवीगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसाश्चापाङ्गु (अथात इति) समवायम् समवायः समूहः स्त्रीबत्वं छान्दसं, (आकाशे इति) अन्तर्भूतमिति शेषः, एवमग्रेऽपि (क्रमेणेति) विपरीतक्रमेणेत्यर्थः, पायुर्गुदं उपस्थो लिङ्गं विसर्गस्त्यागः मनसः संकल्पविकल्पौ विषयः अवधारणा स्मरणं मांसस्य पुंस्त्वच्छान्दसं मोहोऽविवेकः अग्रेतु मोहो मूर्च्छा स्थूलत्वमक्षिविशेषणमिन्द्रियव्यावृत्तिः

णाः, शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः, शब्दस्पर्शावितिवायुगुणौ, शब्द एकश्चाकाशस्येत्युक्तं ॥ पैङ्गलोपनिषदि “भूतसत्त्वतुर्यभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत्, भूतसत्त्वांशभागत्रयसमष्टित अंतःकरणमसृजत्, अथापंचीकृतमहाभूतरजोशभागत्रयसमष्टितः प्राणमसृजत्, आकाशादिरजोगुणतुर्यभागेन कर्मेन्द्रियमसृजत्, इत्युक्तं ॥ श्रोत्रादिचित्तान्तानामेषां प्रकाशात्मकत्वात् सत्त्वप्रधानभूतकार्यत्वमिति ध्येयम् ॥ तथारजोशदाकाशाद्वागिन्द्रियं, रजोशद्वायोः प्राणीन्द्रियं, रजोशदग्नेः पादेन्द्रियं, रजोशाज्जलात्पृथ्विन्द्रियं, रजोगुणप्रधानायाः पृथिव्याः सकाशादुपस्थेन्द्रियमुत्पन्नं, एतेभ्य एवरजोगुणप्रधानेभ्यो मिलितेभ्यः पञ्चप्राणाश्चोत्पन्नाः, सदोर्ध्वगमनवान्वायुः प्राणः नासाग्रस्थायी, “अथ योयमूर्ध्वमुत्क्रामति एषवाव स प्राण इति मैत्रायणीयोपनिषद्वचनात्, “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्येतरेयोपनिषच्छ्रुतेः, अवाग्गमनवान्वायुरपानः नाभिमारभ्य पायुपर्यन्तस्थायी, “अथ योयमवाञ्चसंक्रामति एषवाव सोपान इति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतेः, “मृत्युरपानो भूत्वा नाभिप्राविशदित्येतरेयोपनिषद्वचनाच्च, विष्वग्गमनवान्वायुर्व्यानः सर्वशरीरस्थायी, “येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एषवाव स व्यान इति मैत्रायणीयश्रुतेः, देहत्यागकाले ऊर्ध्वगमनवान्वायुरुदानः कण्ठस्थायी, “अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं उभाभ्यामेव मनुष्य

तये उन्मेषो विकासः ॥ (भूतसत्त्वेति) भूतानामपंचीकृतभूतानां यत्सत्त्वं कश्चित्सत्त्वांशस्तस्य चतुरोभागाः कृत्वा एकेन ज्ञानेन्द्रियाणे त्रिभिरन्तःकरणमसृजत् तथा तेषामेव कस्यचिद्रजोशस्य चतुरोभागाः कृत्वा एकेन कर्मेन्द्रियं त्रिभिः प्राणमसृजदित्यर्थः ॥ (अथ योयमिति) योयं वायुरूर्ध्वमुत्क्रामति नाभेरूर्ध्वशिरः पर्यन्तमुच्चैः क्रामति संचरति मुखनासिकयोरुपलभ्यमानः एषवाव एष एव स प्राणः प्राणसंज्ञो वायुमेव इत्यर्थः ॥ (वायुः प्राण इति) स्पष्टार्थम् ॥ (अथ योयमवाञ्चमिति) नाभेरधः पायुपर्यन्तं देशं संक्रामति संचरति एषवाव सोपान इति पूर्ववद्योजना ॥ (मृत्युरपान इति) स्पष्टार्थम् ॥ (येनैताः शिरा इति) शिरा नाड्यः ॥ (अथैकयेति) प्रश्न० ३ ख० ७ एकया हृदयाश्रितैकशतसंख्यानाडीषु मध्ये एकया सुपुष्पाख्यया नाड्या ऊर्ध्वः ऊर्ध्वचारी उदाननामा वायुः पुण्येन शास्त्रीयेण कर्गाणां पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति पापेन निषिद्धेन कर्मणा पापमशुभकर्म

लोकमिति प्रश्नोपनिषद्वचनात्, अशितपीतान्नरसादिसमीकरणवा-
 न्वायुः समानः नाभिस्थायी, “अथयोयस्थविष्ठमन्नधातुमपाने
 स्थापयति अपिष्ठं चाङ्गेङ्गेसमं नयत्येषवावसमानः, इति मैत्रायण्युप-
 निषच्छ्रुतेः, प्राणस्यैकत्वेऽपि पृथक्त्वेऽपि च विधत्वं, एषां वागादीनां
 क्रियात्मकत्वाद्भोगो गुणप्रकृतिकार्यत्वं चेत्यवगन्तव्यम् ॥ नागः कु-
 र्मश्च कृकलो देवदत्तो धनंजय इत्यन्येषु द्विरणोन्मीलनक्षुद्विजृम्भण-
 पोषणकारका वायवः सन्ति तेषामुपवायूनामत्रैवान्तर्भावश्चेति वद-
 न्ति ॥ इदमेव लिङ्गशरीरमित्युच्यते ॥ एवं च यथास्य सुषुप्तौ सं-
 स्कारात्मना विद्यमानस्यैवावस्थान्तरे प्रादुर्भावस्तथा प्रलयकाले
 संस्कारात्मना तत्तत्कारणेन सहा विद्यायां विद्यमानस्यैव सृष्टौ
 प्राणिकर्माधीनेश्वरेच्छावशात् प्रादुर्भावोऽनादित्वंचेति सिद्धम्, अ-
 न्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात्, तत्कर्तुरीश्वरस्या-
 स्मदादिवद्वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गेनेश्वरत्वमपिन स्यात्, अतो-
 स्य लिङ्गशरीरादेरनादित्वमनेकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् ॥ कोशाश्च
 त्रयो विज्ञानमयादयोऽत्रैव सन्ति, तदुक्तं पैङ्गलोपनिषदि “कर्मैन्द्रि-
 यैस्सह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः, ज्ञानेन्द्रियैस्सह मनोमय
 कोशः, ज्ञानेन्द्रियैस्सह बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः, तत्कोशत्रयं लिङ्ग-
 शरीरमिति, तत्र ज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिर्विज्ञानमयकोश इत्युच्यते,
 बुद्धेस्सत्त्वप्रधानप्रकृतिकार्यत्वात्तादृशज्ञानेन्द्रियसाहित्येन प्रका-
 शाधिक्याच्च विज्ञानमयत्वं, अतएव ज्ञानशक्तिमत्त्वं, सत्त्वात्संजा-
 यते ज्ञानमिति स्मृतिदर्शनाच्च, “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते
 पिचेत्यादिश्रुत्या कर्तृरूपत्वं च कोशवदात्मावारकत्वात्कोशत्वम् ॥

फलं लोकं नयति उभाभ्यामुपेयपापाभ्यामेव ननु केवलेन पापेन पुण्येन वा मनु-
 ष्यलोकं मानवं शरीरं सुखदुःखफलं नयतीत्यनुषंगः ॥ (अथयोयस्थविष्ठमिति)
 योयं वायुः स्थविष्ठं स्थूलतममन्नस्य भुक्तस्य धातुं पुरीषाख्यममारभागं अपाने
 अपानवायुसंचारस्थाने गुदे नयति, तथाऽपिष्ठमणुतममन्नस्य धातुं सारभागं देहग-
 मनस्थितिहेतुं श्रगे शरीरस्य प्रत्यगं नयति एषवाव समानः, अत्रान्नस्य योऽणुतरो-
 भागो यश्च मध्यमस्तद्द्वयमेकीकृत्याऽपिष्ठशब्देनोक्तमिति कल्प्यं, एतेन न छांदोग्य-
 विरोधः ॥ (कर्मैन्द्रियैरेति) स्पष्टार्थः (विज्ञानं यज्ञमिति) तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीपञ्चमानु-

तथाज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनो मनामयकांश इत्युच्यते, यद्यप्यन्तःकरणस्य सत्त्वप्रकृतिकत्वात्तद्वृत्तरपि सत्त्वकार्यत्वं तथापि मनोवृत्तेः संकल्पविकल्पात्मकतया सत्त्वोपहितरजोविकारेच्छारूपत्वं बुध्यपेक्षया जाड्याधिक्यं च गम्यते, ततस्तद्योगात्तस्य तन्मयत्वं, अतएवेच्छाशक्तिमत्त्वं, करणरूपत्वं च, कोशवदात्मावारकत्वात्कोशत्वं च ॥ तथा कर्मेन्द्रियैः सहितं प्राणपंचकं प्राणमयकोश इत्युच्यते, अस्य रजोविकारात्मकप्राणप्रचुरत्वात्प्राणमयत्वं, अतएव क्रियाशक्तिमत्त्वं, कर्मरूपत्वं च, कोशवदाच्छादकत्वात्कोशत्वं चेत्यवगन्तव्यम् ॥ कोशत्रयात्मकसूक्ष्मशरीरावाच्छिन्नस्तैजसः, तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वादस्य तैजसत्वं, स्वोपाधेरनेकत्वात्स्वस्याप्यनेकत्वं, अयं तु स्वप्नावस्थायामन्तःकरणवृत्त्युपाधिभेदाद्भिन्नाभिः स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिरन्तःकरणपरिणामकान्वासनाजनितान् शब्दादिमूक्ष्मविषयाननुभवति ॥ “स्वप्नस्थानोन्तःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसः, “सहिस्वप्रभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीत्यादि श्रुतिरत्र मानम् ॥ अथोक्तसूक्ष्मभु

वाकस्थम्, विज्ञानं कर्तृत्वशक्तियुक्तो विज्ञानमयकोशः व्यावहारिकजीवत्वेन व्यवहृतः यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं तनुते अनुतिष्ठति एतदीयमनुष्ठानं तत्साक्षिणि चिदात्मनि आत्मा परिकल्प्यते अपि च कर्माणि कृषिवाणिज्यादिलौकिककर्माण्यपि तनुते, (स्वप्नस्थान इति) माण्डूक्यस्थम्, स्वप्नो जागरितवासनाजन्यः स्थानं द्रष्टुर्मम ताभिमानविषयभूतमस्येदृशः, अन्तर्मानसवासनास्वेव प्रज्ञाबुद्धिर्यस्य सः, सप्तसङ्ख्यानि सूदा १ चक्षुः २ प्राणः ३ शरीरमध्यभागः ४ वस्तिः ५ पादौ ६ आस्यम् ७ इत्येतान्यङ्गानि यस्य सः, प्राणज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियपंचकानि अन्तःकरणचतुष्टयं चेत्ते कोनविंशतिसंख्यानि मुखान्युपलब्धौ करणानि यस्य सः, प्रविविक्तं सूक्ष्मममूर्त्तमितियावत् भुङ्क्ते अनुभवतीति प्रविविक्तभुक्, तेजोन्तःकरणं कर्तृकरणकार्यभावेन परिणतं स्थूलशरीरादिहीनं तस्यायं स तैजसः अन्तःकरणस्वामीत्यर्थः ॥ (सहिस्वप्र इति) वृ० अ० ४ ब्रा० ३ हि यस्मात्स आत्मा स्वप्नोभूत्वा स्वप्नकारपरिणतधीत्यवभासकत्वेन तदाकारोभूत्वा इमं लोकं जागारेतव्यवहारलक्षणं कार्यं करण संघातात्मक मातिक्रामति तदाभिमानं त्यजतीत्यावत्, (मि०)

तानां पंचानां पंचीकरणत्पचस्थूलभूतानि जायन्ते, पंचीकरणप्रकारस्वाकाशादिभूतपंचकं पृथक्पृथक् समद्विधाविभज्यपुनरेकैकस्यैकैकमद्वांशं चतुर्धाविभज्य तेषां स्वस्वेतरद्वितीयांशेषु योजनात्तानि भूतान्यर्द्धेन स्वांशेनाऽर्द्धेनेतरांशेनच पंचीकृतानि भवन्ति ॥ उक्तंचेदं भगवता भाष्यकृता द्विधाविधायैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥ स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंचपंचत इति, तन्मात्राणां व्यवहाराद्योग्यत्वात्तिष्ठु तत्संपादनमेव पंचीकरणस्य प्रयोजनमिति ध्येयम् ॥ शिष्य उवाच हे भगवन् “तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकांकरवाणीत्यत्र त्रिवित्करणमेव श्रूयते न तु पंचीकरणं तस्मात्पंचीकरणे श्रुतिप्रमाणाभावात्कथमस्योपादेयत्वं भवेत् ॥ गुरु उवाच हे सोम्य सैव श्रुतिरत्र मानं तस्यास्त्रिवृत्करणश्रुतेः पंचीकरणोपलक्षणार्थत्वात्, यथा तत्रैव श्रुत्यन्तरविरोधपरिहाराय सृष्टिपरिपूरणाय च भूतत्रयसृष्टिराकाशादिभूतद्वयोपलक्षणपरेत्यभ्युपगम्यते तथा “पंचीकृतानन्तभवप्रपंचं, “स्रष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्मतन्मात्राणि भूतानि स्थूलीकर्तुं सोकामयतसृष्टेः परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधाविधाय पुनश्चतुर्धा कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयांशैः पंचचधासंयोज्य पंचीकृतभूतैरनंतकोटिब्रह्माण्डानि तत्तदंडोचितचतुर्दशभुवनानि तत्तद्भुवनोचितगोलकस्थूलशरीराण्यमृजदित्यादि नारदपरिव्राजकपैङ्गलोपनिषद्ब्रचनाविरोधपरिहाराय व्यवहारोपपत्तये च त्रिवृत्करणमपि पंचीकरणोपलक्षणार्थमित्यभ्युपगंतव्यं, अन्यथा व्यवहारानुपत्तिः स्यात् तस्मात्तस्योपादेयत्वासिद्धिः, पृथिव्यादीनां भेदव्यवहारस्तु स्वस्वांशधिक्येनेति द्रष्टव्यम्, उक्तंचेदं भगवता सूत्रकृता सू० वैशेष्यात्तुतद्वाद (तासामिति) छां० अ० ६ ख० ३ तासां तिसृणां देवतानां तेजोजलपृथिवीरूपाणां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृत् । त्रिवृत्तं गुणप्रधानभावेन त्रिरूपां त्रिरूपां करवाणि, इत्यस्य सेयं देवतैर्लक्षतेति पूर्वोक्तसम्बन्धः ॥ (पंचीकृतं इति) नारदपरिव्राजकचरमोपदेशस्थम्, पंचीकृतानामनेकेषामाकाशादीनां भवप्रपंचो जन्मपरम्परा यस्मात्तमितीश्वरविशेषणम् ॥ (स्रष्टुकाम इति) पैङ्गलोपनिषत्स्थम्, तमोगुणं तत्प्रधानां प्रकृतिम्, स्रष्टुमन्वत्, ॥ (वैशेष्यादिति) ब्रह्मसू०

स्तद्वाद इति, अथ पंचीकरणानन्तरमाकाशे सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य शब्दगुणस्य स्पष्टोपलब्धिर्भवति, तथावायौ शब्दस्पर्शयोः, वह्नौ शब्दस्पर्शरूपाणां, जले शब्दस्पर्शरूपरसानां, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां स्पष्टोपलब्धिर्भवति ॥ एभ्योभूतेभ्यश्चतुर्दशभुवनात्मकं ब्रह्माण्डं तदन्तर्गतजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि चतुर्विधस्थूलशरीराणि तदुचितान्नपानादीनि चोत्पद्यन्ते, जरायुभ्योजातानि जरायुजानि, मनुष्यपश्यादीनि ॥ अण्डेभ्योजातान्यण्डजानि पक्षिपन्नगादीनि ॥ स्वेदेभ्योजातानि स्वेदजानि यूकामशकादीनि ॥ भूमिमुद्भिज्जानान्युद्भिज्जानि वृक्षगुल्मादीनीति तेषां भेदोद्भूतव्यः ॥ एतत्स्थूलशरीरावच्छिन्नो विश्व इत्युच्यते, लिङ्गशरीराभिमानमपरित्यज्य सर्वाणि स्थूलशरीराणि प्रविश्य तत्र पृथक् पृथक् अहमित्यभिमानवत्त्वादस्य विश्वत्वं, स्वोपाधेरनेकत्वात्स्वस्याप्यनेकत्वं, एतदुपाधेरन्नविकारत्वादात्माच्छादकत्वाच्चान्नमयकोशत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ उक्तं चेदं “अन्नरसेनैव भूत्वाऽन्नरसेनाभिवृद्धिं प्राप्यान्नरसमयपृथिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः तदेव स्थूलशरीरमिति, सच विश्वो जाग्रदवस्थायां दिग्वाताकैवरुणाश्व्यग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजापति चन्द्रचतुर्मुखशंकराच्युतैः क्रमेणानुगृहीतश्चोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक् पाणिपादपायूपस्थमनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येन्द्रियवृत्त्युपाधिभेदैरन्यैः कामादिवृत्त्युपाधिभेदैश्च भिन्नाभिः स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवचनादानगमनविसर्गानन्दसंकल्पविकल्पनिश्चयगर्वस्मरणा

अ० २ पा० ४ सू० २२ पंचीकरणे एकैकस्मिन्पंचानामपि सत्त्वेनेयं पृथिवी इमा आपः इदं तेजः इत्यादिवृद्धव्यवहारः कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रम्; तु शब्द उक्ताशङ्कानिरासार्थः, सर्वेषां पृथिव्यादीनां पंचीकृतत्वादविशेषेपि वैशेष्यात्स्वस्वभागाधिक्यात् तद्वादः इयं पृथिवीत्यादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः ॥ (अन्नरसेनेति) पैङ्गलोपनिषत्स्थम्, अन्नस्य रसो रेतोरूपद्रवतामापन्नो भागस्तेन भूत्वोत्पद्य रस्यते आस्वाद्यते सावितिरसः घत्रर्थेकविधानमितिकः अन्नरूपो योरसः आस्वाद्यपदार्थस्तेन भुक्तेन अन्नरसेन वृद्धिमुपचयं प्राप्य अन्नरसाः प्रचुरा यस्यां सा अन्नरसमयी साचासौ पृथिवी च तस्यां यद्विलीयते तद्व्यवहारास्पदं भवति

रूपायानन्यांश्च कामादीन्स्थूलविषयाननुभवति, “जागरितस्थानो
 बहिःप्रज्ञःसप्ताङ्गकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानर इत्यादिश्रु-
 तिरत्रमानं ॥ तथाचाज्ञानतत्कार्यदेहद्वयसंबन्धमन्तरा आत्मनि
 कर्तृत्वाद्यदर्शनात्तेषां प्रातीतिकत्वमेवेति सिद्धम् ॥ शिष्यउवाच
 हेभगवन्स्वस्वरूपावस्थानात्मकमोक्षप्रतिबन्धकस्य समूलस्य प्रा-
 तीतिकस्य कर्तृत्वादेःकथमात्यन्तिकीनिवृत्तिर्भवेत् ॥ गुरुवाच हे
 सोम्यप्रथमंतावत्सच्चिदानन्दस्वरूपमात्मानं श्रुतियुक्त्यादिभिराचा-
 र्य्यमुखनिर्गताभिः सम्यग्विचार्य्य रज्जुविवर्त्तस्य रज्जुमात्रत्ववच्चै-
 तन्यविवर्त्तस्य सोपादानस्याहंकारादिप्रपञ्चस्य चैतन्यमात्रत्वमिति
 निश्चित्य प्रातीतिकस्य स्थूलप्रपञ्चस्य सूक्ष्मे सूक्ष्मस्य कारणे तस्य
 मूलाज्ञानस्य सर्वसाक्षिणि निर्विकारे स्वयंप्रकाशरूपे परमात्मनि
 लयंविभाव्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपमात्मानं
 महं ब्रह्मास्मीति भावयेत् तथासति योगजसंस्कारवतः पूर्णाधिका-
 रिणस्तथा चिरकालभावनाभावितोन्तःकरणेऽज्ञानोपहितप्रत्यगभि-
 न्नब्रह्मविषयिणी काचिदखण्डाकारा वृत्तिरुदेति ततस्तदारूढा
 परमात्मरूपा चिच्छक्तिः प्रत्यगभिन्नब्रह्माऽऽवारकं मूलाज्ञानं वि-
 नाशयति तदानीमेव तन्मूलसकलानात्मप्रपञ्चविलयो भवति तद-
 न्तर्गतात्माभिव्यञ्जकाखण्डाकारवृत्तेर्मूलाज्ञानसत्त्वकार्यत्वात्तल्लया-
 देव तल्लयोपिभवति तद्वृत्तिविलयनेन तदुपहिताचिच्छक्तिर्घटनाशे-
 घटाकाशइवनिर्विशेषचिदानन्दैकरसस्वरूपेणावतिष्ठते तदानीमन-
 र्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिरूपामूक्तिर्भवति ॥ उक्तंचेदं अविद्यास्तमयो
 मोक्षः साचबन्धउदाहृत इति ॥ शिष्यउवाच हेभगवन्नहमज्ञ इति
 स्वात्मनि भासमानाज्ञानस्य स्वेनसाकं विरोधाभावाद्विरुद्धयोरेव
 तमःप्रकाशयोन्याशयनशकभावोपलम्भात्कथमात्मरूपायाः चिच्छ-
 सोलमयकोशइत्यर्थः ॥ (जागरितेति) माण्डूक्यस्यम्; जागरितं स्थानं यस्य
 सः,ब्रह्मीरूपादौ चक्षुरादिग्राहे प्रज्ञा बुद्धिर्यस्यसः,स्थूलान् शब्दादिविषयान् भुङ्-
 क्ते अनुभवति सः,शेषं प्राग्व्याख्यातं ॥ (अविद्यास्तमयइति) अयं वार्तिकस्यः,
 अविद्याया अस्तमयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानं मोक्ष उच्यते,साचाविद्या

केस्तन्निवर्तकत्वं ॥ गुरुवाच हेसोम्य प्रकृष्टप्रकाशस्तूलपि
 एडइति भासमानतूलपिण्डेनसह सवितृकिरणानां तमःप्रकाशव
 द्विरोधाभावेपि सूर्यकान्तमयारूढानां तेषां तन्नाशकत्ववदख
 ण्डाकारवृत्त्यारूढचिच्छक्तेरज्ञाननाशकत्वमिति ध्येयं ॥ शिष्यउ
 वाच हेमगवन् “यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासह, “य
 न्मनसानमनुते, “अन्यदेवतद्विदितादित्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मणो
 मनोवागविषयत्वं ब्रुवन्ति तत्कथं तस्याखण्डाकारवृत्तिविषय
 त्वमभ्युपगम्यते ॥ गुरुवाच हेसोम्य “मनसैवेदमाप्तव्यं,
 “मनसैवानुद्रष्टव्यं, “दृश्यतेत्वग्यूयाबुध्या सूक्ष्मयासूक्ष्मदार्शि
 भिरित्याद्याः श्रुतयस्तस्य मनोवाग्विषयत्वं ब्रुवन्ति अतस्ता
 सां विरोधपरिहारायेयं व्यवस्था विधेया, तत्र या मनोवाग
 विषयत्वप्रतिपादनपराः श्रुतयस्तास्तत्त्वविचारादिसंस्काररहि
 तमनोवाग्विषयत्वं, शक्तिवृत्त्यविषयत्वं, शुद्धब्रह्मणो मनसोऽविष
 यत्वं, स्वस्यस्वविषयत्वाभावेन चिच्छक्त्यविषयत्वंवा, ब्रुवन्ति, या
 श्रु“मनसैवेदमाप्तव्यमित्याद्यास्तास्तु विचारादिसंस्कृतमनोवाग्वि
 षयत्वं, लक्षणावृत्तिविषयत्वं, अज्ञानोपहितब्रह्मणोमनोविषयत्वं,
 अखण्डाकारवृत्तिविषयत्वंवा, ब्रुवन्तीति ॥ उक्तंचेदंफलव्याप्यत्व
 बन्ध उदाहृत उक्तः ॥ (यतोवाचइति) तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीस्थम्, वाचो वाचकाः
 शब्दाः ज्ञापकेन मनसासहाप्राप्य यतो ब्रह्मणःसकाशाच्चिवर्तन्ते, इत्यर्थः, “स
 त्यज्ञानमितिलक्षितस्य ब्रह्मणो लक्षणयैव यच्छब्देनानुवाद इतिबोध्यम् ॥ (य
 न्मनसेति) केनोपनिषत्स्थम्, यदितिद्वितीयान्तं यद्ब्रह्म मनसान्तःकरणेन नम
 नुते नकोप्यधिगच्छतीत्यर्थः ॥ (अन्यदेवेति) केनोपनिषत्स्थम्, तद्ब्रह्म विदिता
 त्सर्वस्माद्ज्ञानविषयात् अन्यदेव पृथगेव ननु ज्ञानविषयइत्यर्थः ॥ (मनसैवे
 दामिति) कठोपनिषत्तुर्थवल्लीस्थम्, आचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदंब्रह्म आप्तव्यं
 प्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ॥ (मनसेति) बृ० अ० ४ ब्रा० ४ आचार्योपदेशा
 दनुपश्चात्तत्संस्कृतेन मनसैव ब्रह्म द्रष्टव्यम्, न साधनांतरेणेत्यर्थः ॥ (मि०)
 (दृश्यतइति) काठकृतीयवल्लीस्थम्, अग्यूया एकाग्रतयोपेतया संस्कृतया बुद्ध्या
 सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया सूक्ष्मदार्शिभिरसूक्ष्मवस्तुद्रष्टृशीलंयेषांते सूक्ष्म
 दार्शिनःतैः पण्डितैरात्मा दृश्यते तु अवधारणे दृश्यतएवेत्यर्थः ॥ (फलव्या
 प्यत्वमिति) विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तद्विषयाकारधीसमुन्मेषाभिभक्त

मेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ॥ ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्ति
रपेक्ष्यत इति ॥ फलं वृत्त्यारूढा चिच्छक्तिः ॥ शिष्यउवाच हे
भगवन्नहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिर्यथान्तःकरणजन्या तथाहं कर्त्तृत्याद्या
वृत्तिरप्यन्तःकरणजन्या, अतस्तयोर्विशेषाभावाद्ब्रह्माकारवृत्त्यारू
ढचिच्छक्तेः कर्त्तृत्वादि वृत्तिबाधकत्ववत्कर्त्तृत्वादि वृत्त्यारूढचिच्छ
क्तेर्ब्रह्माकारवृत्तिबाधकत्वं किं न स्यात् ॥ गुरु उवाच हे सोम्यान्तः
करणपरिणामत्वेन तयोस्तुल्यत्वेऽप्यहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारवृत्तेः
“तत्त्वमसीति निर्दोषागमप्रमाणजन्यत्वादहं कर्त्तृत्यादिकर्त्तृत्वादि
वृत्तेस्त्वविवेकदोषदुष्टप्रमाणाभासजन्यत्वाच्च तयोर्वैलक्षण्यान्न कर्त्तृ
त्वादि वृत्त्यारूढचिच्छक्तेर्ब्रह्माकारवृत्तिबाधकत्वम् ॥ यथा दशमोना
स्तीत्यविवेकजनिता बुद्धिर्दशमस्त्वमसीत्याप्तोपदेशवाक्यप्रमाण
जनितया दशमोहमस्मीति वृत्त्यारूढचिच्छक्त्या बाध्यते न त्वविवे
कजनितया दशमोन्नास्तीति बुद्ध्यारूढचिच्छक्त्या दशमोहमस्मी
ति वृत्तिस्तद्वादिदि बोध्यम् ॥ तदुक्तं वराहोपनिषदि द्वितीयाध्याये
“अज्ञानजन्यकर्त्तृत्वादिकारकोत्पन्नकर्मणा श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्र
दीपो बाध्यते कथमिति, कर्त्तृत्वादि वृत्तीनां प्रमाणाजन्यत्वमवोचा
म ॥ शिष्यउवाच हे भगवन् शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारात्तदज्ञाननिवृत्ता
वपि पुनस्तत्र समयांतरे रजतभ्रमोत्पत्तिवद्ब्रह्मसाक्षात्कारात्सकृ
न्निवृत्तमप्यज्ञानं पुनरुद्भविष्यति ततः कर्त्तृत्वादिकमपि भविष्य
त्वं वृत्तिव्याप्यत्वं, बाह्येन्द्रियसन्निकृष्टार्थाकारवाह्यधीपरिणामावच्छिन्नचिदंशकृ
तप्राकट्याश्रयत्वं फलव्याप्यत्वम्, अर्थभावः अन्तःकरणं चक्षुरादीन्द्रियद्वारेण
घटादिविषयदेशंप्राप्य तदाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरुच्यते सा च तदा
वारकमज्ञानं विनाशयति नतु तदाभासयति तस्या जडत्वात् तादृशवृत्तौ प्रातिवि
वितं चैतन्यन्तु तत्प्रकाशयति इदंप्रकाशत्वमेव फलशब्देनोच्यते इत्थं जडभास
नायप्रतिविवापेक्षास्ति ब्रह्माकारवृत्तिस्तुत्वेन ब्रह्मावारके अज्ञाने विनाशिते ब्रह्मणः
स्वयंप्रकाशत्वेन न तदर्थप्रतिबिम्बमपेक्षत इति ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यतैव न फलव्याप्यता,
(अज्ञानजन्येति) आदिना कर्मत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वानि गृहा

ति तथाच मुक्तेरनित्यत्वं स्यात् ॥ गुरुवाच हेसोम्य प्रमाणजन्य
 ज्ञानाग्निदग्धमज्ञानं पुनः कथमुद्भविष्यति, किं मृता दग्धाच भार्या
 पुनः प्रसवायोद्भविष्यति ॥ अज्ञानान्तरमुद्भविष्यतीति चेत्किं निनि
 मित्तमुद्भविष्यति निमित्ताह्वा आद्येऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्या
 त्, द्वितीये किमात्मनो निमित्तत्वमुतानात्मनः नाद्यः निर्विशे
 षस्यासहायस्यात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः असतोऽनात्म
 नस्तन्निमित्तत्वायोगात्, शुक्तिकादौ तु रजतादिविक्षेपोपादानां श
 स्यैवाज्ञानशक्तिभेदस्य तज्ज्ञानाग्निवृत्तिर्भवति न सप्रपञ्चस्य मू
 लाज्ञानस्य, तादृशानन्तशक्तिमतस्तस्य विद्यमानत्वेन तद्वशात्तत्र
 पुनर्भ्रात्युदयसंभव इति दृष्टान्तवैषम्यं बोध्यं ॥ अत्र प्रमाणभूताः
 श्रुतयः पूर्वमेवोदाहृताः, स्मृतयस्तु बीजान्यग्न्युपदग्धानि नरोह
 न्तियथापुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासंबध्यते पुनः ॥ यथाप
 र्वतमादीप्तं नाश्रयन्ति मृगाद्विजाः ॥ तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ते
 कदाचन ॥ मन्त्रौषधिवलैर्यद्वर्ज्यन्ते भक्षितं विषं ॥ तद्वत्सर्वाणिक
 र्माणि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणादित्याद्या द्रष्टव्याः ॥ तदेवमात्मन्यु
 पाधिसंबन्धमन्तरेण कर्तृत्वादिसंसारस्यानुपलम्भादुपाधिनां चा
 त्मनोन्यत्र स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्योः प्रमाणाभावादाविद्यकत्वे स
 ति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तपरिपूर्णं वेदवेदान्तवेद्यं सत्यज्ञानादिलक्षणं
 ब्रह्म त्वमेवेत्याचार्यादवगतात्मतत्त्वो मुमुक्षुरवस्थात्रयात्मकस्य
 दृश्यप्रपञ्चस्यापोहेन तत्साक्षितया तदधिष्ठानतया चाव्यभिचरि
 तं चिदेकरसं ब्रह्माहमस्मीति स्वानुभवमापादयन् स्वस्वरूपावस्था
 नात्मिकां मोक्षलक्ष्मीं प्राप्नोतीत्युपपादितं, तथेदानीं निरुपाधिकानि
 विशेषचिन्मात्रतया प्रदर्शितप्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रु
 त्युक्ततत्साधनानां श्रवणमनननिदिध्यासनयोगादीनामनुष्ठेयत्वा
 तान्यप्यत्र निरूप्यन्ते शृण्वेतत्सावधानेन मनसा, तत्र श्रवणं नाम
 न्ते कारकपदं कारकधर्मपरं तेनोत्पन्नत्वं कर्माणितदाश्रयहारेण, (बीजानीति) क्लेशा अ
 विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः, (यथापर्वतमिति) आदीप्तं बन्धिनेति शेषः, अ
 यं श्लोकः मैत्रायण्युपनिषदि षष्ठप्रपाठकस्यैतदाकारश्रुत्यनुवादरूपः, (मन्त्रौषधीति)

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं ॥ अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गता
 त्पर्यनिर्णय इत्युक्तैः ब्रह्मात्मैकत्वनिश्चायकैः षड्विधलिङ्गैरखिल
 निगमान्तवाक्यानां प्रत्यगभिन्ने ब्रह्माणि तात्पर्यावधारणम् ॥ मन
 नन्तु तात्पर्यानिश्चयपूर्वकं श्रुतार्थस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः श्रुत्यवि
 रुद्धयुक्तिभिरनुचिन्तनं ॥ विजातियानात्मप्रत्ययानन्तरितसजाती
 यप्रत्यगभिन्नपरमात्मप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनं ॥ योगस्तु चि
 त्तवृत्तीनां निरिन्धनाभिवत्स्वकारणे लयात्मको निरोधः, संप्रज्ञा
 तयोगस्यालक्ष्यत्वात्, लक्ष्यत्वेतु चित्तस्य रजस्तमोवृत्तिनिरोधः,
 सामान्यतश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युक्तौ संप्रज्ञातयोगे सात्विकवृत्तेर्वि
 द्यमानत्वेनाव्याप्तिर्भवेदत उक्तं रजस्तम इति ॥ शिष्य उवाच हे भ
 गवन् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र श्रवणादीनां त्रयाणामेव
 ज्ञानसाधनत्वावगमात् सू० एतेन योगः प्रत्युक्त इति भगवता सू
 स्पष्टोर्थः, (उपक्रमेति) प्रकरण प्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपपादनमुप
 क्रमोपसंहाराख्यमेकलिङ्गम्, यथाछांदोग्यषष्ठाध्याये प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती
 यवस्तुनः “सदेवसोम्येदमग्र आसीदिकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतदात्म्यामिदं
 सर्वमित्यन्तेच प्रतिपादनं ॥ १ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तन्मध्ये पौनः
 पुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः, यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनोमध्ये “तत्त्वमसीति न वक्तृत्वः
 प्रतिपादनं ॥ २ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रमाणान्तरेणाविषयीकरणमपूर्व
 वं, यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानान्तरेणाविषयीकरणं “आचार्यवान्पुरुषोवेदे
 तिसूचितम् ॥ ३ ॥ फलंतु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तत्र तत्र श्रूयमाणप्र
 योजनं, यथा तत्रैव “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विभोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति अद्वितीय
 वस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तत्र
 तत्र प्रशंसनमर्थवादः, यथा तत्रैव “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमत
 मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनं, इदमुपलक्षणं सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेश
 संयमनानाम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्तिः,
 यथा तत्रैव “यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो
 नामधेयं मृत्तिकेलेव सत्यामित्याद्यद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारंभणमात्र
 त्वे युक्तिरुपपत्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥ इति षड्विधलिङ्गाविवरणं वेदांतसारे स्थितम्,
 (एतेनेति) ब्रह्मसूत्र अ० २ पा० १ सू० ३ अस्यार्थोऽनुपदमेव स्फुटः ॥

प्रकृता योगस्य निराकृतत्वात्, अयमेवाहितेबन्धः समाधिमनु-
 तिष्ठतीत्यष्टावक्रादिभिः समाध्यनुष्ठानस्य बन्धकत्वप्रतिपादनाच्च
 कथं योगस्यात्मसाक्षात्कारहेतुत्वं कल्पयितुं युक्तम् ॥ गुरुरुवाच
 हेसोम्य श्रवणादिनासाकं योगस्य ज्ञानसाधनत्वाश्रवणेपि श्रु-
 त्यन्तरस्मृतीतिहासपुराणादिषु तस्य तत्साधनत्वाद्घोषदर्शनात्
 गुणोपसंहारन्यायेन श्रुत्यन्तरेषु ज्ञानसाधनत्वेन प्रसिद्धस्य तस्या
 त्राप्युपसंहर्तुं शक्यत्वाच्च योगस्य तत्साधनत्वं युज्यतएव, तथाहि
 “अथतद्दर्शनाभ्युपायोयोगः, “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा
 धीरोहर्षशोकौजहाति, “श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहि, “ततस्तु
 तं पश्यति निष्कलन्ध्यायमानः, “यदापञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मन-
 सा सह बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिं तां योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरामिन्द्रियधारणां अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ,
 अयमेवेति) अष्टावक्रगीतायामात्मानुभवोपदेशप्रकरणस्थः श्लोकः १४ निष्क्रि-
 यस्य समाध्यनुष्ठानमिति यत् अयमेव ते तव बन्धः हि निश्चितं शुद्धे वस्तुनितदयोगा-
 दिति भावः ॥ (अथतद्दर्शनेति) तस्यात्मनो दर्शने साक्षात्कारे अभ्युपायः साधनभूतो
 योगो निरूप्यत इति शेषः (अध्यात्मयोगेति) व्याख्यातं प्राक् ॥ (श्रद्धाभक्तीति)
 कैवल्योपनिषत्स्थम्, श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः भक्तिर्भजनं ध्यानं विजा-
 तीयवृत्त्यनन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहः अस्यैव परिपाको योगः एषां समाहारद्वन्द्वः त-
 स्माद्धेतुभूतात् आत्मानमवैहि अवगच्छेत्पर्यः, (ततस्तु तमिति) तृतीयमुण्डक-
 स्थम्, ततः बुद्धिशुद्ध्यनन्तरं निष्कलं निरवयवं तमात्मानं ध्यायमानः चिन्तय-
 न्सन् पश्यत्युपलभत इत्यर्थः (यदापञ्चेति) कठोपनिषत्स्थम्, यदा पञ्च ज्ञा-
 नानि ज्ञायन्ते विषया एभिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानेन्द्रियाणि स्वाधिष्ठाना मनसा संक-
 ल्पाद्यात्मकेन सहावतिष्ठन्ते निवृत्तस्वस्वव्यापाराणि भवन्ति बुद्धिश्च निश्चयात्मि-
 का न विचेष्टते स्वव्यापारेषु न व्याप्रियते तां परमाहुः गम्यते ज्ञायते प्राप्यते वा ब्रह्म
 अनयेति गतिः तां आहुः तथा स्थिरामचलान्तां स्वव्यापारत्यागपूर्वकं ब्रह्म
 काग्यलक्षणामिन्द्रियधारणां योगविदो योगं मन्यन्ते यदैवेन्द्रियाणां स्थि-
 राधारणा तदाऽप्रमत्तो भवति हि यस्माद्योगः प्रभवाप्ययौ उपजनापायहेतुः
 उपेक्षितो योग इन्द्रियवृत्तीनां प्रभवं करोति अनुष्ठितस्तु तासां लयहेतुरित्यर्थः

“यदात्मतत्वेनतुब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेहयुक्तःप्रपश्येत्, “त्रिरुन्नतं
स्थाप्यसमंशरीरं हृदिन्द्रियाणिमनसासन्निवेश्य ब्रह्मोदुपेनप्रतरे
तविद्वान्स्त्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि, “ ओमित्येवंध्यायथआत्मा
नं, “तेध्यानयोगानुगता अपश्यन्, “यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञ इ
त्याद्याश्रुतयः ॥ स्मृतयस्तु यातिधर्मप्रकरणे मनुः, भूतभव्यान्वे
क्षेत योगेनपरमात्मनः ॥ देहद्वयंविहायाशुमुक्तोभवतिबन्धनात् ॥
ध्यानयोगेनसंपश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ सूक्ष्मतांचान्ववेक्षेत
योगेनपरमात्मनः ॥ याज्ञवल्क्यः, इज्याचारदमार्हिसा दानस्वा
ध्यायकर्मणां ॥ अयन्तुपरमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शम् ॥ महर्षि
मातङ्गः, अग्निष्टोमादिकान्सर्वान् विहायद्विजसत्तमः ॥ योगाभ्यास

(यदात्मतत्वेनेति) श्वेता० अ० २ यदा युक्त अष्टाङ्गयोगयुक्तः इह हृदयकम
ले दीपोपमेन सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वेसति प्रकाशैकस्वभावेनेत्यर्थः, ॥ आ
त्मतत्वेनतु आत्मस्वरूपेणैव ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं प्रपश्येत् प्रकर्षेण स्वयंप्रका
शानन्दरूपत्रिविधपरिच्छेदशून्यब्रह्मरूपोहमस्मीत्यवगच्छेत् (त्रिरुन्नतमिति)
श्वेता० अ० २ शरीरं समं दण्डाकारं त्रीण्युग्रेग्रीवाशिंशस्युन्नतानि यस्मिन्शरीरे
तत्रिरुन्नतं स्थाप्य स्थापयित्वा लपच्छान्दसः त्रिरित्यत्र सुप्रत्ययार्थो न विवक्षितः
हृदिहृत्कमले इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वागादीनि च मनसान्तःकरणेनेन्द्रियाश्च
प्रग्रहभूतेन सन्निवेश्य निधाय सम्यक् निरुध्येतियावत् ब्रह्मोदुपेनप्रणवप्लवेन प्रणव
जपतदर्थभावनाभ्यामिति यावत् भयावहानि पतनहेतुत्वाद्भयदाह्णिसर्वाणि स्त्रोतां
सिसुरनरतिर्यक्स्थावरभेदाभिन्नानि संसार संरितःस्त्रोतांसि वासनारूपाणिवा प्रतरेत
प्रतरेत् उत्तरेत् विद्वान्पण्डितइत्यर्थः (ओमित्येवमिति) द्वितीयमुण्डकस्थम्, ओ
मित्येवमोकारालंबनाःसन्तःआत्मानं ध्यायथ ध्यायत चिन्तयतलोड्यैलट्छान्दसः,
(तेध्यानेति) श्वेताश्वतरस्थम्, ते ब्रह्मविदः ध्यानमेवपरिपाकावस्थामापन्नंयो
गः तमनुगताःविचारमनुप्राप्ताःसन्तः देवात्मशक्तिमपश्यन्नितिसम्बन्धः, यच्छेदिति,
कठोपनिषत्स्थम्, वागित्यत्र द्वितीयैकवचनस्यलुक् मनसीत्यत्रसप्तम्यैकवचनस्यदीर्घ
त्वं छान्दसम्, प्राज्ञोयोगीपुरुषः वागवाचं तदुपलक्षितानि सर्वाणि इन्द्रियाणिमन
सी मनसि संकल्पविकल्पात्मकेयच्छेदुपसंहरेत् विलापेयदित्यर्थः, (भूतेति) भूतम
ततिंभव्यंभविष्यत् योगस्यसर्वज्ञतामुक्तिश्चफलमितिभावः, इज्येति, अग्निष्टोमेति

रतःशान्तः परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रीशूद्रा
 णांचपावनं ॥ शान्तयेकर्मणामन्यद्योगान्नास्तिविमुक्तये ॥ व्यति
 रेकमुखेनाहदक्षः, स्वसेवेद्यंहितद्रह्य कुमारीस्त्रीसुखंयथा ॥ अयो
 गीनैवजानाति जात्यन्धोहियथाघटमित्याद्याः ॥ इतिहासस्तु भा
 रतं तत्र योगमार्गे व्यासः, अपिवर्गापकृष्टस्तु नारीवाधर्मकाङ्
 क्षिणी ॥ तावप्येतैनमार्गेण गच्छेतांपरमांगतिं ॥ यदिवासर्वधर्म
 ज्ञो यदिवाप्यकृतीपुमान् ॥ यदिवाधार्मिकश्रेष्ठोयदिवापापकृत्तमः॥
 अपिजिज्ञासमानोपि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ भगवद्गीतायां, युंजन्नेवं
 सदात्मानं योगीनियतमानसः ॥ शान्तिनिर्वाणपरमां मत्संस्था
 मधिगच्छति ॥ आदित्यपुराणे, योगात्संजायतेज्ञानं योगोमय्येक
 चित्तता ॥ स्कान्दे, आत्मज्ञानेनमुक्तिःस्यात्तच्चयोगादृतेनहि ॥ सच
 योगश्चिरंकालमभ्यासादेवसिध्यति ॥ कूर्मपुराणे शिववाक्यं,
 अतःपरंप्रवक्ष्यामि योगंपरमदुर्लभं ॥ येनात्मानंप्रपश्यन्ति भानु
 मन्तमिवेश्वरं ॥ योगाग्निर्देहतिक्षिप्रमशेषपापपंजरं ॥ प्रसन्नंजाय
 तेज्ञानंज्ञानान्निर्वाणमृच्छति ॥ गारुडे, सचयोगाग्निनादग्धसमस्त
 क्लेशसंचयः ॥ निर्वाणंपरमंनित्यं प्राप्नोत्येवनसंशयः ॥ संप्राप्तयो
 गसिद्धिस्तु पूर्णोयस्त्वात्मदर्शनात् ॥ नकिंचिद्दृश्यतेकार्यं तेनैवस
 कलंकृतं ॥ आत्मारामःसदापूर्णःसुखमात्यन्तिकंगतः ॥ अन्यत्रापि,
 तपसाभावितात्मानो योगिनःसंयतेन्द्रियाः ॥ प्रतरन्तिमहात्मानो
 योगेनैवभवार्णवम् ॥ विष्णुपुराणे, योगएवपरंश्रेयस्तेषामित्युक्तवा

स्वयं वेद्यमितिच, स्पष्टार्थः ॥ (अपिवर्गोति) वर्गापकृष्टः शूद्रः एतेन
 मार्गेण योगमार्गेण (युंजन्निति) गीता अ० ६ श्लो० १५ एवमुक्त
 प्रकारेण सदा आत्मानं मनो युंजन्समाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य
 सः शान्तिं संसारोपरतिं प्राप्नोति कथंभूतां निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यांतां म
 त्संस्थां मद्रूपेणावस्थितिम् (श्रीधरी) (योगात्संजायतेइति) आत्मज्ञानेनेतिच)
 स्पष्टार्थो (अतःपरमिति) भानुमन्तमिवेति स्वप्रकाशमित्यर्थः; ईश्वरमिति तद
 भिन्नमित्यर्थः, प्रसन्नं सत्त्वोत्कर्षात्मकम् ॥ (सचयोगेति) सः योगी संप्राप्तयोगसिद्धिः
 प्राप्तयोगनिष्पत्तिः पूर्णः व्यापकब्रह्मरूपः नकिंचिदिति तस्येतिशेषः स्पष्टमन्यत् ॥
 (तपसेति) तपः कृच्छादिभावितात्मानः संस्कृतचित्ताः (योगएवेति) स्पष्टार्थः ॥

नपुरा ॥ वासिष्ठे, द्वौक्रमौचित्तनाशाय योगोज्ञानचराधव ॥ योगो
 वृत्तिनिरोधोहि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं ॥ दुःसहारासंसारविषवेगवि
 षूचिका ॥ योगगारुडमंत्रेण पावनेनोपशाम्यतीति ॥ शिष्यउवाच
 हे भगवन् यदि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं योगस्य ज्ञानहेतुत्वं
 तर्हि कथं भगवता सूत्रकृता एतेन योगः प्रत्युक्त इतियोगो निराकृ
 तः ॥ गुरुवाच हे सोम्य नहि भगवता सूत्रकृता ब्रह्मसाक्षात्का
 रकारणस्य भावनाख्ययोगस्य निषेधः कृतः किन्तु योगशास्त्रप्र
 सिद्धं प्रकृतेरुपादानत्वमीश्वरस्य निमित्तत्वं चेत्यादिकमेव निरा
 कृतं ॥ शिष्यउवाच हे भगवन् सू० एतेन योगः प्रत्युक्त इतिसामा
 न्यतो योगमात्रस्य निषेधश्रवणात्कथमंशतो निषेधोऽंशतोऽनिषेध
 इत्यवगन्तुं शक्यं ॥ गुरुवाच हे सोम्योदाहृतश्रुतिस्मृतीतिहा
 सादिविरोधप्रसंगादस्य सूत्रस्यातिदेशाधिकरणत्वाच्च तथावग
 म्यते, तथाहि पूर्वाधिकरणे तावत्सांख्यमतप्रसिद्धं प्रकृत्युपादान
 त्वादिकमेव निराकृतं अतोऽस्य सूत्रस्य एतेन सांख्यमतप्रसिद्ध
 प्रकृत्युपादानत्वादिनिराकरणहेतुकदम्बेन योगो योगशास्त्रप्रसिद्ध
 प्रकृत्युपादानत्वादिरपि प्रत्युक्तो निराकृत इत्येवार्थोक्तव्यः, नह्य
 धिकस्याप्रसक्तस्य भावनाख्ययोगस्यातिदेशन्यायेन प्रत्याख्यानं
 युक्तं, तत्रैव भगवता भाष्यकृता येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनैव
 सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वमित्यनेन वेदाविरुद्धस्य भावना
 ख्ययोगस्य स्वीकृतत्वात्, नहि केवलसूत्रपाठमात्रेण तदर्थज्ञानं
 सम्भवति गूढार्थत्वात्, किंच यदि भगवतो बादरायणाचार्यस्य
 सर्वांशेन योगनिषेधोभिप्रेतस्तर्हि तत्कृतयोगसूत्रभाष्यस्य वैयर्थ्यं
 मापद्येत न चेष्टापत्तिः तत्कृतस्य सर्वस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, तस्मा
 दंशतएव तन्निषेध इति ध्येयम् ॥ तदाह योगसूत्रवृत्तौ नारायणतीर्थः,

(द्वौ क्रमाविति) क्रमो क्रम्यतः प्राप्तः जनयत इति यावत् कार्थमिति क्रमावु
 पायौ सम्यगवेक्षणं ब्रह्मसाक्षात्कारः विषवेगो विषूचिका इव तदाख्यरोग इव दुःप्र
 तीकारत्वादि विषवेगविषूचिका उपमितसमासः संसार एव सा संसारविषवेगविषूचि
 का योगगारुडमंत्रेण योग एव गारुडो गारुडदेवताकोमन्त्रस्तेन शाम्यतीत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रसत्यत्वमुखं प्रधाने सत्यं च चिद्वेदमभेदवाक्यैः ॥ व्यासो
 निराचष्ट नभावनाख्यं योगं स्वयं निर्मितब्रह्मसूत्रैरिति, यत्त्वष्टा
 वक्रादिभिः समाध्यनुष्ठानस्य बन्धकत्वमुक्तमित्युक्तं तदपि समा
 धिस्थोहमित्यहङ्कारपरं बोध्यं, अहङ्कारस्यैव बन्धकत्वश्रवणान्नि
 रहङ्कारैः शुकादिभिरनुष्ठितसमाधेर्बन्धकत्वाश्रवणाच्च, अन्यथा
 तदुपदेशस्यापि बन्धकत्वं स्यात् व्यापारत्वाविशेषात् ॥ यद्वा नि
 विशेषचिन्मात्रे वस्तुतो भावनाविशेषस्य समाधेरसंभवप्रतिपाद
 नद्वारा तत्स्वरूपस्यात्यन्तशुद्धता बोधनपरंतदित्यवगन्तव्यं न स
 माधेर्ज्ञानसाधनत्वनिषेधपरं, तत्रैव शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति
 कुबुद्धयः ॥ नतु जानन्तिसंमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृता इतिब्रह्मभाव
 नात्मकनिदिध्यासनस्यापि निषेधदर्शनात्, अतः सिद्धं योगस्य
 साक्षात्कारकारणत्वं ॥ सच योगो द्विविधः ज्ञानयोगोऽद्वैतयोगश्चे
 ति तत्र आत्मानात्मविवेकज्ञानाभ्यासरूप आद्यः, अभेदभावना
 रूपो द्वितीयः, यद्वा निरालम्बाभिधो निराभासाभिधश्चेतिद्विवि
 धः, तत्र शिवलक्षणा स्वस्वरूपाभिव्यक्तिर्भहायोगो निरालम्बः,

(स्वतन्त्रेति) व्यासो ब्रह्मसूत्रप्रणेतावादरायणः प्रधाने गुणत्रयसाभ्यावस्थारूपा
 यां प्रकृतौ स्वतन्त्रसत्यत्वमुखं स्वतन्त्रचसत्यं च तेतयोर्भावोस्वतन्त्रसत्यत्वेमुखं आ
 दिर्यस्य तत् स्वतन्त्रसत्यत्वमुखं, धर्मं योगशास्त्राभिमतं निराचष्टनिराकृतवान् वे
 दान्तिमते ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः कारणत्वेनास्वातन्त्र्यात् मिथ्यात्वाच्च, तथा
 सत्यं पारमार्थिकं चिद्वेदं च चितोर्जीवेश्वरयोर्भेदं च अभेदवाक्यैस्तत्त्वमस्यादीभिर्न
 राचष्ट नतु भावनाख्यं संप्रज्ञातादिरूपयोगं निराचष्ट, व्यासेनेदं कुत्रकृतमित्यत्र आ
 ह (स्वयंनिर्मितब्रह्मसूत्रैः) स्वयंनिर्मितानियानिब्रह्मसूत्राणि एतेन योगः प्रत्युक्त इ
 त्यादीनि तैरित्यर्थः, प्रधाने स्वातन्त्र्यं चेतनमधिष्ठातारमनपेक्षं जगदुत्पादकत्वम्,
 सत्यत्वं कालत्रयावाध्यत्वं मुखार्थकादिशब्दादद्यापकत्वादिकंच तथा साङ्ख्यकारि
 का हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रव्यक्तं तद्विपरीत
 मव्यक्तमिति, (शुद्धमद्वयमिति) अष्टावक्रगीतायां शान्तिशतकस्थः श्लोकः, ४३, कुबुद्ध
 यो मूढबुद्धय एव शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति चिन्तयन्ति नतु जानन्ति साक्षात्कून्ति
 कृतः संमोहात् अतएव यावज्जीवमनिर्वृताः परमसन्तोषरहिताः सन्तोषस्य ज्ञानैकलभ्य

तत्साधनभूतोऽभावयोगो निराभासः, तदुक्तम् । योगस्तु द्विविधो ज्ञे-
यो ह्यभावः प्रथमो मतः । अपरस्तु महायोगः सर्वयोगोत्तमोत्तमः ॥
शून्यं सर्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते । अभावयोगः सप्रोक्तो ये-
नात्मानं प्रपश्यति ॥ यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरंजन-
म् । मयैक्यं समहायोगो भावितः परमः स्वयमिति, यद्वा संप्रज्ञातो-
ऽसंप्रज्ञातश्चेति द्विविधः, तल्लक्षणं तु वृत्तिनिरोध इत्यवोचाम, वृत्तीनां
चित्तधर्मत्वात् तन्निरोधात्मकयोगस्यापि चित्तधर्मत्वमिति ध्येयं ॥ त-
स्य चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् पञ्चभूमयः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं मेका-
ग्रं निरुद्धं चेति, तत्र रजसात्यन्तं चलं चित्तं क्षिप्तं, तच्च सदैव दैत्य-
दानवादीनां, तमसानिद्रावच्चित्तं मूढं तच्च सदैव रक्षःपिशाचादीनां,
क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं, तच्च सदैव देवानां, अत्यन्तं चलचित्तस्य
कादाचित्कं स्थिरत्वमत्र विशेषः ॥ रजस्तमो वृत्तिनिरोधपूर्वकं सत्त्व-
प्रधानं सदेकविषयं चित्तमेकाग्रं तच्च परमेश्वरभक्तानां सर्वेषां मनु-
ष्यादीनां, तन्निरोधपूर्वकं संस्कारमात्रावशेषं चित्तं निरुद्धं तच्च यो-
गिनामेव भवति ॥ एकस्य चित्तस्य ज्ञानसुखादिशीलत्वात् त्रिवृत्ति-
गुणादिमत्वात् दालस्यदैन्यादिमत्वाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्व-
मतः क्षिप्ताद्यनेकभूमय इति ध्येयम् ॥ यदा तु रजःप्रधानं चित्तं क्षिप्तं
भवति तदा ऐश्वर्यादिकं कामयमानं सद्विषयप्रियं भवति ॥ य-
दा पुनस्तमःप्राधानं चित्तं मूढं भवति तदाऽधर्माऽवैराग्यानैश्वर्यं
निद्रादिकमुपगच्छति, यदा तु विक्षिप्ते चित्ते सत्त्वात्किंचिदूने रजस्त-
मसी मिथः समे भवतस्तदा तच्चित्तं ध्यानाभिमुखं भवति, यदि पु-
नस्तस्मिन्समये कर्मवशाद् रजस्तमसोर्वैषम्यं भवेत्तर्हि तमसा स-
त्त्वमाच्छाद्य रजसैश्वर्यं कामयमानं विषयप्रियं भवति ॥ एवं च
क्षिप्तमूढयोर्योगगन्धस्याप्यनवकांशः ॥ विक्षिप्ते तु चित्ते योगः का-
दाचित्क इति फलितं ॥ एकाग्रे सत्त्वप्रधाने त्वेकविषयस्थिते चित्ते
रजस्तमो वृत्तिनिरोधात्सात्त्विकवृत्तेर्विशेषात्संप्रज्ञातयोगो भवति,
त्वादित्यर्थः ॥ (योगस्तु द्विविध इति) अभावयोगस्वरूपमाह (शून्यमिति) महा-
योगस्वरूपमाह (यत्र पश्यतीति) मयैक्यं अस्मच्छब्दगम्येन परमात्मनैकीभाव इत्यर्थः,

मध्यैकचित्ततायोगो वृत्त्यन्तरनिरोधत इतिकूर्मपुराणोक्तेः॥ अत्रायं
क्रमः प्रथमं तावद्वेदान्तविचारजनितसंस्कारवति सत्त्वप्रधाने एका
ग्रेचित्ते परमात्मसाक्षात्कराभिमुखी सात्त्वकीश्रद्धा जायते, तथा
तद्विषयकयत्नः, तेनचक्रमेण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार
धारणाध्यानानामभ्यासः, ततोऽतिस्वच्छस्फटिकमणेरजपाकुसुमाद्यु
परक्तस्य स्वस्वरूपाभिभवेन रक्तताद्याकारेण स्फुरणवद्यमनिय
माद्यभ्यासवशात्क्षीणरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तमणेरज्ञानोपहितप्र
त्यगाभिन्नपरमात्मनोपरक्तस्य स्वस्वरूपाभिभवेन परमात्माकारेण
स्फुरणरूपः संप्रज्ञातसमाधिर्भवतीति ॥ अयंच ध्येयाकारचित्तवृ
त्तिप्रवाहरूपध्यानस्यैव परिपाक इति ध्येयं ॥ उक्तंचेदं पातंजले,
सू० तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिव समाधिरिति, मुक्तिकोप
निषदिद्वितीयाध्यायेपि “ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहो हं कृतिं विना ॥
संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् ज्ञानाभ्यासप्रकर्षक इति ॥ अहं कृतिं विनेति
ध्यातृध्यानस्फूर्तिं विनेत्यर्थः ॥ अयमेव लययोग इत्युच्यते तदुक्तं
नवस्वेवचचक्रेषु मरुदक्षमनो लयः ॥ लययोग इति ख्यातः सम्यक्
प्रज्ञानयोगत इति ॥ सचक्षिविधः शब्दानुविद्धो दृश्यानुविद्धश्चेति
तत्रास्मीति शब्दविशिष्टतया प्रत्यगाभिन्नपरमात्मरूपध्येयमात्रस्फु
र्तिमान्समाधिराद्यः, निखिलसाक्षिरूपोहमिति दृश्यसाक्षित्वविशि
ष्टतया प्रत्यगाभिन्नपरमात्मरूपध्येयमात्रस्फूर्तिमान्द्वितीयः, तथाच
सरस्वतीरहस्योपनिषदि “दृश्यशब्दानुवैधेन सविकल्पः पुनर्द्वि
धा ॥ कामाद्याश्चित्तगादृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनं ॥ ध्यायेद्दृश्यानु

●

(तदेवेति) योगसूत्रे पा० ३ सू० ३ अतिस्वच्छचित्तवृत्तिप्रवाहरूपं ध्यानमे
वार्थमात्रस्वरूपेण निर्भासमानं समाधिः मात्रचोर्थमाह (स्वरूपशून्यमिवेति)
ध्यानस्वरूपज्ञानशून्यं इव शब्देन ध्यानस्य सत्ताद्योतयति यथास्वच्छस्फटिकमणिः
कुसुमरूपेणैव निर्भासते नस्वरूपेण तद्वदित्यर्थः (मणिप्रभा) (ब्रह्माकारेति) स्प
ष्टोर्थः ॥ (नवस्वेवेति) मूलादि ब्रह्मरन्ध्रान्तेषु मस्तकमूर्द्धसाहितेषु नवसु चक्रे
षु सम्यक् प्रज्ञानं ब्रह्मात्मज्ञानं तद्योगतस्तदभ्यासप्रकर्षात् मरुदक्षमनसां प्राणेन्द्रि
यमनसां दुग्धावुवत् ध्येयाभेदेनावस्थानात्मको यो लयः स एव लययोग इत्याख्यातः,
(दृश्यशब्देति) स्वानुभूतिरसावेशात् स्वस्यात्मनो यानुभूतिरनुभवः स एव रस

विद्वोयं समाधिःसविकल्पकः ॥ असङ्गःसच्चिदानन्दःस्वप्रभोद्वैतव
 र्जितः ॥ अस्मीतिशब्दविद्वोयं समाधिःसविकल्पकः ॥ स्वानुभू
 तिरसावेशाद्दृश्यशब्दानपेक्षितः ॥ निर्विकल्पसमाधिःस्यान्निवात
 स्थितदीपवदित्युक्तम् ॥ शिवशक्त्यादिमूर्तिध्येयमात्रस्फूर्तिमान्स
 माधिः सवितर्कः ॥ तथान्येपि ये सविकल्पसमाधिभेदाभूततन्मा
 त्राहंकारादिविषया निर्वितर्कादयो योगशास्त्रे प्रसिद्धाः सन्ति ते
 षां मोक्षप्रतिबन्धकाकाशगमनान्तर्द्धानपरकायप्रवेशादिसिद्धिहे
 तुत्वेन प्रकृते प्रयोजनाभावाद्भिस्तरभयाच्च तेऽत्र न प्रकाश्यन्ते,
 तदनुष्ठानाभावादेव ज्ञानिनां तादृशसिद्ध्यभाव इतिध्येयम् ॥ सच
 अन्नपूर्णोपनिषदि चतुर्थाध्याये “जीवन्मुक्तस्यकिंलक्ष्मह्याकाशग
 मनादिकं ॥ तथाचेन्मुनिशार्दूल तन्नैवप्रलक्ष्यते ॥ अनात्मवि
 दमुक्तोपि नभोविहरणादिकं ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याप्रोत्येव
 हिद्विज ॥ नात्मज्ञस्यैषविषय आत्मज्ञोह्यात्ममात्रदृक् ॥ आत्मनात्म
 निसंतुष्टोनाविद्यामनुधावतीत्यादिनाप्रपञ्चितः ॥ योगवासिष्ठेपि
 श्रीरामउवाच जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदांवर ॥ शक्तयो
 नेहदृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ अनात्मविद
 मुक्तोपिनभोविहरणादिकम् ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याप्रोत्येवरा
 घव ॥ नात्मज्ञस्यैषविषय आत्मज्ञोह्यात्मवान्स्वयं ॥ आत्मनात्मनि
 संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ॥ येकेचनजगद्भावास्तानविद्यामयान्वि
 दुः ॥ कथंतेषुकिलात्मज्ञस्त्यक्तवाविद्यानिमज्जति ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाका
 लयुक्तयःसाधुसंविदः ॥ परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वन्तिकाश्चनेति ॥

आनन्दस्तस्यावेशो वृत्तिं विनास्फुरणम् अतएव दृश्यशब्दानपेक्षितत्वमितिभावः,
 (जीवन्मुक्तस्येति) (द्रव्येति) मण्यौषधादिद्रव्यशक्त्या मन्त्रशक्त्या योगाभ्या
 सादिक्रियाशक्त्यातत्परिपाककालशक्त्याच कदाचिदेवाप्नोति दृष्टांतार्थंवा काल
 ग्रहणं यथा पिपीलिका ग्रीष्मान्तकालशक्त्या पक्षोद्गमान्नभोगार्तिं प्राप्नोति तद्वत्,
 एषनभोगत्यादिर्नविषयः अभिलाषयोग्यः तुच्छत्वादात्ममात्रदृक् दृश्ये मिथ्या
 त्वनिश्चयात् अविद्यामाविद्यकं तुच्छफलम् ॥ (श्रीरामउवाचेति) योगवासिष्ठे
 उपशमप्रकरणे एकोननवतितमसर्गस्था एतेश्लोकाः, जीवन्मुक्तशरीराणामितिष
 ष्ठातत्पुरुषः आत्मवान् लब्धात्मा, यथात्मज्ञानस्यक्रियाफलेऽनुपयोगः तथाज्ञान
 फले द्रव्यदेशक्रियादेरप्यनुपयोग इत्याह (द्रव्येति) साधुसंविदस्तत्त्वज्ञानस्य,

एते श्लोका वराहोपनिषदि द्वितीयाध्यायान्तपठितमंत्रानुवादरूपा बोध्याः ॥ मनोनाशवासनाक्षयतत्त्वज्ञानानां परस्परहेतुहेतुमद्भावेनावस्थितानां द्वन्द्वत्रयस्य योगपद्येनाभ्यासरूपसमाधिं विना परमात्मपदप्राप्तेर्दुःसाध्यत्वात्सविकल्पकसमाध्यनुष्ठानस्यावश्यकत्वं बोध्यं ॥ उक्तंचेदं व्यतिरेकमुखेन योगवासिष्ठे, यावद्विलीनं मनो न तावद्वासनाक्षयः ॥ न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ॥ यावन्न तत्त्वविज्ञानं न तावच्चित्तसंक्षयः ॥ यावन्न चित्तोपरमो न तावत्तत्त्ववेदनं ॥ यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ॥ यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनोक्षय एव च ॥ मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः ॥ त्रय एते समं यावन्न स्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः ॥ तावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैरिति,

(यावद्विलीनमिति) उपशमप्रकरणादिवर्तितमसर्गस्थाः, प्रदीपज्वालासंतापवद्वृत्तिसन्तानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य निरुद्धत्वाकारेण परिणामः, पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतसंस्कारो वासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् तस्याश्च वासनायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां शान्त्या वासनायां दृढायां सत्यपि बाह्यानिमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः तत्र मनोनाशाभावे वृत्तिभूतपद्यमानासु कदाचिद्बाह्यानिमित्तेन क्रोधाद्युत्पत्तेर्नास्ति वासनाक्षयः, अक्षीणायां तु वासनायां तथैव वृत्त्युत्पादनाच्चास्ति मनोनाशः, (यावदिति) इदं सर्वमात्मैव प्रतीयमानं तु रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्दृष्टुं तोस्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानं तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां सद्भावे सति तद्गोचराश्चित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यन्ते यथा प्रक्षिप्यमाणोऽग्निश्चान्दनादिषु बन्धिज्वाला न निवार्यते तद्वदसतिचित्तोपरमे वृत्तिर्गृह्यमाणेषु रूपादिषु “नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेर्यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षाविरोधशंकया ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनिश्चयानोदेयात् (यावन्न वासनेति) क्रोधादिवासनास्वनष्टासु शमदमादिसाधनाभावात् न तत्त्वज्ञानमुदेति, अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्यैतत्त्वभ्रमस्यानपायान्न वासनाक्षीयते; एव तत्त्वज्ञानं मनोनाश इति श्लोकोक्तानां त्रयाणां तत्त्वज्ञानादीनां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्मेलनेन प्राप्ततत्त्वज्ञानादिद्वन्द्वत्रयस्य व्यतिरेकमुखेन कार्यकारणभावो बोध्यः (त्रय एते इति) समं युगपत्समाशतैः संवत्सरशतैः

अयंभावः तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं, मनोनाशस्य योगः, वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनं, एतेषांसाधनानां यौगपद्याभ्यासाद्युपदेव तत्त्वज्ञानादिकार्यमुत्पद्यते, तदभावे तदभावइति ॥ एतेश्लोका अन्नपूर्णेपनिषदि चतुर्थाध्यायगतानां “यावद्विलीनमित्यादिवाक्यानामनुवादरूपा एवेत्यवगन्तव्याः ॥ मुक्तिरूपोपनिषदि द्वितीयाध्याये “वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशमहामते ॥ समकालंचिराभ्यस्ता भवन्ति फलदामताः ॥ त्रयएते समयावन्नाभ्यस्ताश्चपुनःपुनः ॥ तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैः ॥ एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येतेचिरमप्यलं ॥ तन्नसिद्धिप्रयच्छन्ति मन्त्रास्संकीलिताइव ॥ त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थायोदृढाः ॥ निःशंकमेवत्रुटयन्ति विसच्छेदाद्गुणाइव ॥ जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्यासंसारवासना ॥ साचिराभ्यासयोगेन विनानक्षीयतेकचिदित्युक्तं ॥ एतेन समाध्यभ्यासमन्तराज्ञानानुत्पत्तिरिति सिद्धं ॥ शिष्यउवाच हेभगवन् जनकादीनां समाध्यभ्यासमन्तरेणाप्यप्रतिबद्धज्ञानमोक्षयोः श्रवणात्कथं तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं । गुरुउवाच हेसोम्यतेषांजन्मान्तरानुष्ठितसमाध्यभ्यासनिततत्संस्कारवशात्ज्ञानोत्पत्तिरिति श्रूयतेपुराणादौ, तथाहि जैगीषव्योयथाविप्रो यथाचैवासितादयः ॥ क्षत्रियाजनकाद्यास्तु तुलाधारादयोविशः ॥ संप्राप्ताःपमांसिद्धिं पूर्वाभ्यस्तस्वयोगतः ॥ धर्मव्या

(वासनाक्षयेति) तत्त्वज्ञानादीनां समकालाभ्यासाभावेवाधकमाह (एकैकशइति) मन्त्रशास्त्रेहि मन्त्राणांसिद्धिप्रतिबन्धकाः छिन्नादयोदोषाः पंचाशत्सङ्ख्याकाः परिगणितास्तन्मध्ये कीलितनामःकश्चनदोषः तल्लक्षणन्तुमूलकत्वात्तत्त्वज्ञानेश्वरीतिलके, आदिमध्यावसानेषु हंसःप्रासादवाग्भवौ ॥ हकारोविन्दुमांजीवोरावश्चापिचतुष्कलः ॥ मायानमामिचपदंनान्तरास्ति यस्मिन्संकीलितः, इति सार्द्धश्लोकेनप्रदर्शितः, तथाच यथाकीलितामंत्राः सिद्धिप्रयच्छन्ति तथातत्त्वज्ञानादीनामध्ये तदैकैकनिषेवणं नालंसिद्धिप्रयच्छतीत्यर्थः, हृदयग्रन्थयः अन्तःकरणतद्गर्भतादात्म्यसंसर्गाध्यासाः उपुटयन्ति छिद्यन्ते गुणास्तन्तवः, ननु त्रयाणामपिचिराभ्यासःकिमर्थं तत्राह(जन्मान्तरेति)शतशब्दत्रानान्त्ये संसारसंततिर्द्वैतवासना (जैगीषव्यइति) असितोनामऋषिविशेषः धर्मव्याधादयस्सप्तम

धादयः सप्त शूद्राः पैलवकादयः ॥ मैत्रेयीसुलभाशार्ङ्गी शाण्डि
लीचतपस्विनी ॥ एतेचान्येचबहवो नीचयोनिगताऽपि ॥ ज्ञान
निष्ठांपरांप्रप्ताः पूर्वाभ्यस्तस्वयोगत इति, किंच वसिष्ठनारदव्या
सशुकजैमिनिगौडपादगोविंदपाद श्रीशंकरभगवत्पादादीनां यो
गित्वाप्रसिद्ध्यापि तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं बोध्यं ॥ उक्तसविकल्प
समाधौ ध्येयाकारसत्त्ववृत्तेः सत्त्वात्रिपुटीलयाभावेपि लौहित्या
भिन्नस्फटिकवद्ध्येयाभिन्नशुद्धात्मनो भानमिति ध्येयं ॥ अयमेव
दीर्घकालव्यपीसन्संप्रज्ञाताख्योयोग इत्युच्यते, एतत्समाधिनि
ष्ठेन योगिना शब्दानुमानाभ्यां परोक्षत्वेनज्ञातार्थः साक्षात्क्रियते,
तत्साक्षात्कारादविद्यादिक्लेशक्षयो भवति, ततः पुण्यपापकर्मणां
दाहः, ततः संस्कारमात्रशेषे निरुद्धचित्ते सात्त्विकवृत्तेरपि निरोधा
दसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति ॥ उक्तंचेदं भगवतावादरायणाचार्येण, य
स्त्वेकाग्रेचेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति चक्लेशान्कर्मबन्ध
नानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातोयोग इत्या
ख्यायतइति ॥ अध्यात्मोपनिषदिनिदिध्यासनलक्षणमुक्त्वा “ध्या
तृध्यानेपरित्यज्य क्रमाद्व्यैकगोचरं ॥ निवातदीपवाच्चित्तं समाधिर
भिधीयते ॥ वृत्तयस्तुतदानीमप्यज्ञाता आत्मगोचराः ॥ स्मरणादनुमी

हाभारतेप्रसिद्धाः (यस्त्वेकाग्रइति) अथयोगानुशासनमिति सूत्रभाष्यस्थम्, यस्तु
समाधिरैकाग्रे ध्येयाभिमुखे चेतसि सद्भूतमनारोपितमर्थं प्रद्योतयति तद्विषयां
साक्षात्काररूपां वृत्तिं जनयति तथा क्लेशानस्मितादीन् क्षिणोति समुच्छिनत्ति त
था कर्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति नाशयति तथा निरोधं पंचमीं निरोधारूपां चि
त्तभूमिकामभिमुखं करोति चित्तेतद्योगतामापादयति स संप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः,
(ध्यातृध्यानइति) निदिध्यासनेतावद्ध्याताध्यानं ध्येयंचेति त्रितयं भासते तत्र
यदाचित्तमभ्यासवशेन ध्यातृध्याने ध्यातारं ध्यानंच क्रमात्परित्यज्य ध्येयैकगोचरं
ध्येयमेवैको गोचरो विषयो यस्य तत्तथाविधं भवति तदा समाधिरित्युच्यते, तत्र
दृष्टान्तः (निवातेति) वायुरहिते प्रदेशे वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तद्वदि
त्यर्थः, ननु समाधौ वृत्तीनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं न शक्यमि
त्याशंक्य वृत्तिसद्भावस्यानुमानगम्यत्वान्नास्ति शंकावकाशइत्याह (वृत्तयस्त्विति)

यन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥ अनादाविहसंसारे संचिताः कर्मको
टयः ॥ अनेन विलयं यान्ति शुद्धधर्मो विवर्द्धते ॥ धर्ममेघमिमं प्राहुस्स
मार्धियोगवित्तमाः ॥ वर्षत्येष यतो धर्माऽमृतधारास्सहस्रशः ॥ अमुना
वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते ॥ समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये क
र्मसंचये ॥ वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राक्परोक्षावभासिते ॥ करामलकवद्भे
धमपरोक्षं प्रसूयते ॥ वासनाऽनुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधिः ॥ अहं
भावो दयाभावो बोधस्य परमावधिः ॥ लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्भयान्नोपरते
आत्मगोचराः आत्मागोचरो विषयो यासां ताः वृत्तयस्तु तदानीं समाधिकाले अ
ज्ञाता अपि व्युत्थितस्य समाधेरुत्थितस्य समुत्थितात्तदुत्पन्नात्स्मरणादेतावन्तं
कालं समाहितो भूवामित्येवं रूपादनुमीयन्ते यद्यत्स्मर्यते तत्तदनुभूतमिति व्याप्तेर्लो
कसिद्धत्वादित्यर्थः, अस्य समाधेरवान्तरफलमाह (अनादाविति) अनादावि
हास्मिन्संसारे संचिताः संपादिताः कर्मकोटयः कर्मणां पुण्यापुण्यलक्षणानां को
टय इत्युपलक्षणं अपरिमितानि कर्माणीत्यर्थः, ॥ अनेन समाधिनाविलयं यां
ति विनश्यन्ति “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुतेः, शुद्धो यो ध
र्मः स विलासा विद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारसाधनभूतो धर्मो विवर्द्धते, तत्र प्रमाणमाह
(धर्मेति) योगवित्तमा अतिशयेन योगज्ञाः ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त इति यावत् इ
मं सविकल्पसमार्धिं धर्ममेघं प्राहुः, एतदुपपादयति (वर्षतीति) यतः कारणादे
ष समाधिः धर्माऽमृतधाराः धर्मलक्षणाऽमृतधाराः सहस्रशो वर्षति “क्षणमेकं क्रतु
शतस्यापीति श्रुतेः, अतो धर्ममेघं प्राहुरिति पूर्वणान्वयः, इदानीं समाधेः परमं प्रयो
जनमाह (अमुनेति) अमुना समाधिना वासनाजाले अहङ्कारममकारकर्तृत्वा
द्यभिमानहेतुभूतं ज्ञानविशुद्धे संस्कारसमूहे निःशेषं यथाभवतितथा प्रविलापिते वि
नाशिते पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये समूलोन्मूलिते मूलसहितं यथाभवतितथोन्मू
लिते उद्धृते विनाशित इति यावत्, फलितमाह (वाक्यमिति) वाक्यं तत्त्वमस्या
दिवाक्यं अप्रतिबद्धं सत्कर्मवासनाभ्यां प्रतिबन्धरहितं सत् प्राक्परोक्षावभासिते
पूर्वपरोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे करामलकवत्करस्थितामलकगोचरमिवापरोक्षतया
तत्त्वावभासनसमर्थं बोधज्ञानं प्रसूयते जनयतीत्यर्थः, एते मन्त्राः पंचदश्यां तत्त्व
विवेकेऽनूदिताः, (वासनेति) यदा भोग्ये वासनानामनुदयो भवति तदा वैरा
ग्यस्यावधिः पराकाष्ठा बोध्या, तथा अहंभावः अहमित्याकारावृत्तिस्तस्या उदया
भावो बोधस्य ज्ञानस्य परमावधिः, वृत्तेरन्तःकरणे लीनाया अनुत्पत्तिः पुनरनावि

स्तुसेत्युक्तं ॥ पैङ्गलोपनिषदि निदिध्यासनलक्षणमुक्त्वा तदनन्तरं “ध्यातृध्यानेविहाय निवातस्थितदीपवद्ध्येयैकगोचरं चित्तं समाधिर्भवति तदानीमात्मगोचरावृत्तयस्समुत्थिता अज्ञाताभवन्ति तास्स्मरणादनुमीयन्ते इहाऽनादिसंसारे संचिताः कर्मकोटयः अनेनैव विलयंयान्ति ततोभ्यासपाटवात्सहस्रशः सदाऽमृतधारा वर्षति ततोयोगवित्तमास्समाधिं धर्ममेघंप्राहुः वासनाजाले निःशेषममुना प्रविलापिते कर्मसंचये पुण्यपापे समूलोन्मूलिते प्राक्परोक्षमपि करतलामलकवद्वाक्यमप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते तदाजीवन्मुक्तो भवतीत्युक्तं ॥ अत्रेदम्बोध्यं सविकल्पसमाधावात्ममात्रध्यानाभ्यासान्नितान्त विध्वस्ततमोरजोमलं चित्तं सत्त्वमात्रावशेषमतिप्रसन्नं भवति सोयमतिशुद्धचित्तधर्मो ज्ञानरूपः प्रसादोधर्मभेदाख्यसविकल्पसमाधेरुत्तरावधिस्तस्यैवफलीभूतस्तदेवपरवैराग्यमित्युच्यते यंमुक्तिहेतुसाक्षात्कारंवदन्ति मोक्षविदः, यस्योदये प्रक्षीणसर्वक्लेशोविधूताशेषकर्माशयो भवति, यदनन्तरंच चित्तमसंप्रज्ञातसंस्कारमात्रशेषं भवति, तदभ्यासवशात्तत्संस्कारप्रचयेन संप्रज्ञातसमाधौ ध्येयाकारेणविद्यमानसात्त्विकवृत्तेः संप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञा तज्जसंस्कारप्रवाहस्यच निरोधेसति केवलपरवैराग्यसंस्कारावशेषे चित्ते वृत्तिविना केवलसच्चिदानन्दस्वरूपमात्ररूपूर्तिमान् समाधिरसंप्रज्ञात इति ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतयास्थितिः ॥ याऽसम्प्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयत इति, उक्तंचेदंपातंजले सू०तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिरिति ॥ अन्यत्रापि आगमेनानुमानेन

र्भावः उपरतेर्मयांदाऽवधिः ॥ (ध्यातृध्यानेविहायेति) ततः अमृतधारावर्धित्वात् परोक्षमितिवाक्यविशेषणं परोक्षज्ञानजनकमित्यर्थः ॥ (तस्यापिनिरोध इति) पातंजलप्रथमपादान्तिमसूत्रमिदम् ॥ परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य संप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञासंस्कारस्यापिशब्दात्प्रज्ञायाश्च निरोधेसति सर्वस्य प्रज्ञातज्जसंस्कारप्रवाहस्य निरोधादवसिताधिकारत्वेन चित्तस्यकृत्याभावात् निमित्तापायेनैमित्तिकापाय इतिन्यायेन निर्वीजः समाधिर्भवतीत्यर्थः ॥ (माणिप्रभा०)

ध्यानाभ्यासरसेन च ॥ त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति,
श्रवणेन मननेन ध्यानाभ्यासः पुरुषमात्रध्यानाभ्यासः धर्ममेधा-
रूयः समाधिर्भवति तद्रसेन च परवैराग्येण प्रज्ञाप्रसादात्मना पर-
मात्मानं साक्षात्कुर्वन्निर्बीजं योगं लभत इत्यर्थः, अयमेव राजयोगः
तदुक्तं स्मृतौ समाधिस्तत्र निर्बीजो राजयोगः प्रकीर्तितः ॥ दीपवद्वा-
जतेयस्मादात्मा सच्चिन्मयः प्रभुरिति ॥ अन्ये ये क्रियायोगादयो
योगशास्त्रे प्रसिद्धास्ते सर्वेऽस्य साधनत्वेनैव निर्दिष्टा इति बोध्यम् ॥
अत्र संस्कारमात्रेण विद्यमानचित्तस्य प्रारब्धावसाने लयः, “त-
स्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षयेत् संपत्स्य इति श्रवणात् प्रारब्धनि-
राकरणन्तु सिद्धान्तरहस्याभिप्रायेणेति ध्येयं ॥ पातंजले तु सू० भव-
प्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामित्यनात्मन्यात्मभावनयापि निर्विक-
ल्पसमाधिरुक्तस्तस्य जन्महेतुत्वात् सोऽत्र न प्रदर्श्यते, अन्यत्र त्वख-

(प्रज्ञाप्रसादात्मनेति) निरतिशयसत्त्वोत्कर्षरूपाखण्डाकारव्यात्मनेत्यर्थः (त-
स्य तावदिति) छा अ० ६ ख० १४ तस्याचार्यवतः पण्डितस्य मेधाविनोऽविद्या-
बन्धनविनिर्मुक्तस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं बिलम्बः सत्संपत्तेरिति शेषः कि-
यान् यावत्कालपर्यन्तं नविमोक्षयेत् पुरुषव्यत्ययेन नविमोक्षयेत् प्रारब्धकर्मणो भो-
गादिनाशेन यावद्देहपातो न भवतीति यावत् अथ तदा देहपातसमकालमेव संप-
त्स्ये संपत्स्यते विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ (मि०) (भवप्रत्ययइति) पातंज-
लप्रथमपादैकोनविंशसूत्रम्, १९ असंज्ञातसमाधिर्द्विविधः भवप्रत्यय उपायप्र-
त्ययश्च तत्राद्यो मुमुक्षुभिर्हेय इत्याह (भवप्रत्ययइति) भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्मि-
न्नाविकारेऽनात्मन्यात्मत्वभावनया देहपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीनाः षट्कौशि-
कदेहशून्या विदेहाः अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिष्वात्मत्वभावनया
लीनाः प्रकृतिलयाः तेषां चित्तं संस्कारमात्रशेषमित्यसंज्ञातः स तु भवप्रत्ययः
भवन्ति जायन्ते अस्यां जंतव इत्यविद्या भवः अनात्मन्यात्मत्वबुद्धिः सप्रत्ययो हे-
तुर्न्यस्य स तथा अविद्यामूलोऽयं योगो तव फलः यदा ह वायुः दशमन्वन्तराणो ह-
तिष्ठन्तीन्द्रियार्चितकाः ॥ भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानीकाः ॥ बौद्धा-
श्च स हस्त्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ॥ पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तार्चितकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्यानविद्यत इति, येषां विवेकख्यातिर्नास्ति तेषां
चित्तं लीनमप्युत्थाय संसारे पतति सुप्तचित्तवदिति भावः ॥ (मणिप्रभा०)

ण्डाकारवृत्तेर्ज्ञात्रादित्रिपुटीलयपूर्वकमात्मन्येकीभावेनावस्थानरूप एकः, ब्रह्माकारवृत्तिविनापि स्वस्फूर्तिकेवलचिद्रूपेणावस्थानात्मको द्वितीयइतिद्वैविध्यमुक्तं ॥ शांडिल्योपनिषदि “अथसमाधिः जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवती त्युक्तं ॥ अस्यैव परिपाकोऽसंप्रज्ञातयोगो मुक्तिरूप इत्युच्यते ॥ तदुक्तम्पातंजले । तदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानमिति ॥ तदर्थस्तु तदानिरोधकाले निर्विकल्पकसमाधौ चित्तवृत्तीनां निरिन्धनाग्निवत्स्वकारणेलीनत्वात् द्रष्टुः प्रमातुरन्तःकरणवच्छिन्नस्य स्वरूपे विशेष्ये केवले सच्चिदानन्दरूपे परमात्मनि अवस्थानं कुसुमापायेस्फटिकस्यालौहितस्वस्वरूपइव क्लेशाद्यपाये चित्ताद्यसंक्रमेण कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्त्याऽभेदेन स्वस्वरूपात्मनावस्थितिरिति ॥ इदं च समाधिद्वयं जीवन्मुक्तानामेव भवतीतिकेचित् ॥ निर्विकल्पकसमाधिस्तु तेषामेवेत्यत्र नकापि शंका, जीवन्मुक्तास्त्वखिलबन्धरहिता ब्रह्मनिष्ठा इतिप्रसिद्धम् “यदासर्वेप्रमुच्यन्ते कामायेस्यहृदिश्रिताः ॥ अथमर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्यादिनिगमान्तेषु ॥ उक्तंचभगवतोपदेशसहस्रिकायां, सुषुप्तवजाग्रतियोनपश्यति द्वयंचपश्यन्नधिचाद्वयत्वतः ॥ तथाचकुर्वन्नपिनिष्क्रियश्चयः सआत्मविन्नान्यइतीहनिश्चयइति ॥ वराहोपनिषदितु “यथास्थितमिदंयस्य व्यवहारवतोयिच ॥ अस्तं

(अथसमारिति) स्पष्टार्थः (यदासर्वेप्रमुच्यन्तइति) व्याख्यातम् (सुषुप्तवदिति) दशमप्रकरणं, श्लो० ११ जाग्रति विश्वावस्थायां द्वयं हैतप्रपंचं प्राग्वासनावशात्पश्यन्नप्युल्लिखन्नपि विशेषतो नपश्यति किंतु सुषुप्तवत्प्रविलीनप्रपंचप्रत्यगात्मस्वरूपेणैव पश्यतीतियोजना, तत्रहेतुरद्वयत्वतइति द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः, तथाच यथा पूर्वज्ञानशौचभिक्षाटनादिकुर्वन्नपि निष्क्रियोनिर्धिकारोऽकर्त्रात्मस्वभावाविर्भावाद्यः एवंविधः स, आत्मवित् विक्षेपदशायामप्यप्रच्युतात्मयाथात्म्यदर्शनवत्त्वात् ब्रह्मविदामुत्तमोऽयमेव नान्यःशास्त्रार्थज्ञोपि योग्यव्यवहारकाले ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः, इतीत्थमिहवेदान्तशास्त्रे विनिश्चयः॥ (रामतीर्थ०) (यथास्थितमिति) इमानिचतुर्थाध्याये ऋभुनामयोगिनोनिदाद्यमुनिंप्रति वाक्यानि, इदंप्रतीयमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्प्रतिपन्नदेहेन्द्रियव्यवहारेणसहमहाप्रलये

गतंस्थितं व्योम सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ नोदेति नास्तमायाति सुखदुः
खे मुखप्रभा ॥ यथा प्राप्ता स्थिति र्यस्य सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ योजागर्तं
सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्नविद्यते ॥ यस्य निर्वासनो बोधः सजीवन्मुक्त उ
च्यते ॥ रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ॥ यो न्तर्व्यामवदत्यच्छः स
जीवन्मुक्त उच्यते ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ कुर्व

परमेश्वरेणोपसंहृतं सत्स्वरूपोपमर्हनास्तंगतं भवति, अत्र तु न तथा किन्तु विद्य
त एव देहेन्द्रियव्यवहारो गिरिनद्यादिकंच परमेश्वरेणानुपसंहृतत्वात्, यथा पूर्वम
वतिष्ठमानं सर्वैरन्यैः प्राणिभिर्विरूपष्टमवलोक्यते जीवन्मुक्तस्य तत्प्रत्यायकधीवृत्त्य
भावात्सुषुप्ताविव सर्वमस्तंगतं भवति स्वयंप्रकाशमानचिद्व्योम केवलमवशिष्य
ते वदस्य सुषुप्तौ तात्कालिकधीवृत्त्यभावसाम्येपि भाविधीवृत्तिबीजस्य सद्भावाच्च
जीवन्मुक्तत्वं, (नोदेतीति) मुखप्रभा हर्षः स्रक्चन्दनसत्कारादिसुखे प्राप्तेपि संसा
रिण इव हर्षो नोदेति अस्तमयो दैन्यं धनहानिधिकारादिदुःखे प्राप्तेपि नदीनो भव
ति इदानीं तनस्वप्रयत्नविशेषमन्तरेण प्रारब्धकर्मपादितपूर्वप्रवाहगतभिक्षान्नादि
कं यथा प्राप्तं तास्मिन्स्थितिः देहरक्षा समाधिदाढ्येन स्रक्चंदनादिप्रतीत्यभावा
त्, कदाचित् व्युत्थानदशायामापाततः प्रतीतावपि विवेकदाढ्येन हेयोपादेयवु
द्व्यभावात् हर्षादिराहित्यमुत्पद्यते, (योजागर्तीति) चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्व
गोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यभावाज्जागर्तं मनो वृत्तिरहितत्वात्सुषुप्तिस्थः अतएव
न्द्रियैरर्थोपलब्धिरेत्येतस्य जाग्रद्व्यवस्थाभावाज्जाग्रन्नविद्यते सत्यपि बोधे जायमा
नो ब्रह्मावित्वाभिमानादिभिर्भोगार्थापादितक्रामादिभिश्च थोदोषो वासनावृत्तिराहि
येन तद्दोषाभावाच्च निर्वासनत्वं, (रागेति) रागानुरूपं भोजनादिप्रवृत्तिः द्वेषानुरूपं
पंबौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूपं संप्रव्याघ्रादिभ्योऽपसरणं आदिश
ब्देन मात्सर्यानु रूपमितरयोगिभ्य आधिक्येन समाध्यायनुष्ठानं सत्यपि व्युत्थान
दशायामीदृश आचरणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विश्रान्तचित्तस्य कालुष्यराहितत्वा
दत्यच्छत्वम्, यथा व्योम्नि धूमधूलिमेघादियुक्तेपि निर्लेपस्वभावत्वादत्यच्छत्वं तद्वत्,
(यस्य नाहमिति) यस्य ब्रह्माविदोभावः सत्तास्वभावः आत्मा नाहंकृतो नाहंकारेण ता
दात्म्यातिशयादंतर्भावितो बुद्धिलेपो नास्ति यस्य बुद्धिः कर्तृत्वाकर्तृत्वाभिमाना
भ्यां न लिप्यते लोके वदस्य पुरुषस्य शास्त्रीयं कर्म कुर्वतो अहंकर्तेति चिदात्माऽहं
कृतो भवति स्वर्गप्राप्स्यामीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते अकुर्वतस्तु त्यक्तवानस्मीति अ
हंकृतत्वं स्वर्गालाभविषादादलेपः एवं प्रतिषिद्धकर्माणि लौकिककर्मणि च यथा
सम्भवं योजनीयम्, जीवन्मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावात् हर्षाद्यभावाच्च न दो

तोऽकुर्वतोवापि सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोका
 न्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोन्मुक्तः सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ यस्सम
 स्तार्थजालेषु व्यवहार्यपिशितलः ॥ परार्थेष्विव पूर्णात्मा सजीवन्मु
 क्त उच्यते ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वाश्चित्तगतान्मुने ॥ अक्षुब्धचित्त
 विश्रान्तः सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने ॥
 अक्षुब्धचित्तविश्रान्तः सजीवन्मुक्त उच्यते ॥ इदं जगदहं सोऽयं दृश्यजा
 तमवास्तवं ॥ यस्य चित्तेन स्फुरति सजीवन्मुक्त उच्यत इत्युक्तं ॥ किंचा
 स्य योगस्य सप्तभूमिका अप्युक्ता वासिष्ठे ॥ ज्ञानभूमिः शुभेच्छारूपा
 प्रथमा समुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥ स
 त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥ पदार्थाभावनाषष्ठी स
 त्समीतुर्ग्यास्मृतेति ॥ अर्थस्तु शुभेच्छा इत्याख्यायस्याः सा शुभे
 च्छारूपा विवेकवैराग्यशमादिपूर्विकातितीव्रमुमुक्षा ज्ञानस्यावस्था

पदयं, (यस्मादिति) अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तत्वात् तस्माच्छोको नोद्विजते अत
 एवेतस्मिन् लोकस्याप्यधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्याचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावापि एतच्चित्ते ता
 दृशविकल्पानुदयाच्च अयमपि नोद्विजते न विभेति यतोऽसौ हर्षामर्षभयहेत्वज्ञा
 नाभिमानोन्मुक्तः, (यः समस्तेति) परगृहे विवाहोत्सवादौ स्वयंगत्वा तत्प्रीत्यै
 तदीयकार्येषु व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति य
 था एवमयमुक्तस्वकार्येऽपि शीतलः न केवलं संतापाभावाच्छीतलत्वं किंतु पूर्णस्वरू
 पानुसन्धानादपि (प्रजहातीति) हेमुने चित्तगतान्मनसि स्थितान् कामान् क्षुद्र
 विषयाभिलाषान् यदा प्रकर्षेण जहाति त्यजति तत्र हेतुस्सर्वात्मके सत्तास्फूर्तिप्रद
 त्वात्सर्वरूपे मयि अस्मच्छब्दबोधे प्रत्यगभिन्नपरमात्मानि तुष्टो लब्धनिरतिशयान
 न्दः, (चैत्येति) चेतयितुं द्रष्टुं योग्यं चेत्सं दृश्यं तदेव चैत्यं चित्तसंचेतने चुरादि
 रात्मनेपदीततः स्वार्थेऽप्यन्तादचोयदित्यत् ततः स्वार्थेऽप्यञ् तेन दृश्येन वर्जितारहिता
 याचित् तन्मात्रे तदेकरसस्वरूपे परमपावने ज्ञानद्वारा अविद्यामलानिवर्त्तकत्वा
 च्छोधके पदे स्वरूपे ब्रह्माणि अक्षुब्धेन बहिर्मुखवृत्त्यभावान्निश्चलेन चित्तेन विश्रा
 न्तः निरतिशयस्वरूपानन्दलाभेन विषयकामनाभावोऽपि यत्संपादनार्थं श्रमशून्यो
 यस्तस्य सजीवन्मुक्त उच्यत इत्यर्थः ॥ (इदं जगदिति) इदं जगद्रूपमवास्तवं दृश्यजातं
 (अहं सोऽयमिति) सः स्थूलत्वानित्यत्वादिधर्मकोऽयं देहो हमित्याद्याकारेण यस्य चित्ते
 स्फुरतीत्यन्वयः, अत्रत्यावहवोमन्त्राः उपशमप्रकरणे अनूदिताः ॥ (जीवन्मुक्तिः)

प्रथमाकथिता योगिभिरिति शेषः ॥ विचारणा श्रवणमननात्मिका द्वितीया ॥ अनेकार्थग्राहकं मनो यदा सर्वान् बाह्यविषयान् परित्यज्य सदा परमात्माकारवृत्तिप्रवाहवद्भवति तदा सूक्ष्मरूपं मनो यस्यां सा तनुमानसा तृतीया ॥ एतास्ति सत्रः साधनभूमयः, आसुयोगी साधक इत्युच्यते ॥ एताभिर्भूमिकाभिः प्रसाधितनिर्मलांतःकरणेऽहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारापरोक्षवृत्तिरूपा सत्त्वापत्ति संज्ञिका चतुर्थी ॥ फलात्मिकेयं संप्रज्ञातभूमिः, अस्यां योगी ब्रह्मविदित्युच्यते ॥ सत्त्वापत्तिनामिकायां भूमावुपस्थिता सुसिद्धिष्वसं सक्तस्यासंसक्तिनामिका पंचमी ॥ योगीत्वस्यां ब्रह्मविद्वर इत्युच्यते, व्युत्थानं त्वस्य स्वयमेव भवति ॥ परब्रह्मातिरिक्तं पदार्थं न भावयति यस्यां सा पदार्थाभावना षष्ठी ॥ योगीत्वस्यां ब्रह्मविद्वरीयानित्युच्यते, व्युत्थानं त्वस्य परतो भवति ॥ तुर्यगा तुरीयं कूटस्थं निर्विकारमात्मरूपं गतो यस्यां सा तुर्यगा सप्तमी भूमिः स्मृता ॥ तदुक्तमन्नपूर्णेऽपनिषदि “आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशी स्थितिः तुर्यावस्थोपशान्ता सा मुक्तिरेव हि केवलेति, अस्यां योगी ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते, व्युत्थानं त्वस्य स्वतः परतो वा न भवति ॥ एतास्ति स्त्रोऽसं प्रज्ञातभूमयः ॥ वराहोपनिषदितु विशेष उक्तः “शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति, विचारणा द्वितीया, तनुमानसी तृतीया, सत्त्वापत्तिस्तुरीया, असंसक्तिः पंचमी, पदार्थाभावना षष्ठी, तुरीयगा सप्तमीति प्रणवात्मिका भूमिका, अकारोकारमकारार्द्धमात्रात्मिका, स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभेदेनाकारादयश्चतुर्विधाः, तदवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्तुरीयाः, अकारस्थूलांशे जाग्रद्विश्वः सूक्ष्मांशे तत्तैजसो बीजांशे (आनन्देति) आनन्दरूपं यदेकं असहायं घनं सांद्रं वस्तु तदाकारा सुषुप्तेन सुषुप्त्या सदृशी केवलाज्ञानावच्छेदकान्तःकरणवृत्त्युपाधिरहिततुर्यावस्थोपशान्ता या स्थितिः सैव मुक्तिरित्युच्यते (शुभेच्छेति) बीजंकारणं तत्तैजसः जाग्रत्तैजसः तत्प्राज्ञः जाग्रत्प्राज्ञः एवमग्रेऽपि तच्छब्दैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्तुरीयावस्थासु तत्र प्रकृततत्तदवस्थापरामर्शः, तदतीता तमर्धमात्रमप्यतीता सप्तमी न चैवं सप्तम्या भूमिकायाः प्रणववहि

तत्प्राज्ञाः साक्ष्यंशे तत्तुरीयः, उकारस्थूलांशे स्वप्नविश्वस्सूक्ष्मांशे तत्तैजसो बीजांशे तत्प्राज्ञस्साक्ष्यंशेतत्तुरीयः, मकारस्थूलांशे सुप्तविश्वस्सूक्ष्मांशे तत्तैजसो बीजांशे तत्प्राज्ञस्साक्ष्यंशे तत्तुरीयः, अर्द्धमात्रास्थूलांशे तुरीयविश्वस्सूक्ष्मांशे तत्तैजसो बीजांशे तत्प्राज्ञस्साक्ष्यंशे तुरीयतुरीयः, अकारतुरीयांशः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः, उकारतुरीयांशश्चतुर्थीभूमिका, मकारतुरीयांशः पंचमी, अर्द्धमात्रातुरीयांशः षष्ठी, तदतीतासप्तमी, भूमित्रयेषु विहरन्मुमुक्षुर्भवति, तुरीयभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्भवति, पंचमभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्वरो भवति, षष्ठभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्वरीयान्भवति, सप्तमभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवतीति ॥ भूमिकासप्तकवर्णनं महोपनिषदि अन्नपूर्णोपनिषदि पंचमाध्याये च स्पष्टम् ॥ “आत्मक्रीडात्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्याद्याः श्रुतयोप्यत्र मानं ॥ अस्य निर्विकल्पकयोगस्य यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा ध्यानसमाधय इत्यष्टौ साधनान्युक्तानि विस्तरेण शांडिल्ययोगतत्त्वत्रिशिखब्राह्मणयोगचूडामणिवराहदर्शनोपनिषदादिषु, तान्येवात्र संग्रहेण प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्र हिंसाऽनृतस्तेयस्त्रीसङ्गपरिग्रहादिभ्यो निषिद्धकर्मभ्यो यमयन्ति योगिनो निवर्तयन्तीति यमाः, देहकरणकाम्यकर्मणो निवर्त्य मोक्षकारणशौचादिनिष्कामकर्मणि नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमाः, उक्ताश्च पातंजले सू० अहिंसासत्याऽस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहायमाः ॥ शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेर्भावापत्याप्रणवस्य सकलभूम्यात्मकत्वं प्रणवात्मिकाभूमिकेत्यत्रैवोक्तं विरुद्धयेतेति शङ्क्यम्, तथा सहप्रणवस्य स्वकर्मकोष्ठं घनकतृत्वसम्बन्धेन सत्त्वद्वत्त्वमभिप्रेत्य तथोक्तेः, (आत्मक्रीडा इति) मुण्डकस्थम, आत्मन्येव क्रीडायस्य स आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति आत्मरतिरात्मप्रीतिः क्रीडावाह्यसाधनसापेक्षा रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः, क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः, आत्मरतिक्रियावानिति समासपाठे आत्मनिरतिरेव क्रियातद्युक्तः एष योगी ब्रह्मविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः, (नारायणी) आतिशयेन उरुमहान् वरिष्ठः प्रियस्थिरस्फिरेति उरुशब्दस्य वरादेशः ॥ (अहिंसेति) (शौचसन्तोषेति) चेमे द्वितीयपादस्य क्रमेण त्रिंशद्वा त्रिंशतमे सूत्रे, अहिंसानाम मनोवाका

श्वरप्राणिधानानिनियमादिति ॥ अन्यत्रतु अहिंसासत्यमस्त्येयं
 ब्रह्मचर्य्यक्षमाधृतिः ॥ दयार्जवं मिताहारः शौचंचैवयमादश ॥
 तपःसन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनं ॥ सिद्धान्तवाक्यश्रवणं
 ह्रीर्मतिंश्चजपोहुतमिति नियमाश्चदशोक्ताः ॥ आस्यतेऽस्मिन्निति अ
 नेनेतिचेत्यासनं द्विविधं बाह्यं शारीरं चेति, तत्र चैलाजिनकुशोत्त
 रमित्यादिबाह्यं ॥ शारीरंतु पद्मस्वस्तिकादि तथाहि ऊर्ध्वरुपरि
 विन्यस्य सम्यक्पादतलेउभे ॥ अंगुष्ठौचनिबध्नीयाद्वस्ताभ्यांव्यु
 त्क्रमेणतु ॥ पद्मासनमितिप्रोक्तं योगिनांहृदयंगमम् ॥ जनूर्वोरन्तरे
 सम्यक्कृत्वापादतलेउभे ॥ ऋजुकायःसमासीनःस्वस्तिकंतत्प्रचक्षते ॥
 एकपादंतथैकस्मिन्विन्यसेदूरुणिस्थितं ॥ इतरस्मिंस्तथाचोरुं वी
 रासनमितीरितं ॥ योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वादृढंविन्य
 से न्मेढ्रेपादमथैकमेवहृदये कृत्वाहनंसुस्थिरं ॥ स्थाणुःसंयमिते
 न्द्रियोऽचलदृशा पश्येद्बुवोरन्तरं ह्येतन्मोक्षकपाटमेदजनकं सिद्धा
 सनंप्रोच्यते ॥ अस्यमहिमाचोक्तः, चतुराशीतिपीठेषु सिद्धमेवसदा
 भ्यसेत् ॥ द्वासप्ततिसहस्राणां नाडीनामलशोधनं ॥ आत्मध्यायीमि
 ताहारी यावद्द्वादशवत्सरं ॥ सदासिद्धासनाभ्यासाद्योगीनिष्पत्ति
 येस्सर्वदासर्वभूतानामपीडनं परःशुक्ल एषधर्मः ॥ अन्येयमादयः एतस्याएवशुद्धयथाः
 तथाचोक्तं सखस्वयं ब्राह्मणो यथायथाव्रतानि बहूनि समादिस्सति तथातथा प्र
 मादकृतेभ्योहिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवाऽवदातरूपामहिंसां करोतीति, सत्यं
 परहिताथैयथार्थकथनं बलाद्रहसिवापरिव्रितहरणं स्तेयं तदभावोऽस्तेयं परद्रव्या
 स्पृहेत्यर्थः, ब्रह्मचर्य्यमुपस्यसंयमः स्त्रियाःप्रेक्षणापस्पर्शश्रवणस्यागस्तदङ्गम्, अ
 परिग्रहोनाम देहयात्रातिरिक्तभोगसाधनाऽस्वीकारः, एतेपंचयमाः योगस्यांवरोधि
 हिंसाऽनृतस्तेयस्त्रीसंगपरिग्रहनिरासकत्वेनाङ्गत्वं भजते ॥ शौचं मृजलादिकृतं गो
 मूत्रयावकादिमेध्याहारकृतंच बाह्यं, आन्तरं मैत्र्यादिभावनया चित्तस्यासूयादिमल
 राहित्यं, सन्तोषस्सन्निहितप्राणधारणमात्रहेतुनातुष्टिः, तपोद्वन्द्वसहनं यथायोगं कृ
 च्छादिकंच, स्वाध्यायः प्रणवाद्यभ्यासः, ज्ञानतोज्ञानतोवापि यत्करोमिशुभाशुभं ॥
 तत्सर्वत्वयिसंन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहम् ॥ कर्मणामनसावाचा याचेष्टाममनित्य
 शः ॥ केशवाराधनेसास्याज्जन्मजन्मांतरेष्वपीति परमगुरौसर्वकर्मापिणामीश्वर
 प्राणिधानमित्यर्थः ॥ (अहिंसासत्यमिति) (तपःसन्तोषइतिच) ह्रीर्लज्जा,

माप्नुयादिति ॥ आसनस्थैर्यानन्तरं प्राणायामं कुर्यात्, बाह्यकोष्ठा-
वायोरन्तर्बहिर्गतिविच्छेदः प्राणापानयोरैक्यलक्षणः प्राणायामः,
अथमेव हठयोग इत्युच्यते, तदुक्तं हकारेण तु सूर्योऽसौ ठकारेणेन्दु-
रुच्यते ॥ सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं हठइत्यभिधीयते ॥ सूर्यचन्द्राख्ययोः
प्राणापानयोरैक्यलक्षणः ॥ हठयोगो योगबीजं प्राणायामः प्रकीर्तिं
तदिति, सचतुर्विधः बाह्यवृत्तिरभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्तिस्तुरीयश्चेति,
तत्रोदरस्थवायोरेचनेन बहिर्गतस्य बहिरेवधारणं बाह्यवृत्तिः रेचका-
ख्यः ॥ अन्तःस्थवायोः प्रयत्नविशेषाद्बहिर्गमनं रेचनं ॥ बाह्यव-
योः पूरणेनान्तर्गतस्यान्तरेव धारणमभ्यन्तरवृत्तिः पूरकाख्यः ॥
बाह्यवायोः प्रयत्नविशेषादन्तरादानं पूरणं ॥ रेचकपूरकाभ्यासेन
जितस्यवायोः रेचकपूरकप्रयत्नविना केवलविधारकप्रयत्नेन सकृ-
त्कृतेन बाह्याभ्यन्तरविषयानि श्रयं विनैव योगतिविच्छेदः सस्तम्भ-
वृत्तिः कुम्भकाख्यः ॥ देहेनिरुद्धस्सन् पिपीलिकारुपर्शतुल्येन रूप-
शेनानुमेयोयः स्थूलोवायुर्देहं पूरयति सपूरकः, यो हि पूरितो वा-
युस्तप्तशिलातलनिहितजलबिन्दुवद्देहे संकुचितः सन् सूक्ष्मरूपेण
वर्तते सकुम्भकइतितयोर्भेदो द्रष्टव्यः ॥ तुरीयस्तु सूक्ष्मदृष्ट्या प्रा-
देशवितस्तिहस्तादिपरिमितबाह्यदेशहृदयनाभिचक्राद्याभ्यन्तरदे-
शविषयपर्यालोचनया प्राणवृत्त्यधिकरणनिश्चयपूर्वको यो बहुप्र-
यत्नसाध्यः प्राणस्य स्तम्भवृत्तिरसइति ज्ञेयम् ॥ उक्तंचेदं पातंजले
सू० बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति ॥ अन्यत्र तु प्राणायामो

(हकारेणेति) हकारेण हठशब्दघटकेन असौ सूर्य उच्यते ठकारेण तादृ-
शेन चन्द्र उच्यते तयोरैक्यं हठशब्दवाच्यमित्यर्थः, ननु तमः प्रकाशवद्विरुद्ध-
स्वभावोस्तयोरैक्यस्य दुर्लभत्वात् हठशब्दस्य हुंफडादिवदानर्थक्यमप्राप्तमत-
आह (सूर्येति) प्राणापानौ सूर्यचन्द्रशब्दाभ्यामत्र विवक्षितौ तयोरैक्यं च प्राण-
निरोधाज्जायते तदेव च हठयोगशब्देनोच्यते, हठशब्दस्य योगशब्देन कर्मधार-
य इति न हठशब्दस्यानर्थकत्वप्रसङ्गइति भावः, ऐक्यलक्षणः प्राणायाम इति सा-
मानाधिकरण्येन निर्देशस्तु कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्बोध्यः, (योगबीज-
मिति) राजयोगस्य कारणमित्यर्थकं हठयोगविशेषणम्, हेतुनां कारणबीजमित्य-
मराट्बीजशब्दो नित्यं न पुंसकवृत्तिः (बाह्याभ्यन्तरेति) द्वितीयपादस्यैकपंचाश-

हिद्विविधस्सगर्भोऽगर्भएवच ॥ जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भतंविदु
 बुधाः ॥ तदपेतंविगर्भं च प्राणायामपरेविदुः ॥ प्राणसूर्येणचाकृष्य
 पूरयेदुदरंशनैः ॥ विधिवत्कुम्भकंकृत्वा पुनश्चन्द्रेणरेचयेत् ॥ येन
 त्यजेत्तेनपीत्वा धारयेदतिरोधतः ॥ रेचयेच्चततोन्धेन शनैरेवनवे
 गतः ॥ प्रातर्मध्यन्दिनेसायमर्द्धरात्रेचकुम्भकान् ॥ शनैरशीतिपर्य
 त्तं चतुर्वारंसमभ्यसेत् ॥ कनीयसिभवेत्स्वेदः कम्पोभवतिमध्य
 मे ॥ उत्तमेस्थानमाप्नोति ततोवायुनिरोधयेदिति ॥ योगचूडाम
 पण्युपनिषदि “प्रथमेद्वादशामात्रा मध्यमेद्विगुणामता॥उत्तमेत्रिगु
 णाप्रोक्ता प्राणायामस्यनिर्णयः ॥ अधमेस्वेदजननं कम्पोभवतिम
 त्तमसूत्रम्, प्राणवायोर्बाह्योविषयः नासिकारन्ध्राद्वहिःप्रदेशे प्रादेशावितस्तिह
 स्तादिपरिमितो निर्वातेनासाग्रे इषीकातूलादिक्रियानुमितो देशः, आभ्यन्तरोवि
 षयश्च हृदयनाभिचक्रादिस्तयोराक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्यापर्यालोचनं सयस्य पूर्वकाले
 ऽस्ति सचतुर्थः स्तम्भवृत्तिः, नचास्य कुम्भकान्तर्भावः शङ्कनीयः, रेचकपूरकयो
 रभ्यासेन जितस्यबाह्याभ्यन्तर विषयनिश्चयं विनैवसकृत्प्रयत्नमात्रेणस्तम्भवृत्तिः
 कुम्भकः, तन्निश्चयपूर्वकस्तम्भवृत्तिः बहुप्रयत्नसाध्यस्तुरीयइति वैलक्षण्यात्,
 इति (मणिप्रभा) (प्राणायामइति) सूर्येणदक्षनासिकारन्ध्रेण,
 चन्द्रेणवामनासिकारन्ध्रेण ॥ प्राणायामस्य कनिष्ठमध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यं दर्श
 यन्नादौकनिष्ठं लक्षयति (कनीयसीति) प्राणायाममभ्यस्यतस्तदभ्यासपरिपा
 कवशाद्यतः प्रभृतिप्राणायामकाले शरीरे स्वेदउत्पद्येत तदा कनीयः प्राणायाम
 मसिद्धिर्ज्ञेया, अतिशयेनाल्पःकनीयान्, अल्पशब्ददीयसुनियुवाल्पयोःकनन्यत
 रस्यामितिकनादेशः, द्वितीयंलक्षयति (कम्पइति) कनीयः प्राणायामलक्षण
 प्रादुर्भावानन्तरमपि चिरकालप्राणायामाभ्यासतः मध्यमप्राणायामसिद्धिर्भवति
 तल्लक्षणं शरीरे कम्पः, तृतीयंलक्षयति (उत्तमइति) मध्यमप्राणायाम
 लक्षणप्रादुर्भावानन्तरं उत्तमप्राणायामसिद्धिर्भवति तल्लक्षणन्तुप्राणस्यब्रह्मरूप
 प्राप्तिः, यद्वा शरीरव्युत्थानं, तच्च स्थानमाप्नोतीत्यनेनोक्तं, स्थानं वायोः
 स्थानमाकाशं आप्नोतीत्यर्थः, “उत्तिष्ठत्यन्तिभेदइति शाण्डिल्योपनिषद्वचनात्,
 “उत्थानं वपुषोयस्य, उत्थानजनकश्चेति त्रिशिखब्राह्मणलैङ्गवचवाभ्यांचायम
 र्थःसिद्धः, ततःप्राणायामस्यमहाफलकत्वाद्वायुनिरोधःप्राणायामाख्यो मुमुक्षणा
 कर्तव्यः(प्रथमेद्वादशेति)कालवशेन प्राणायामस्य त्रैविध्यपरमिदं, मात्राकालावय
 वविशेषस्तल्लक्षणस्वरूपमग्रेमूले व्यक्तं,स्वेदाद्यवस्थावशेनतत्रैविध्यमाह(अधमेति)

ध्यमे ॥ उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुनिरोधयेदित्युक्तं ॥ त्रिशिखब्राह्मणोपनिषदि “प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् ॥ शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ एकाहमात्रं कुर्वाणस्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥ योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः ॥ अल्पाशीस्त्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥ अपमृत्युमपक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामस्तु सोऽधमः ॥ कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः ॥ उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः ॥ प्रथमे व्याधिपापानां नाशः स्यान्मध्यमे पुनः ॥ पापरो गमहा व्याधिनाशः स्यादुत्तमे पुनः ॥ अल्पमूत्रो ल्पविष्टश्च लघु देहो मिताशनः ॥ पट्विन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवानित्युक्तम् ॥ लङ्गे प्राणायामस्य मानन्तु मात्रा द्वादशकं स्मृतम् ॥ नीचो द्वादशमात्रस्तु सकृदुद्धात ईरितः ॥ मध्यमस्तु द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रकः ॥ मुख्यस्तु यस्त्रिरुद्धातः षट्त्रिंशन्मात्र उच्यते ॥ प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकश्च यथाक्रमं ॥ आनन्दो जायते चात्र निद्राधूमस्तथैव च ॥ धूमश्चित्तादौ लनं ॥ प्राणेनोत्सर्पमाणेन अपानः पीडयते यदा ॥ गत्वा चोर्ध्वं निवर्तेत एतदुद्धातलक्षणमिति ॥ स्कान्दे, जानुप्रदक्षिणीकुर्यान्नद्रुतं न विलंबितं ॥ प्रदद्याच्छोटिकां यावत्तावन्मात्रेति गीयत इति ॥ उक्तमात्रालक्षणानुसारेण षट्त्रिंशन्मात्रावच्छिन्नः कालो मुख्यः प्राणायामकाल इति सिद्धं ॥ याज्ञवल्क्यस्तु अंगुष्ठांगुलिमोक्षं त्रिस्त्रिंशानुपरिमार्जनं ॥ तालत्रयमपि प्राज्ञा मात्रा

(प्रातरिति) यस्य प्राणायामस्य प्रस्वेदजननं कार्यमिति शेषः, एवमग्रेपि (प्राणायामेष्विति) निर्द्धारणे सप्तमोपटुनि समर्थानि इन्द्रियाणि यस्य स पट्विन्द्रियः, आत्मवान् धैर्यवान् ॥ (प्राणायामस्येति) नीचो धमः उद्धातोत्रैवाग्रे व्यक्तः, निद्रा तत्सदृशी मनोवृत्तिः, उत्सर्पमाणेनोर्ध्वगच्छता (निवर्तेतेति) प्राण इति शेषः, (जानुप्रदक्षिणीति) जानु इति द्वितीयैकवचनान्तं क्लीवं प्रदक्षिणीकुर्याद्वस्तेनेति शेषः, इस्तं जानुनः परितो भ्रामयेदित्यर्थः, प्रदद्यात्कुर्यात्, छोटिका मध्यमांगुष्ठविश्लेषणजन्यः शब्दः (यावदिति) यावता कालेनेत्यर्थः, तावत् तावन्कालः ॥ (अङ्गुष्ठेति) अङ्गुष्ठाङ्गुलिमोक्षः छोटिका तालत्रयं तालोहस्तद्वयपरस्परभिधातजन्यः शब्दः तत्रयं त्रिवारं तादृशशब्दकरणमित्यर्थः,

संज्ञं प्रचक्षते इत्याह ॥ साहि स्वस्थस्य पुंसः श्वासप्रश्वासाभ्यां मि
ताभवति, उक्तं चेदं स्कांदे, एकश्वासमयी मात्रा प्राणायामे निगद्यत
इति ॥ व्याख्यातं चेदं योग्यं चैतामणौ निद्रावशंगतस्य पुंसो याव
ता कालेनैकः श्वासो गच्छत्यागच्छति च तावान्कालः प्राणायामे
मात्रेत्युच्यत इति ॥ योगचूडामण्युपनिषदि “एकश्वासमयी मात्रा
ऊर्ध्वाधोगगने गतिः ॥ रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ॥
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुत इत्युक्तं ॥ अत्रेदमनुसंधेयं
षष्टिघटिकात्मकाऽहोरात्रे पुरुषाणां प्रतिदिनमुच्छ्वासानि श्वासात्म
काः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्री संख्याकाः (२१६००) श्वासा
भवन्ति, षष्ट्युत्तरत्रिंशती संख्याकैः (३६०) श्वासैरेकाघटिका भ
वति, षड्भिः श्वासैरेकं पलं भवति, श्वासाद्धेन पंचविपलानि भवन्ति,
सार्द्धद्वादशमात्रामितेन सार्द्धद्वादश श्वासात्मकेन पंचविपलाधिक
पलद्वयावच्छिन्नकालेनैको मुख्यः प्राणायामो भवति, अस्मिन्पक्षे
लिङ्गोक्तकनिष्ठप्राणायामस्यैव मुख्यत्वं पूर्वोक्तमात्रापेक्षयेदानीमुक्त
मात्रायास्त्रिगुणत्वात्, यद्यप्यत्र द्वादशमात्रामितेन कालेनैको मु
ख्यः प्राणायामः सिध्यति तथापि वक्ष्यमाणोपनिषद्वाक्येन, धारणा
पंचनाडीभिर्ध्यानस्यात्षष्टिनाडिकं ॥ दिनद्वादशकेन स्यात्समाधिः
प्राणसंयमादिति वचनान्तरेण च विरोधपरिहारायार्द्धमात्राधिक्यञ्च

(एकश्वासेति) अत्र श्वासपदेनोच्छ्वासनिश्वासौ मिलितौ वाच्येते तथाच सकृदु
च्छ्वासनिश्वासौ यावता कालेन भवतस्तावान्कालः प्राणायामवाक्येषु मात्रापद
घटितेषु मात्राशब्दवाच्य इत्यर्थः (एकश्वासेति) मात्रा एकश्वासमयी भवति
वायोरूर्ध्वगतिरेचकः अधोगतिः पूरकः गगने शरीराभ्यन्तरावच्छिन्ने गगन एव
गतिः नतूर्ध्वं नाप्यधः सकुम्भकः, प्रणवात्मक इति त्रयाणामपि विशेषणम्,
तत्त्वं च तदनुसन्धानसहितत्वात्, प्रणवात्मकः प्रणवकारणभूतसोहंशब्दात्मक
त्वाद्वा तदुक्तं योगशिखोपनिषदि “हकारेण वहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥
हंसहंसेति मन्त्रोऽयं सर्वजीवैश्च जप्यते ॥ गुरुवाक्यात्सुषुम्णायां विपरीतो भवेज्जपः ॥
सोहं सोह मिति प्रोक्तो मन्त्रयोग उदाहृत इति, प्रणवस्य तत्कार्यत्वं च, सका
रं च हकारं च लोपयित्वा ततः परं ॥ सन्धिकुर्यात्पूर्वरूपं तदासौ प्रणवो भवे
दित्युक्तीत्या बोध्यम्, रेचकादिप्राणायामप्रयं एकश्वासात्मकमात्राद्वादशकाव
च्छिन्नकालावच्छिन्नं भवतीत्यर्थः ॥ (धारणापंचनाडीभिरिति) स्पष्टम् ॥

हणमिति ॥ तथाच यदाह्वासाधिकपलद्वयपर्यन्तं प्राणस्यास्थिरता भवेत्तदा प्राणो ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्नोति ॥ यदातु तत्रैव पञ्चविंशति पलपर्यन्तंप्राणस्थैर्यं भवति तदा प्रत्याहारसिद्धिः ॥ यदापुनः पञ्चघटिकावधितत्रैव तिष्ठतिप्राणस्तदाधारणासिद्धिः ॥ यदातुषष्टिघटिकापर्यन्तंप्राणस्थैर्यं तदाध्यानसिद्धिः ॥ द्वादशदिनपर्यन्तंप्राणस्थैर्यंसति समाधिसिद्धिरिति ॥ तदुक्तंयोगचूडामण्युपनिषदि “प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥ प्रत्याहारद्विषट्केन जायतेधारणाशुभा ॥ धारणाद्वादशप्रोक्तं ध्यानंयोगविशारदैः ॥ ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ यत्समाधौ परं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखं ॥ तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्मयातायातो न विद्यत इति ॥ उक्तं चेदं स्कांदे, प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः ॥ प्रत्याहारद्विषट्केन धारणापरिकीर्तिता ॥ भवेदीश्वरसंप्रतिष्यै ध्यानं द्वादशधारणम् ॥ ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ यत्समाधौ परं ज्योतिरनन्तं स्वप्रकाशकम् ॥ तस्मिन्दृष्टे क्रियाकाण्डयातायातं निवर्त्तत इति, योगतत्त्वोपनिषदि च “धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तथा समभ्यसेद् ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च ॥ वायुं निरुध्य चाकाशं देवतामिष्टदामिति ॥ सगुणध्यानमेतत्स्यादाणिमादिगुणप्रदम् ॥ निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥ दिनद्वादशकेनैव समाधिं समवा

(प्राणायामेति) षट्परिमाणमस्य संघस्येति षट्कः संख्यायां संज्ञासंघेति कन् द्विरावृत्तः षट्को द्विषट्कः द्वादशपरिमाणमस्येति द्वादशः संघः अत्रस्तोमेडविधिरित्युक्तोऽप्रत्ययोऽस्तोमत्वेऽपि छान्दसव्यत्ययाद्बोध्यः, (ज्योतिरिति) अस्य भातीति शेषः, क्रियालौकिकी शास्त्रायाच कर्मपदं तत्साधनकारकषट्कोपलक्षणं पदद्वयमपि स्वार्थापेक्षापरम्, यातं देहस्यागपूर्वकं लोकान्तरगमनं आयातं लोकान्तरात्प्रत्यागत्य देहधारणं तयोस्समाहारो यातायातः समाहारद्वंद्वेऽपुंस्त्वं छान्दसं तथाच लब्धत्मानः क्रियाकारकापेक्षा गतागतं च न विद्यत इत्यर्थः ॥ (प्राणायामेति) स्पष्टोर्थः द्वादशेशस्य द्वादशवारान्कृतमित्यध्याहारेणार्थः, क्रियाकाण्डं क्रियासमूहस्तत्र यातायातं च अनयोऽसमाहारः क्रियाकाण्डयातायातं ॥ (धारयेदिति) देवतामिति, प्रतीतिशेषः, तेन देवतां प्रति ध्यानं समभ्यसेदित्यन्वयः, गुणाः शक्यः ततस्सगुणध्यानाभ्यासानन्तरं निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च भवेदित्यन्वयः, कियताकालेन निर्गुणध्यानात्समाधिलभ इत्याकांक्षायां यदा वायुनिरोधपूर्वकं द्वादशदिनपर्यन्तमविच्छिन्नं निर्गुणध्याननिष्ठो भवेत्साधकस्तदा तल्लभ इत्याह (दिनद्वादशकेनेति)

प्रयात् ॥ वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ समाधिस्सम-
 तावस्था जीवात्मपरमात्मनोरित्युक्तम् ॥ इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्राति-
 लोभ्येनाह्रियन्ते स्मिन्निति प्रत्याहारः, उक्तं च इन्द्रियाणां विचरतां विष-
 येषु निरर्गलम् ॥ बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारो भिधीयत इति, उक्तयमा-
 दिसाधनपञ्चकं बहिरङ्गं निर्विकल्पकस्यान्तरङ्गन्तु वक्ष्यमाणं धारणा-
 दित्रयमिति ध्येयम्, धारणानाम प्राणमनसोरङ्गुष्ठादिचक्रेषु स्थिरी-
 करणं, इदमप्युक्तम्, अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीविनीलिङ्गनाभिषु ॥ हृद्-
 ग्रीवाकण्ठदेशेषु लम्बिकायां ततो नसि ॥ भ्रूमध्ये मस्तके मूर्ध्नि द्वादशा-
 न्ते यथाविधि ॥ धारणं प्राणमनसोर्द्वारेणोर्तिनिगद्यत इति, लम्बिका-
 तालुमूलं, मस्तकं ललाटकेशयोः सन्धिः, मूर्धा तदुपरि तालु, द्वाद-
 शान्तो ब्रह्मरन्ध्रम्, योगतत्त्वोपनिषदि “धारयेत्तत्र सर्वज्ञमीश्वरं
 विश्वतोमुखम् ॥ धारयेत्पञ्चघटिकावायुवद्भ्यो मगो भवेत् ॥ मरणं न तु
 वायोस्तुभयं भवति योगिनः ॥ आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमु-
 च्यते ॥ व्योमवृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरमासुरम् ॥ आकाशे वायुमारो-
 प्य हकारोपरिशंकरम् ॥ विन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम्,
 शुद्धस्फटिकसंकाशं धृतबालेन्दुशेखरम् ॥ पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं
 त्रिलोचनं ॥ सर्वायुधधृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ॥ उमार्द्धदेहं वरदं स-
 समाधिफलमाह (मेधावीति) मेधावी ज्ञानवान् समाधिपदार्थमाह (समा-
 धिरिति) समतासरूपता ऐक्यमितियावत् ॥ (इन्द्रियाणामिति) निरर्गल-
 मप्रातिबद्धमित्यर्थः, इदं चरतामित्यत्रान्वेति, आहरणं निवर्त्तनं तेभ्यो विषयेभ्यः ॥
 (अङ्गुष्ठेति) सीविनीगुदमेढ्रयोर्मध्यस्थानम्, (तालुमूलं घटिकापरपयायम्,
 तदुपरि तदुपरिभागः ॥ (धारयेत्तत्रेति) तत्र भ्रूमध्यस्थितं द्विदलपद्म इत्यर्थः
 ईश्वरं शिवं धारयेत्, प्राणधारणया ध्यायेत् धारणायाः कालमाह (धारयेदिति)
 तत्फलमाह (वायुवादिति) न खित्यस्य मध्यमणिन्यायेन मरणोभये चान्वयः, त-
 था च भ्रूमध्ये घटिकापञ्चकं धारणं कुर्वतो योगिनः आकाशगमनं मरणाभावो
 वायुजन्यक्लेशाभावश्च जायत इत्यर्थः, (आभ्रूमध्यादिति) भ्रूमध्यमारभ्य मूर्धं पर्यतं
 माकाशस्थानं तत्र धूम्रवर्णं हकाराक्षरयुतं वृत्ताकारं व्योम विद्यते तत्र व्योम्नि
 प्राणमारोप्य उक्तधूम्रवर्णवृत्तमध्यगतहकाराक्षरोपरि विन्दुरूपतया विद्यमानं व्यो-
 माकारं निर्गुणं सदाशिवं ध्यायेत्, अथवा शुद्धस्फटिकमिव भवेत् चन्द्रमौलिं
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं धृतानि सर्वाणि आयुधानि येन तादृश आकारो देहो यस्य तं
 सर्वाभरणालङ्कृतं सर्वेषां कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणम् उमापावंतो अर्द्धदेहः

र्वकारणकारणम् ॥ आकाशधारणात्तस्यखेचरत्वमभवेद्ध्रुवम् ॥ यत्र कु
 त्रस्थितोवापिसुखमत्यन्तमभ्युतइति ॥ विष्णुपुराणे, प्राणायामेनपव
 नं प्रत्याहारेणचेन्द्रियं ॥ वशीकृत्यततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये ॥
 मूर्त्तभगवतोरूपं सर्वोपाश्रयनिस्पृहं ॥ एषावैधारणाज्ञेया याच्चि
 त्तत्रधार्यते ॥ तच्चमूर्त्तहरेरूपं यादृक्किन्त्यनराधिप ॥ तच्छ्रूयता
 मनाधारे धारणानोपपद्यते ॥ प्रसन्नवदनंचारु पद्मपत्रनिभेक्षणं ॥
 सुकपोलंसुविस्तीर्णं ललाटफलकोज्वलं ॥ समकर्णान्तविन्यस्त
 चारुकुण्डलभूषणं ॥ कम्बुग्रीवंसुविस्तीर्णं श्रीवत्सांकितवक्षसं ॥
 वलीत्रिमाङ्गिनामग्न नाभिनाचोदरेणवै ॥ प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ
 वापिचतुर्भुजं ॥ सुसंस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्बुजं ॥ चिन्त
 येद्ब्रह्मभूतंतं पीतनिर्मलवाससमित्युक्तं ॥ पातंजलेतु देशबन्धश्चित्त
 स्यधारणेत्युक्तम्, इयमेवधारणा लक्ष्ययोग इत्युच्यते, तदुक्तं यो
 हिनासादिदेशेषु दृष्टिः पुंसांस्थिराभवेत् ॥ सलक्ष्ययोग आख्यातो
 योगेश्रद्धाकरः परइति ॥ ध्यानन्तु प्रयत्नमन्तरैव विजातीयप्रत्य
 यप्रवाहानन्तरितिसजातीयप्रत्ययप्रवाहः, तदुक्तं पातंजले तत्रप्र
 अर्द्धशरीरं यस्यतं भक्ताभीष्टदं सगुणं शिवं ध्यायेदित्यर्थः ॥ एतद्वारणाफलमाह
 (आकाशेति) खेचरत्वमाकाशगामित्वम् ॥ (प्राणायामेनेति) चित्तस्थानंचित्त
 स्थितिं शुभाश्रये शुभोयत्राश्रयोविषयोविष्णवादिमूर्त्तिस्तत्र तमेवाह (मूर्त्त
 मिति) सर्वेयेउपाश्रयाः उपाश्रीयन्तेसेव्यन्तेतेविषयाः तेषु निस्पृहंनिराकाङ्क्षचित्तं
 भगवतोवासुदेवस्य मूर्त्तसावयवंयद्रूपेदेहः तत्र यत् धार्यते एषाधारणाज्ञेया
 अनाधारेआश्रयानावे समेत्यपरिमाणे कर्णयोरन्तयोः कर्णाधोगतरन्ध्रयोर्विन्य
 स्तेनिहिते चारुणीमनोहरेकुण्डलाख्येभूषणे अलङ्कारोयस्यतं कम्बुःशंखःसद्व
 रेखात्रयाङ्किताग्रीवायस्यतं सुविस्तीर्णं श्रीवत्सनाम्नाचिन्हेनाङ्कितं वक्षोयस्य
 तं वलय उदरमध्यगतानांसग्रन्थयएवत्रयोभङ्गास्तरङ्गाइवयस्मिंस्तेन तथामग्नानाभि
 र्यत्रेदृशेनोदरेणोपलक्षितमितिशेषः, प्रलंवादीर्घा अष्टौभुजायस्यतं अष्टभुजमूर्त्ति
 रुका वाराहीसंहितायां कार्योऽष्टभुजोभगवांश्चतुर्भुजोदिभुजएववाविष्णुरिति, ऊ
 रूचजङ्घेचअनयोस्तमाहारऊरुजंघं सुसंस्थितं शोभनसंस्थानविशिष्टयस्यतंब्रह्म
 भूतं ब्रह्मवधृतकाठिन्यवत्तादृग्भूतम् अक्षवल्लयोक्षमाला अष्टभुजपक्षेऽवाशिष्टयो
 भुजयोःपद्मवाणौज्ञेयो चतुर्भुजत्वे शंखचक्रगदापद्मान्वितं चिन्तयेत् (देशबन्ध
 इति) तृतीयपादस्यादिमसूत्रम्, नाभिचक्रहृदयनासाग्रादौदेशे संप्रज्ञातयोगसिद्धये
 चित्तस्ययोबन्धःस्थिरीकरणं सा धारणेत्यर्थः ॥ (तत्रेति) तृतीयपादस्यद्वितीयसूत्रं,

त्ययैकतानताध्यानं ॥ अयमेव ध्यानयोग इत्युच्यते, तदुक्तं विनादे
 शादिवन्धेन वृत्तिर्याभिमते स्थिरा ॥ ध्यानयोगो भवेदेषश्चित्तचांच
 ल्यनाशक इति ॥ धारणायां विजातीयवृत्तिपरिहारे यत्नापेक्षा भव
 ति, एकविषयकचित्तवृत्तिप्रवाहरूपे ध्याने तु तन्नास्ति, इतितद्वेदो
 बोध्यः ॥ समाधिस्तु पूर्वोक्त एव सविकल्पः, अयमत्र विवेकः
 विजातीयवृत्तिविच्छिन्नाधारणा, तदविच्छिन्नं ध्यातृध्येयध्यानस्फूर्
 त्तिमद् ध्यानम्, ध्येयमात्रस्फूर्तिमान् समाधिः, ध्येयाकारवृत्तिविना
 स्वरूपमात्रस्फूर्तिमानसंप्रज्ञातो योग इति, शृणुसोम्य सुखोपायं म
 न्त्रयोगमनुत्तमम् ॥ नादयोगं च वक्ष्यामि समाधिजनकं शुभम् ॥
 षण्णवत्यङ्गुलीयामं शरीरमुभयात्मकम् ॥ तिस्रः कोटयोर्द्वयोर्द्वयो
 र्वा शरीरेनाडयो मताः ॥ तासु मुख्यादश प्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यव
 स्थिताः ॥ प्रधानामेरुदण्डे तु चन्द्रसूर्याग्निरूपकाः ॥ इडावामे स्थि
 तानाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥ शक्तिरूपा च सानाडी साक्षादमृ
 तविग्रहा ॥ दक्षिणे पिङ्गलाख्याता पुरुषासूर्यविग्रहा ॥ दाडिमी
 यत्र चित्तधृवं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य वृत्त्यात्मकस्यैकतानता विसदृशपरिणामानन्तरित
 सुसदृशपरिणामप्रवाहता ध्यानमित्यर्थः ॥ (शृणुसोम्येति) षण्णवतेरङ्गुलीनां समा
 हारः षण्णवत्यङ्गुलं स आयामो अस्य तत्, उक्तं च शाण्डिल्योपनिषदि “इदं शरीरं षण्ण
 वत्यङ्गुलात्मकं भवतीति, उभयात्मकं अग्नीषोमात्मकं शुक्रशोणित्वात्मकं वा तासु
 सार्द्धं त्रिकोटीनाडीषु मुख्यादश, तदुक्तं योगचूडामण्युपनिषदि “भूयस्तासु दश स्मृ
 ताः । इडा चर्पिगला चैव सुषुम्णा च तृतीयगा । गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यश
 स्विनी । अलंबुसा कुहूश्चैव शंखिनी दशमी स्मृता । एतन्नाडी महाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः
 सदा । इडावावे स्थिता भागे दक्षिणेर्पिङ्गला स्थिता । सुषुम्णामध्यदेशे तु गान्धारी वाम
 चक्षुषि । दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे । यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्य
 लंबुसा । कुहूश्चर्लिंगदेशे तु मूलस्थाने तु शंखिनी । एवं हारं समाश्रित्या तिष्ठन्ते नाड्यः
 क्रमादिति, तासु दश सुनाडीषु तिस्रः प्रधानानाड्यो मेरुदण्डे व्यवस्थिताः मेरुदण्डः
 पृष्ठमध्यगतदीर्घमस्थि, ताविशिष्टा (चन्द्रसूर्येयादिना) उक्तं चैतच्छाण्डिल्योप
 निषदि “तत्र सुषुम्णा विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते गुदस्य पृष्ठभागे वीणाद
 ण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं वत्सरन्ध्रे च विज्ञेयाऽव्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति सुषुम्णायाः स
 व्यभागे इडा तिष्ठति दक्षिणभागे पिङ्गला इडायां चन्द्रश्चरति पिङ्गलायां रविः तमो
 रूपश्चन्द्रः रजोरूपो रविः विषभागे रविः अमृतभागश्चन्द्रमाः तावेव सर्वकालं

कुसुमप्रख्या बलतेजोविर्दिनी ॥ मेरुमध्येस्थिताया तु मूलादात्र
 ह्यरन्ध्रगा ॥ सर्वतेजोमयी सा तु सुषुम्णा बहुरूपिणी ॥ तस्यामध्य
 गतानाडी चित्राख्या योगिवल्लभा ॥ ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पद्मसूत्र
 निभं परं ॥ आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा ॥ केचित्तु द्वादशा
 धारं षोडशाधारमेवाहि ॥ अन्ये विदुर्वहुविधं चक्रमाहुः परे यथा ॥
 ततस्तु ब्रह्मकेकाले ध्यायेच्चक्रक्रमं सुधीः ॥ ४ ॥ आधारचक्रं प्रथमं १
 कुलदीपमनन्तरम् २ ॥ (वज्र) यज्ञचक्रं ततः प्रोक्तं ३ स्वाधिष्ठानात्मकं
 परम् ४ ॥ रौद्रं ५ करालचक्रं च ६ गन्धरात्मकमेव च ७ ॥ विद्या
 प्रदं च ८ त्रिमुखं ९ त्रिपदं १० कालदण्डकम् ११ ॥ उकारचक्रं च
 १२ ततः कालद्वारं १३ करड्ककम् १४ ॥ दीपकं (क्षो) लोभजनक
 १५ मानन्दललितात्मकम् १६ ॥ मणिपूरकसंज्ञं च १७ नाकुलं
 १८ कालभेदनम् १९ ॥ महोत्साहं च २० परमं । पादकंपदमुच्यते ॥
 कल्पजालं ततश्चिन्त्यं । पोषकं । लोलमं ततः ॥ नादावर्तपदं । प्रो
 क्तं त्रिपुटं च तदुत्तरम् ॥ कंकालकमतश्चक्रं । विख्यातम् पुटभेदनम् ॥

सुषुम्णा कालभोक्त्री भवति इति, सुषुम्णा स्थानादिकमाह (मेरुमध्य इति) या तु
 मेरुमध्ये पृष्ठवंशमध्ये स्थिता आश्रिता तदंतर्गते ति यावत् तथा शरीरे गुदालिङ्गान्त
 राले हृद्यङ्गुलमानेनोच्चं चतुरङ्गुलविस्तृतं वृत्ताकारं त्रिकोणयुतकन्दं मूलाधारप
 देन्यवद्द्विष्यते सर्वनाडीमूलानामाधारत्वात् तदेव च देवदत्तभीमसेनसत्यभामादयो
 दत्तभीमसत्यादिपदैरिव मूलपदेनोच्यते ततो मूलात् आत्रह्यरन्ध्रगा शिरोदेशस्थि
 तत्रह्यरन्ध्रपर्यंतमविच्छिन्ना तथा सर्वतेजोमयी सूर्यादितेजस्थानत्वात् तथा बहुरू
 पिणी स्ववहनकाले जपकर्तृणां बहुरूपफलप्रदत्वात् सानाडी सुषुम्णोच्यते शोभ
 ने सुभ्रं सुखं योगिनां यस्याः सकाशादिति तत्पदव्युत्पत्तिः वैदिकनिघंटौ सुभ्रशब्दः सु
 खपर्यायेषु पठितः सुषामादिषु चेति पत्वं पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं, तस्याः सु
 षुम्णाया मध्ये चित्रासंज्ञा नाडीवर्त्तते सा च योगिवल्लभा तथाहि एतद्वारा ब्रह्मरन्ध्रा
 न्न्युत्तममृतमानन्दहेतुभूतं योगिनां शरीरे प्रविशति तदितरेषां तु इडापिंगलाद्वारा शरी
 राद्वहिर्निर्याति वीर्यापरपर्यायस्य तस्य निर्गमाच्च युरारोग्यनाशादयो नेकदोषा भवन्ती
 तिरहस्यम्, तस्यां चित्रानाड्यां पद्मसूत्रनिभं मृणालतन्तुसदृशं परं सूक्ष्मं ब्रह्मरन्ध्रनामकं
 स्थानमस्ति, इयं चित्रापि मूलाधारेण सम्बद्धास्ति, तत्र चित्राख्यनाड्यां इक्षुवंशादेरि
 व ग्रन्थिसदृशानवयवान्मतभेदादनेकधा अनेकप्रकारेण विदुः जानन्ति, तत्रैके एकएव
 ति, परे द्वादश, अपरे षोडश, इतरे बहव इति, तत्र केषां चिन्मतेनाह (आधारेत्यादिना)

महाग्रन्थिविराकाच । बन्धेज्वलनसंज्ञकम् ॥ अनाहतं यत्र पुटं । व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥ बोधनं । ध्रुवसंज्ञच । कलाकंदलकं ततः ॥ क्रौंचभेरुण्डविभवं । डामरं । कुलपीठकम् ॥ कुलकोलाहलं । हालावर्तं । चैव महद्भयम् ॥ घोराभैरवसंज्ञच । विशुद्धिः कण्ठमुत्तमं ॥ पूर्णकम्पदमारूपात् । माज्ञाकाकपुटं तथा ॥ शृंगाटकामरूपाख्यं । पूर्णगिर्यात्मकं परम् ॥ महाव्योमात्मकं चक्रं । शक्तिरूपमनुस्मरेदिति, इत्याद्यामतमेदास्तु तान्त्रिकैस्समुदाहृताः ॥ वेदेतूक्तं योगचूडा मण्याद्युपनिषत्सु हि ॥ “षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपंचकम् ॥ स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् ॥ चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च षट्दलं ॥ नाभौ दशदलं पद्मं हृदये द्वादशारकं ॥ षोडशारं विशुद्ध्याख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥ सहस्रदलं संख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि ॥ उक्तं तथा योगशिखोपनिषद्यतिस्तरात् ॥ “गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारत्रिकोणकं ॥ यत्र कुण्डलिनीनाम पराशक्तिः प्रतिष्ठिता ॥

(शक्तिरूपमनुस्मरेदिति) सहस्रदलादयमिति शेषः ॥ योगचूडामणिवाक्यमुदाहरति (षट्चक्रेत्यादिना) षण्णां चक्राणां समाहारः षट्चक्रं पात्राय तस्य नेति डीबभावः, एवमग्रेपि व्योम्नां पंचकं व्योमपंचकं तच्च निर्गुणाकाशं परमाकाशं महाकाशं तत्त्वाकाशं सूर्याकाशमिति बोध्यम्, तदुक्तं मण्डलब्राह्मणोपनिषदि “अस्यासान्निर्विकारंगुणरहितमाकाशं भवति, विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपहं परमाकाशं भवति, कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति, सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति, कोटिसूर्यप्रकाशं सूर्याकाशं भवतीति, लक्ष्यत्रयंतु अन्तर्लक्ष्यं वहिर्लक्ष्यं मध्यलक्ष्यं चेति तस्मिन्नेवोपनिषदि स्पष्टम्; षोडशाधारं षट्चक्रं च मूले व्यक्तम्, पूर्वोक्तान् षट्चक्रान्निर्दिशति (चतुर्दलमित्यादिना) चत्वारिदलानि अस्तेति चतुर्दलं पद्ममाधारनामकं स्यात् एवमग्रेपि हृदयं हृदयस्थितमनाहतं चक्रं द्वादशारकमास्ति, शकटस्य चक्रनाभिनेभ्योरन्तरालवर्तीनि काष्ठान्यराउच्यन्ते तत्सा दृश्यात्मकमपत्राणि अराउच्यन्ते द्वादश अराः पत्राणि यस्य तत् द्वादशारकं, षोडशारकं कण्ठस्थं चक्रं विशुद्ध्याख्यमस्ति, महापथे प्राणनिर्गमद्वाराभ्योहेतुत्वान्मोक्षमार्गे ब्रह्मरन्ध्रे सहस्रसंख्यं दलैः सङ्ख्यातं प्रसिद्धं पद्ममस्ति ॥ योगशिखामुदाहरति (गुदमेढ्रेति) मेढ्रालिङ्गं गुदमेढ्रयोर्मध्ये स्थितं उक्तस्वरूपमूलाधारोर्ध्वदेशगतं त्रिकोणकं मण्डलमस्ति यत्र त्रिकोणे कुण्डलिनीनामतदाख्यया प्रासिद्धा पराशक्तिः पराशक्तिभूता

यस्मादुत्पद्यतेवायुर्यस्माद्वन्हिः प्रवर्तते ॥ यस्मादुत्पद्यतेहंसोयस्मा
न्नादः प्रवर्तते ॥ यस्मिन्विलीयतेहंसो यस्मादुत्पद्यतेमनः ॥

तदेतत्कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदं ॥ स्वाधिष्ठानाव्हयंचक्रं
लिङ्गमूलेषडस्रकम् ॥ नाभिदेशे स्थितंचक्रंदशारंमणिपूरकं ॥

द्वादशारंमहाचक्रं हृदयेचाप्यनाहतं ॥ तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं
कमलसम्भव ॥ कण्ठकूपे विशुद्ध्याख्यं यच्चक्रं षोडशास्रकम् ॥

पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख ॥ आज्ञानामभ्रुवोर्मध्ये द्वि
दलंचक्रमुत्तमं ॥ उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्ठात्प्रतिष्ठितं ॥ स्था

नान्येतानि देहेस्मिन् शक्तिरूपं प्रकाशत इति ॥ मूलाधारादिप
ञ्चस्यदलेषु चरतः खलु ॥ जीवस्य फलभेदो यमुक्तोऽध्यात्माविवेकके ॥

तद्यथा ॥ गुदालिङ्गांतरे चक्रमाधारन्तु चतुर्दलम् ॥ परमः सहजस्तु

ब्रह्मणो मूर्तिः सुप्ता हि समानाकारा नाडीरूपा प्रतिष्ठितास्ति “अष्टप्रकृतिरूपा अ
ष्टधा कुण्डली कृत्वा कुण्डलिनी शक्तिर्भवतीति शाण्डिल्योपनिषदुक्तेः, मूलप्र

कृतिमहत्त्वाहंकारपंचतन्मात्रात्मिकाष्टप्रकृतिरूपत्वं कुण्डलिन्यामस्तीति तस्याः
सकलकार्योत्पादकत्वमाधाराधेययोर्भेदोपचारेण मूलाधारगतत्रिकोणे दर्शयति

(यस्मादुत्पद्यत इत्यादिना) यस्मात्रिकोणमण्डलादुत्पद्यते वायुः प्राणः वन्हिः
जाठरः हंसः अजपानाममन्त्रो योगिनामुपास्यः, तदुक्तं ध्यानविन्दूपनिषदि

“शतानिषट्दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥ एतत्सङ्ख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति
नित्यशः ॥ अजपानामगायत्री योगिनां मोक्षदासदा ॥ अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः

प्रमुच्यते ॥ अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भवि
ष्यतीति, नादो ध्वनिः तदेतत्रिकोणं मूलाधारगतं कामरूपाख्यं पीठमुच्यते, आ

धिभौतिककामरूपपीठन्तु कामरुदशेत्रिकोणात्मकं कामाक्षादेवीति प्रसिद्धम्, षड
स्रं षट्कोणं मणिपूरकं तत्संज्ञं तदेतदनाहताख्यं चक्रं पूर्णगिरिपीठमित्युच्यते,

वाह्यन्तुकुमाउ इति प्रसिद्धदेशे स्ति, कमलसंभव इति ब्रह्मणः संबोधनं यद्विशु
द्ध्याख्यं चक्रं तदेव जालन्धरं नाम पीठमित्युच्यते, वाह्यतु काङ्गडेति प्रसिद्धदेशो

स्ति, एतेषां पीठत्रयाणामुपरिष्ठात् भूमध्ये उड्याणाख्यं महापीठमस्ति, वाह्यतु
श्रीजगन्नाथक्षेत्रमिति प्रसिद्धम्, अस्मिन्देहे विद्यमानान्येतानि स्थानानि चत्वारि

पीठानि शक्तिरूपं चिच्छकेशरीरतया प्रकाशते बहिरपितयैवेति भावः ॥ अध्या
त्मविवेकवाक्यान् युदाहरति (गुदालिङ्गांतरेति) स्पष्टोर्थः ॥ मन्त्रयोगाभ्यासप्रकारम्

द्वदानन्दोवीरपूर्वकः॥ योगानन्दश्चतस्यस्यादीशानादिदले फलं ॥
 स्वाधिष्ठानंलिङ्गमूले षट्पत्रंचक्रमस्यतु ॥ पूर्वादिषुदलेष्वाहुःफला
 न्येतान्यनुक्रमात् ॥ प्रश्रयःक्रूरतागर्वनाशोमूर्च्छाततःपरम् ॥ अवज्ञा
 स्यादविश्वासोजीवस्यचरतोभ्रुवम् ॥ नाभौदशदलम्पद्मं मणिपूरक
 संज्ञकम् ॥ सुषुप्तिरत्रतृष्णास्यादीर्घ्यापिशुनतातथा ॥ लज्जाभयघ
 णामोहकुधियोऽथविषादिता ॥ क्रमात्पूर्वादिपत्रेषु जीवस्यचरतः
 फलम् ॥ हृदयेऽनाहतंचक्रं दलैर्द्वादशभिर्युतम् ॥ लौल्यप्रणाशः
 कपटं वितर्कोप्यनुतापीता ॥ आशाप्रकाशश्चिन्ताच समीहासमता
 ततः ॥ क्रमेणदम्भोवैकल्यं विवेकोहंकृतिस्तथा ॥ फलान्येतानिपू
 र्वादिदलस्थस्यात्मनोविदुः ॥ कण्ठेऽस्तिभारतीस्थानं विशुद्धिःषोड
 शच्छदम् ॥ तत्रप्रणवउद्गीथहुंफट्त्वषडथस्वधा ॥ स्वाहानमोऽमृतं
 सप्तस्वराः षड्जादयोमताः ॥ इतिपूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि
 षोडश ॥ ललनारूपंघण्टिकायांचक्रंद्वादशपत्रकम् ॥ दमोमानस्त
 तःस्नेहः शोकःखेदश्चशुद्धता ॥ अरतिःसंभ्रमश्चोर्मिःश्रद्धातोषोऽ
 पराधिता ॥ फलानिललनाचक्रे स्युःपूर्वादिदलेष्विति ॥ भ्रूमध्ये
 द्विदलंचक्रमाज्ञासंज्ञंफलानिच ॥ आविर्भावःसत्वरजस्तमसांक्र
 मशोमतः ॥ तत्रचास्तिमनश्चक्रं षड्दलंतत्फलानितु ॥ स्वप्नोरसोप
 योगश्चघ्राणंरूपोपलम्भनम् ॥ स्पर्शनंशब्दबोधश्चपूर्वादिषुदले
 ष्विति ॥ ततोपिषोडशदलंसोमचक्रमितीरितम् ॥ दलेषुषोडश
 स्वस्य कलाः षोडशसंस्थिताः ॥ कृपाथमार्दवन्धैर्यैवैराग्यन्धृति
 संपदौ ॥ हास्यरोमांचविनयौध्यानंसुस्थिरताततः ॥ गाम्भीर्यमुद्य
 मःक्षोभमौदार्यैकाग्रतेक्रमात् ॥ फलान्युद्यन्तिजीवस्यपूर्वादिदलगा
 मिनः ॥ चक्रंसहस्रपत्रंतुब्रह्मरन्ध्रेसुधाधरम् ॥ तत्सुधाऽऽसारधारा
 भिरभिवर्द्धयतेतनुमिति ॥ दिव्यमार्गमिदंप्राहुरमृतानन्दकारणं ॥

शिष्यायोपदिशतिमूलकारः (दिव्यमार्गमिति) इदंवक्ष्यमाणं शरीरान्तर्गतषट्
 चक्रपूजनात्मकारोहावरोहक्रमाभ्यासरूपमन्त्रयोगज्ञानं दिव्यमार्गं दिवःस्वर्गस्य
 द्योतनात्मकस्य ब्रह्मणोवा अग्रंप्रापको दिव्यः सचासौ मार्गस्तम्प्राहुः, दिव्यमार्गं
 शब्दस्यतत्रप्रवृत्तौ निमित्तमाह (अमृतेति) ब्रह्मरन्ध्राच्चिर्गतामृतजन्यानन्दस्य

इच्छाज्ञानक्रियारूपे मूलाधारत्रिकोणके ॥ मध्येस्वयम्भुलिङ्गान्तु
कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥ तदूर्ध्वकामबीजस्याद्विन्दुनादकलात्मक
म् ॥ तदूर्ध्वविद्युदाकारा कुण्डलीब्रह्मविग्रहा ॥ परिस्फुरतिसर्वात्मा
सुप्ताहिसदृशकृतिः ॥ सर्वमन्त्रस्वरूपान्तां ध्यात्वाचिच्छक्तिरूपि
णी ॥ वादिसान्तार्णशोभाढ्यचतुर्दलसमन्वितं ॥ हेमवर्णमूलचक्रं
ध्यात्वापत्रेषुवर्णकान् ॥ मध्येचिच्छक्तिमभ्यर्च्य स्वाधिष्ठानेतुतांनये
त् ॥ मूलमाधारषट्कस्य मूलाधारंततोविदुः ॥ लिङ्गमूलेप्रवालाभं
वादिलान्तार्णभूषितं ॥ ध्यात्वातुषट्दलपद्मं पूजांकुर्याच्चपूर्ववत् ॥
स्वशब्देनोच्यतेलिङ्गं स्वाधिष्ठानंततोविदुः ॥ तदूर्ध्वनाभिचक्रेतां
नीत्वानीलमणिप्रभं ॥ डादिफांतार्णशोभाढ्यदलैर्दशभिरन्वितं ॥
ध्यात्वापद्मदलेष्वर्णान्मध्येचिच्छक्तिमर्चयेत् ॥ मणिवद्भाजमानत्वा
न्मणिपूरंतदुच्यते ॥ हृत्पद्मेतांसमानीय चक्रंवालार्कसन्निभम् ॥
कादिठान्तार्णशोभाढ्यैरर्कपत्रैर्विराजितं ॥ तन्मध्येबाणलिंगंच ध्या
त्वाकायुतभासुरं ॥ पूर्वादितोदलेष्वर्णान्मध्येचिच्छक्तिमर्चयेत् ॥
शब्दब्रह्मात्मकोनादः श्रूयतेनाहतोयतः ॥ तेनाऽनाहतसंज्ञास्या द्वि
शुद्धौतांततो नयेत् ॥ कण्ठेविशुद्धिचक्रंस्याद्ब्रह्माभंषोडशैर्दलैः ॥ स्व
राढ्यैरतिशोभाढ्यं ध्यात्वापूजांचपूर्ववत् ॥ विशुद्धितनुतेजीवे हंस
तत्त्वावलोकनात् ॥ तस्माद्विशुद्धमित्युक्तं भ्रूमध्येतांततो नयेत् ॥ ह
क्षाढ्यद्विदलोपेतं चक्रंचन्द्रनिभंस्मरन् ॥ सम्पूज्यविधिवत्तत्र ब्रह्म
कारणमित्यर्थः, त्रिकोणस्य त्रिशक्त्यात्मकत्वमाह (इच्छति) त्रिकोणस्य मध्ये
स्वयम्भुलिङ्गमस्ति लिङ्गस्योपरिष्ठाद्विदपेक्षया सूक्ष्मोनादस्तदपेक्षया सूक्ष्मा कलाचि
त्कलाशक्तिरूपा तदुक्तं आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाद्विन्दुसमुद्भवइति, तदात्मकं
तद्यटितं कामबीजं क्लीमितिबीजमस्ति तस्योपरिसुप्ताहिसदृशा तेजोरूपाकुण्ड
लिनी वर्तते तां ध्यात्वा वं १ शं २ पं ३ सं ४ इतिचतुर्विधैस्स्वाभेमुरवदल
मारभ्य पूर्वादिक्रमेण संयुक्तैश्चतुर्भिर्दलैस्संयुक्तं सुवर्णवर्णं मूलाधारं ध्यात्वा पत्रेषु
चतुर्पूकान्वर्णान् ध्यात्वा तत्तद्दर्शनमानसिकपुष्पैः सम्पूज्य मध्येचिच्छक्तिं स्वेष्टदे
वतारूपां कुण्डलिनीं सम्पूज्य स्वाधिष्ठानेचक्रे गुरुपादिष्टमार्गेण तांनयेत्, एवमग्रे
प्यर्थो बोध्यः, मूलाधारपदार्थमाह (मूलमिति) आधारषट्कस्यचक्रषट्कस्ययतोमूलं
मूलमिवादिभूतं अतोमूलाधारं विदुः आधाराणां मूलमिवेतिविग्रहः राजदन्तादि

रन्ध्रेनयेच्छिवां ॥ गुर्वाज्ञाक्रमणादस्मिन्नाज्ञाचक्रमुदाहृतम् ॥ सह
 स्राराम्बुजं शुभ्रं ब्रह्मरन्ध्रे प्रकीर्तितं ॥ तत्पद्मकार्णिकामध्ये चन्द्रम
 एडलसन्निभम् ॥ सुधाकरं प्रभाकारं बिन्दुरूपं परात्परं ॥ श्रीगुरुं म
 नसाध्यत्वा सर्वदेवस्वरूपिणं ॥ सच्चिदानन्दरूपेण तेन देवेन शम्भु
 ना ॥ सर्वमन्त्रमयीं देवीं चिच्छक्तिं भुवनेश्वरीम् ॥ एकीभूतां विभा
 व्याथ शृणुयान्नादमुत्तमम् ॥ अयोगिनां दुर्लभन्तं श्रुत्वैक्यं च स्मरं
 स्ततः ॥ तदुत्थितामृतं देवीं पापयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ विनायको वि
 धिर्विष्णुरुद्रो जीवो महेश्वरः ॥ षट्चक्रदेवतास्तत्र संतर्प्यामृतधार
 या ॥ आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं ततः सुधीः ॥ पुनस्तेनैव मार्गेण ह्वा
 दशान्तं नयेच्छिवाम् ॥ शिवेनैक्यं विभाव्याथ चिदानन्दस्वरूपिणं ॥
 तस्मादानीय हृत्पद्मे ब्रह्मविद्यात्मिकां परां ॥ ध्यात्वा तत्र सुखासीनां
 स्वाभीष्टदेवतामयीं ॥ संपूज्य ध्रुवमायादि बीजमन्त्रं जपेत्स्मरन् ॥
 समाधिसिद्धिं संप्राप्य मुक्तो भवति निश्चितं ॥ योगशिखोपनिषदि
 “मनना त्राणना चैव मद्रूपस्यावबोधनात् ॥ मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन्मद
 धिष्ठानतोपिवेत्युक्तो मन्त्रशब्दार्थः, मन्त्रजपमात्रेणापिसिद्धिस्तूक्ता

त्वान्मूलशब्दस्य पूर्वप्रयोगः क्लीबत्वमार्षम्, ध्रुवः प्रणवः, माया तांत्रिकप्रणवः,
 इत्यादिवीजमन्त्राज्जपेत्, मन्त्रशब्दानिरुक्तिमाह (मननादिति) मननात् त्राणना
 दित्येकानिरुक्तिः, तत्र मननं मन्त्रस्य गुरुमुखाज्ज्ञानं, अर्थज्ञानं, इदमवश्यं मच्छे
 यो हेतुरिति ज्ञानं, गुरुमन्त्रदेवतात्मानामैक्यज्ञानम्, जपकालिकं देवताध्यानं, लक्ष
 णया तत्त्वज्ञानपूर्वको जपो वा, मनज्ञाने इति धातुनिष्पन्नत्वात् त्राणनं रक्षणं वैदुष्या
 लने इत्यतः कर्मणि केनुदविदोद्वैति तकारस्य नत्वे ततस्तत्करोतीति णिच् ततो
 भावे ल्युटासिद्धत्वात्, उभे हेतुपंचम्यौ तेन उक्तरूपमननहेतुकं भयहेतुभ्यो नरका
 दिभ्यो यज्जपकर्तुः पालनं तत्कर्तृत्वान्मन्त्रउच्यते इत्यर्थः, (मद्रूपेति) द्विती
 यानिरुक्तिः, मम परमात्मनोरूपस्य यदवबोधनं ज्ञापनं तस्मादित्यर्थः, मा त्रिगु
 त्पारिभाषणं इत्यतः कर्मणि णिच्, यद्वा मन्त्रस्य पालकत्वं पपत्तये हेतुमाह (मद्रूपेति)
 स्वजपेनान्तःकरणशुद्ध्युत्पादनद्वारा परमात्मनो मम साक्षात्कारहेतुत्वादित्य
 र्थः, (मदाधिष्ठानत इति) तृतीयानिरुक्तिः, मया स्वविग्रहबुद्ध्याऽधिष्ठितत्वा
 दित्यर्थः, तेन मां त्रायते जपध्यानद्वारा तत्फलेन मत्प्राप्तिं कर्तुं तद्व्युत्पत्तिः
 सूचिता, मया त्रायते शरीरतया अधिष्ठीयते इति वा, यद्वा मयाऽसंबद्धस्य मन्त्रस्य
 कथं मद्रूपबोधकत्वमित्याशंकायामुक्तं मदाधिष्ठानत इति, अस्मिन्पक्षे अपि वा

मनुना, जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नमैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति ॥ ध्यानविन्दूपनिषदि “ह्रस्वोदहति पापा नि दीर्घः सम्पत्प्रदोऽव्ययः ॥ अर्द्धमात्रा समा युक्तः प्रणवो मोक्षदायक इति ॥ तत्रैव “यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम् ॥ भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचनेति, कैवल्योपनिषदि “उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षितमसः परस्तादिति, अस्यार्थः कल्पतरौ सू० अन्तस्तद्वर्माणपदेशादित्यत्र निर्विशेषं परं ब्रह्मसाक्षात्कर्तुं मनीश्वराः ॥ ये मन्दास्ते नुकं प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ॥ तदेवा विभवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनामिति संगृ

शब्दावलंकारार्थौ एवकारार्थौ वा ॥ (जप्येनेति) द्वितीयाध्यायस्थोयं श्लोकः ८७ । जपजल्पव्यक्तायां वाचि इत्युक्तात् मानसवाचिकोच्चारणार्थाज्जपतेर्वाहुलकात्पोरदुपधादिति भावेऽप्यजप्यशब्दसिद्धिः । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहांसिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मान्नैत्रो मित्रमिव जपमात्रानुष्ठायितया जीवान्तरस्य क्लेशलेशस्याप्यकर्ता पुमान् ब्राह्मणः ब्रह्मणः सम्बन्धी ब्रह्मणिलीयत इत्यागमेषूच्यते मित्रमेव मैत्रः स्वार्थेऽण् कचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति परिभाषणात्पुंस्त्वम्, यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता संभवति तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति भावः ॥ (ह्रस्वोदहतीति) अव्ययः प्रणवः ॥ ध्यानफलमाह (यदीत्यादिना) भिनत्तीति भेदो भेदकः तादृशस्य पापस्य नाशको ध्यानाद्भिन्नो नास्तीत्यर्थः ॥ (उमासहायमिति) मुनिर्मननशीलः उमाब्रह्मविद्यासहायो यस्य तं यद्वा उमाभवानीतत्साहितं वामाङ्गस्थितगौरीकत्वात् अर्द्धनारीश्वरकत्वाद्वा जीणिसोमसूर्याग्न्यात्मकानिलोचनानियस्य तं त्रिलोचनम्, नीलकण्ठम् विपनिगणत्कण्ठकण्ठम् तथापि प्रशान्तं प्रसन्नेन्द्रियवदनं प्रभुं समर्थं परमेश्वरं महादेवं ध्यात्वा सजातीयवृत्तिप्रवाहेण साक्षात्कृत्य भूतयोनिमाकाशादिभूतकारणं तर्हि किं कारणत्वापाधिकं नेत्याह (समस्तसाक्षि) सर्वबुद्धिप्रचारद्रष्टारं इकारान्तःसाक्षिशब्दच्छान्दसः साक्षित्वमपि न केवलस्येत्यत आह (तमस इति) तमसः आवरणविक्षेपशक्तिरूपायाः अविद्यायाः परस्तात्परमविद्यासम्बन्धशून्यं सदाशिवरूपं ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति अन्यध्यानेन परप्राप्त्ययोगादित्यर्थः ॥ (वशीकृत इति) एषाममुक्षूणां शीलनं ध्यानं तदेव ब्रह्मैव अपेता

हीतः ॥ भगवतापतंजलिनातु बहुधाप्रपञ्चितं, तस्यवाचकः
प्रणवः॥ तज्जपस्तदर्थभावनं ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥

अपगताउपाधिकल्पनायस्मात्तत् निर्गुणमित्यर्थः ॥ (तस्यवाचकइति)

एषुसूत्रेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमानि प्रथमपादस्य क्रमेण सप्तविंशतिषष्टाविंशत्र
योर्विशैकोनचत्वारिंशानि, तृतीयं द्वितीयपादस्य चतुश्चत्वारिंशं, षष्ठपञ्चचत्वा

रिंशं, (तस्येति) तस्यनिरुपाधिकस्येश्वरस्य प्रणवः अखण्डोकारः वाचकः रू
ढ्याबोधकं नाम संज्ञारूपं अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ॥ तस्योकारः

स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदतीति योगयाज्ञवल्क्यादिस्मृतेः, उत तत्सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति भगवदुक्तेश्च, अदृष्टविग्रहः अश्रुतशरीरः भावग्राह्यो

भक्तिग्राह्यः अतएव मनोमयः कामिनोऽभिलषिताकारः ॥ १ ॥ अथवा तस्य स्वे
च्छयांगीकृतविग्रहावच्छिन्नस्य ब्रह्मादिमूर्तित्रयात्मकत्वेन श्रुतस्येश्वरस्य प्रणवः

अश्रुतश्चमचेत्यकारोकारमकारात्मा अखण्डोकारः अकारं च उकारं च मकारं च
प्रजापतिः ॥ वेदत्रयात्समुद्भूत्य उकारं निमेषपुरेति मनुनोक्तः, वाचकः प्रत्येकश

क्त्याबोधकं नाम यौगिकं “अकारं ब्रह्माणमुकारं विष्णुं मकारं रुद्रमिति श्रुतेः, अ
त्र प्रतिपाद्यस्येश्वरस्यैकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वन्द्वः तस्यैव प्रातिभासि

कभेदेन वा द्वन्द्वः तत्र भेदाभेदयोस्तु मानं “ब्रह्माणमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तां
स्त्रीनेवा विभक्तानित्यादि श्रुतिः ॥ २ ॥ अखण्डार्थपक्षे तु तस्य जीवपरयोरभेदरू

पाखण्डार्थस्य परमात्मनः प्रणवः अखण्ड एवोङ्कारः वाचकः अकारस्य जी
वे मकारस्य ब्रह्मणि उकारस्याभेद इति प्रत्येकशक्त्याबोधकं नाम यौगिकमेव,

“अकारेणो ममात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्माणानुसंदध्यात् उकारेणा विचिकित्सन्नि
त्यादि श्रुतेः, अत्र सप्तसंस्तव्यस्त्वां शरणं गृणात्योमिति पदमिति स्मृतेः, उक्ता

नां सर्वेषां पक्षाणां युक्तत्वेऽप्ययं पक्षो युक्ततमः, “तत्त्वमसीत्यादि महावाक्यबोधिता
भेदस्य लाभात्, तापिन्यादिषु तथैव व्युत्पादनाच्च, (तज्जपेति) तस्य प्रणव

स्य जपो विधिवदुच्चारणं तदर्थस्य प्रणवार्थस्याचिन्त्यैश्वर्यशक्तियुक्तस्य परमात्म
नो भावनं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेनानुसन्धानं, व्यक्ताव्यक्तेच पुरुषस्तिष्ठो

मात्राः प्रकीर्तिताः ॥ अर्द्धमात्रापरंब्रह्मज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैरित्यादि गारुडवाक्ये
भ्यः, यद्वा तदर्थस्य परमात्मनः पूर्णस्य भावनं जीवाभेदेन पुनः पुनश्चेति निवेश

नम्, “तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणो कीकृत्य ब्रह्मचात्मनोमित्येकीकृत्येति श्रुतेः,
वस्तुतस्तु अकारेणो ममात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्माणानुसंदध्यात् उकारेणा वि

चिकित्सन्नित्यादि श्रुतेः, तदर्थस्य जीवपरमात्मनोरभेदस्यैतन्मते द्रव्यगुणयोरिवा
विना भावरूपस्य भावनं चिंतनमित्यर्थः ॥ भावनं च जपपूर्वकं कर्तव्यं प्रणवेन
परंब्रह्म ध्यायितनियतोयतिः ॥ जपश्च प्रणवनिर्णयं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं ॥ को

टिसूर्यसमन्तेजो ध्यायेदात्मनि निर्मलमित्यादि स्मृतेः ॥ (स्वाध्यायादिति)

ईश्वरप्रणिधानाद्वा, यथाभिमतध्यानाद्वा, समाधिसिद्धिरीश्वरप्राणि
 धानादिति, ईश्वरविषयकात्प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात्समाधिसिद्धि
 भवतीतिसूत्रार्थः, भजनमन्तःकरणस्य परमात्माकारतापादनरूपं
 भक्तिरितिभावव्युत्पत्त्याफलीभूताभक्तिरत्रग्राह्या, तस्याएवसमाधि
 जनकत्वात्सैवप्रेमभक्तियोगइत्युच्यते, तल्लक्षणन्तु प्रेमभक्तियोग
 स्त्वीश्वरचरणारविन्दविषयकैकान्तिकात्यन्तिकप्रेमप्रवाहोऽविच्छि
 न्नइत्युक्तं योगसूत्रवृत्तौ श्रीनारायणतीर्थैः ॥ मधुसूदनसरस्वती
 भिस्तु द्रवीभावपूर्विका मनसोभगवदाकारतारूपा सविकल्पक
 वृत्तिरित्युक्तं, तैरेव तस्यैवाहंममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा ॥ भग
 वच्छरणत्वंस्यात्साधनाभ्यासपाकतइति मृदुमध्याधिमात्रत्वभेदा
 तत्रैविध्यमुक्त्वा सत्यपिभेदापगमेनाथ तवाहंनमामकीनस्त्वम् ॥
 सामुद्रोहितरङ्गः कचनसमुद्रोनतारङ्गः ॥ हस्तमुत्क्षिप्ययातोसि ब
 लात्कृष्णकिमद्भुतम् ॥ हृदयाद्यदिनिर्यासि पौरुषंगणयामिते ॥ स
 कलमिदमहंचवासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः स एकः ॥ इतिमतिरच
 लाभवत्यनन्ते हृदयगतेव्रजतं विहायदूरादिति, त्रयः श्लोकाः क्रमे
 ण तदुदाहरणतयोक्ताः ॥ शाण्डिल्यस्तु सापरानुरक्तिरीश्वरेइत्यह,
 इष्ट देवतामन्त्रादिजपात् स्वेष्टदेवतायाः संभाषणादिसिध्यतीत्यर्थः ॥ (ईश्वरेति)
 ईश्वरे कायिकाद्वाचिकान्मानसात्प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादासन्नतमः समाधिला
 भः वाशब्दः पूर्वोक्तोपायेनास्यभक्त्युपायस्य विकल्पार्थः भक्तेरन्यानपेक्षत्वात्, ई
 श्वरोहिभक्त्याभिमुखः सन् इदमिष्टमस्यास्त्वित्यनुगृह्णातीतिभावः ॥ (यथेति)
 किंवहुना शिवरामोमादिरूपपारमेश्वरं वाह्यं चन्द्रसूर्यादिज्योतिर्वा यदेवेष्टं त
 देवध्यायेत् तस्मादपिध्यानाल्लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य साधनान्तरंविनापि केन
 लेपरमात्मनि स्थितियोग्यताभवतीत्यर्थः, यद्वा यथाभिमतानां तीर्थदेवलोकवर्ण
 तत्त्वादीनां यथाभिमतेषु स्वदेहादिषु ध्यानाद्भावनाविशेषात् मनसःस्थितिर्भव
 तीत्यर्थः, तत्र यद्यपि ब्रह्मविदो ब्रह्ममयत्वादिनासर्वमेवतीर्थं प्रतिलोमकूपंच
 तीर्थानि भवन्ति तथापि युंजानेन चित्तं शुद्ध्यर्थं प्रथमतः तीर्थादिकमवश्यंभाव
 नीयं तत्प्रकारस्तु वराहपुराणादौ द्रष्टव्यः, ग्रन्थविस्तरभयादत्रनलिरुच्यते ॥ मृदु
 प्रेमभक्तियोगमुदाहरति (सत्यपीति) मध्यमुदाहरति (हस्तमिति) अधि
 मात्रमुदाहरति (सकलमिदमहंचेति) (सापरोति) इदं द्वितीयसूत्रम्, या ईश्वरे

भक्तास्तु सुखस्यैव पुरुषार्थत्वाद्दुःखासम्भिन्ननिरतिशयसुखधारा
याः प्रेमभक्तेरेव पुरुषार्थत्वमित्याहुः, भक्तेस्तुरीयपुरुषार्थत्वं पूर्वं
दाहृतमहानारायणोपनिषद्वाक्यविरुद्धमिति ज्ञेयं, भजतिसेवतेभग
वन्तंतदाकारमन्तःकरणं करोत्यनयेति करणव्युत्पत्त्या श्रवणं कीर्त
नं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेद
मिति नवधोक्ता साधनभक्तिरप्यत्र भक्तिशब्दार्थबोधः ॥ शृण्वि
दानोऽप्रवक्ष्यामि नादध्यानमनुत्तमम् ॥ वायुस्थैर्यं भवेद्येन सिद्धयोऽष्टौ
भवन्ति च ॥ उक्तं चेदं त्रिपुरासारसमुच्चये विजितो भवतीह तेन वायुः
सहजो यस्य समुत्थितः प्रणादः ॥ अपिमादिगुणा भवन्ति तस्यामि
तपुष्यञ्च महागुणोदयस्येति ॥ सिद्धासनस्थो योगिन्द्रो बध्वा मुद्रां च
शाम्भवीं ॥ आमूलाद्ब्रह्मरन्ध्रान्तं शब्दब्रह्मसनातनं ॥ शुद्धस्फटिक
संकाशं नादरूपं परात्परं ॥ परमानन्दविभवं परमात्मपदप्रदं ॥
स्वरूपानन्दजनकं विभाव्यतदनन्तरं ॥ अन्तस्थं दक्षिणे कर्णे शृणु
यान्नादमेकधीः ॥ उक्तं च तत्रैव आदौ मत्तालिमालागलपथविगलत्ता
रङ्गकारहारी नादोऽसौ वांशिकस्यानिलभरितलसद्वंशनिस्वानतुल्यः
घण्टानादानुकारीतदनुचजलधिध्वानधीरोगभीरो गर्जनपर्जन्यघो

अनुरक्तिः परमेश्वरविषयकान्तःकरणवृत्तिविशेषात्मिका भक्तिः सा पराभक्तिरि
त्यर्थः ॥ (श्रवणमिति) विष्णोरिति सर्वप्रथमान्वितम् ॥ नादध्याननिरूपणं प्र
तिजानीते (शृण्विति) वायुस्थैर्यं प्राणनिरोधसामर्थ्यं ॥ सिद्धयः परमाणुतुल्य
त्वं अपिमा, विभुत्वं महिमा, तूलपिण्डवल्लघुत्वं लघिमा, मेखद्वुरुत्वं गरिमा, अ
ङ्गुल्याचन्द्रस्पर्शनं प्राप्तिः, सस्रसङ्कल्पत्वं प्राकाम्यं, भूतनियन्त्रत्वं वशित्वं, भूत
स्रष्टृत्वमोशित्वमित्युक्ताः ॥ (विजितो भवतीति) यस्य योगिनः सहजः स्वाभा
विकः ब्रह्मनाड्याः प्रणादस्तमुत्थितः तेन योगिना वायुः प्राणो विजितो वशीकृ
तो भवति किंच महागुणोदयस्य उत्पन्ननादाभिव्यक्तेस्तस्य योगिनः अपिमादि
गुणाः अमितपुण्यं च अपरिच्छिन्नसुकृतं च भवति ॥ (सिद्धासनस्थ इति) शा
म्भवमुद्रालक्षणान्तु अग्रे मूले एव व्यक्तम् भविष्यति ॥ (आदौ मत्तेति) तत्रैव त्रिपु
रासारसमुच्चये एव नादानुसन्धाने प्रवृत्तस्यादौ ब्रह्मनाड्याः सुषुम्णायाः कुहरे
रन्ध्रे मत्तघ्नमरपङ्क्तिक्वण्टात्प्रादुर्भवन्नत्युच्चो योऽङ्गकारस्तद्वत् हारि मनोहरो ना
दो भवति ततो वंशोऽमुरलीतद्वादनं शीलमस्य सवांशिकस्तस्य मुखवायुना पूरितो
यः शोभमानो वंशस्तच्छब्देन तुल्योऽसौ नादो भवति ततो घण्टानादसदृशस्ततस्तस्य

पः परइहकुहरेवर्तते ब्रह्मनाड्या इति, ब्रह्मविन्दूपनिषदि “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्युक्तं ॥ हंसोपनिषदि “नादमाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शुद्धरुफटिकसंकाशं सर्वैर्ब्रह्मपरमात्मेत्युच्यते इति नादस्वरूपं प्रदर्शयतदनन्तरं “हंस इति द्व्यक्षरमंत्रं प्रकृत्य “तस्यैव जपकोट्या नादमनुभवति स च दशविध उपजायते चिणीति प्रथमः चिणिचिणीति द्वितीयः घण्टानादस्तृतीयः शंखनादश्चतुर्थः पञ्चमस्तन्त्रीनादः षष्ठस्तालनादः सप्तमो वेणुनादः अष्टमो भेरीनादः नवमो मृदंगनादः दशमो मेघनादः नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् प्रथमोर्चिचिणिगात्रं द्वितीये गात्रं भञ्जनं तृतीये खेदनं याति चतुर्थे कम्पतेशिरः पञ्चमे स्रवति तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम् सप्तमे गूढविज्ञानं परावाचा तथाष्टमे अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलं दशमं च परं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसन्निधौ तस्मिन् मनो विलीयते मनसि संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिव इत्युक्तम् ॥ अत्रायं सम्प्रदायः हृदयाधोमुखकमलं प्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र सूर्यमण्डलं द्वादशकलात्मकं जागरितस्थानमकारं तदुपरि चन्द्रमण्डलं षोडशकलात्मकं स्वप्नस्थानमकारं तदुपरि वह्निमण्डलं दशकलात्मकं सुषुप्तिस्थानमकारं तदुपरि नादाख्यं तुरीयं ब्रह्म विभावयेदिति ॥ संगृ

मुद्रशब्द इव धीरस्ततो गज्जन्मेव शब्दसदृशो गभीरो नादो भवति (शब्दब्रह्मणीति) शब्दोऽपि ब्रह्मप्रापकत्वाद्ब्रह्मतन्निष्णातः नादादिरूपे ध्यानेन उपनिषदादिरूपे अध्ययनादिना कुशलः परं ब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (तस्यैव जपेति) तस्य हंस इति मन्त्रस्यैव जपकोट्या कोटिसंख्यकजपनिवेदनपूर्वकमनोनियमे सति नादं वक्ष्यमाणमनुभवति, सप्रकारां नादोत्पत्तिमाह (नाद इति) चिण्यादयोऽनुकरणशब्दा इति शब्दा अनुकरणत्वद्योतकाः (घण्टानाद इति) घण्टाया नाद इवेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि (नवमं परित्यज्येति) नवमपर्यन्तास्त्यक्त्वा ब्रह्मभवनफलं दशममेवाभ्यसेत्, दशानां प्रत्येकं लक्षणानि फलानि चाह (प्रथम इति) प्रथमे चिणीति शब्दश्रवणाभ्यासे गात्रं चिचिणीशब्दवदिव भवति गात्रमञ्जनं गात्रं भङ्ग इव भवति खेदनं खिन्न इव भवति अमृतनिषेवणं पीतामृत इव भवति अष्टमे परा पराख्यावाचा वाक्ज्ञाता भवति वाचेति टावन्तं वष्टिभागुरिरिच्छोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ आपञ्चैव हलन्तानां यथावाचानि शादिशेत्युक्तेः (दशममिति) दशमं चेदभ्यस्यति परं ब्रह्म भवेत् तस्य फलं (ब्रह्मात्मेति) ब्रह्मण आत्मसन्निधौ

हीतश्चायमर्थः कालिदासेनापि । आनन्दलक्षणमनाहतनाम्निदेशे
नादात्मना परिणतं तवरूपमीशे ॥ प्रत्यङ्मुखेन मनसा परिचीयमानं
शंसन्ति नेत्रसलिलैः पुलकैश्च धन्या इति ॥ अनाहतादौ नादाख्ये ब्र
ह्मणि मनसः संयमान्नादगतचिदानन्दविषया संविन्मनसः स्थिति
हेतुर्भवतीति भावः, अयमेव ब्रह्मयोग इत्युच्यते ॥ फलविशेषस्तु हं
सोपनिषद्वाक्येनोदाहृतः ॥ अत्रेदं बोध्यम्, निर्गुणं सगुणं चेति द्विवि
धं ब्रह्म तत्राद्यं सच्चिदानन्दात्मकं, द्वितीयं शक्त्यात्मकं, तदुक्तं तच्छ
क्तिभूतः सर्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्तिभिः ॥ कर्ता भोक्ता च संहर्ता सक
लः स जगन्मय इति ॥ अत्रादौ सच्चिदानन्दात्मनः स्वरूपभूता चि
च्छक्तिः सत्त्वप्रतिष्ठा च्छूनरूपतयाऽभिव्यक्ता परमाकाशावस्थापन्ना
शक्तिशब्दवाच्या परमात्मनः सकाशात्पार्थक्येन व्यवहारयोग्या भ
वति १ ततः सैव सत्त्वप्रतिष्ठा रजोनुविद्धाऽपरावस्थाभिधेया नाद
शब्दवाच्या पुमान्काल इत्यादिव्यपदेशार्हा भवति २ ततः सैव
सत्त्वप्रतिष्ठा तमोनुविद्धा घनीभावमापन्नाऽव्यक्तावस्थांगता क्रि
याप्रधाना विन्दुशब्दवाच्या भवति ३ तदुक्तम् सच्चिदानन्दविभ
वात्सकलात्परमेश्वरात् ॥ आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भ
व इति ॥ १ ॥ तथा तस्माद्विनिर्गतानित्या सर्वगाविश्वसम्भवेति,
तथा नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ॥ यदा शक्तिस्फुरद्भू
पा पुंरूपा सा तदा स्मृतेति, तथा सा सत्त्वसंज्ञाचिन्मात्रज्योतिषः सन्नि
धेस्तदा ॥ विचिकीर्षुर्धनीभूता कचिदभ्येति विन्दुतामिति ॥ तथा अ
भिव्यक्ता पराशक्तिरविनाभावलक्षणा ॥ अखण्डापरचिच्छक्तिर्व्याप्ता
सति आत्माभिन्नत्वे सति तस्मिन् ब्रह्मणि मनोविलीयते विलीनं भवति मनसि संकल्प
विकल्परूपे विलीने सतीति शेषः, पुण्यं च पापं च तयोस्समाहारोदग्धे सति सदा शिवो
भवतीत्यर्थः ॥ (आनन्दलक्षणमिति) हे ईशे जगत्स्वामिनि धन्याः प्रशस्याः पुमांसः अ
नाहतनाम्निदेशे हृत्कमलरूपेनादात्मनानादरूपेण परिणतं प्रत्यङ्मुखेन बाह्यविष
येभ्यो निवर्त्य अन्तर्मुखीकृतेन मनसा स्वकीयेन परिचीयमानं ध्यानास्पदीक्रियमाणं
आनन्दलक्षणं आनन्दस्वरूपं तवरूपं वपुः नेत्रसलिलैरश्रुभिः पुलकैश्च शरीरांश्चैश्वर्यश
न्ति सूचयन्ति कार्येण कारणानुमानात् त्वद्भक्तानां ध्यानकाले दृश्यमानैः अश्रुपुल
कैः असम्भावितान्यहेतुभिस्तद्व्येत्येव तद्वपुष आनन्दरूपतानुमाप्यते इति भावः ॥

चिद्रूपिणीविभुः ॥ समस्ततत्त्वभावेन विवर्तैच्छासमन्विता ॥ प्रया
तिविन्दुमावंच क्रियाप्राधान्यलक्षणमिति च ॥ सचविन्दुः शिवश
क्तितदुभयात्मकविन्दुबीजनादात्मना त्रिधाभिद्यते, तदुक्तम् परश
क्तिमयःसाक्षात्रिधासौभिद्यतेपुनः ॥ विन्दुर्नादोबीजमिति तस्य भे
दाःसमीरिताः ॥ विन्दुःशिवात्मकस्तत्र बीजंशक्त्यात्मकंस्मृतम् ॥
तयोर्योगेभवेन्नादस्तेभ्योजातास्त्रिशक्तयः ॥ रौद्रीविन्दोस्ततोनादा
ज्ज्येष्ठाबीजादजायत ॥ वामाताभ्यःसमुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः॥
तेज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वहीन्द्रकस्वरूपिणइति ॥ अयंभावः सत्त्व
प्रतिष्ठा तमोनुविद्धा विन्दुशब्दवाच्या चिच्छक्तिस्तमःप्राचुर्यान्निरो
धिकाविन्दुशिवशब्दवाच्या भवति १ सैव सत्त्वप्राचुर्यादर्धेन्दुबी
जशक्तिशब्दवाच्या भवति २ सैव तदुभयसंयोगाद्विन्दुनादशिव
शक्त्युभयात्मकशब्दवाच्या भवति ३ एतौनादविन्दू पूर्वोक्तनादवि
न्दुभ्यामन्यौ तत्कार्यरूपौ, एभ्यस्त्रिभ्यस्तिस्त्रःशक्त्योजाताः ॥ वि
न्दोरौद्री नादाज्ज्येष्ठा बीजाद्वामा ताभ्यःक्रमेण रुद्रब्रह्मरमाधिपा
जाताः, तेक्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिरूपाःवहीन्द्रकस्वरूपिणश्च शक्ते
रेवावस्थाविशेषाः, एषांज्ञानेच्छाक्रियाशक्त्यात्मकत्वं शक्तितत्त्व
मत्वादिति ॥ आद्यविन्दोरखण्डोनादमात्रं सत्त्वोपाधिकशब्दब्रह्मा
त्माभवत्, तदुक्तं क्रियाशक्तिप्रधानायाःशब्दशब्दार्थकारणम् ॥ प्र
कृतेर्विन्दुरूपिण्याःशब्दब्रह्माऽभवत्परमिति, तथा भिद्यमानात्परा
द्विन्दोरव्यक्तात्मारवोऽभवत् ॥ शब्दब्रह्मेतितम्प्राहुःसर्वागमविशा
रदाः॥शब्दब्रह्मेतिशब्दार्थशब्दमित्यपरेविदुः॥ नहितेषांतयोःसिद्धि
र्जडत्वादुभयोरपीति, सचशब्दब्रह्मनशब्दार्थरूपत्रांतरस्फोटरूपः,
नवा शब्दरूपो बाह्यस्फोटरूपः, तयोर्जडत्वेनब्रह्मशब्दानर्हत्वात्,
किंतुचैतन्यमेवशब्दब्रह्म, तदुक्तं अनादिनिधनंब्रह्मशब्दतत्त्वव्यदक्ष
रं, विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रियाजगतोयतइति, तथा चैतन्यंसर्वभूतानां
शब्दब्रह्मेतिभेदतिरिति च ॥ विन्दुरूपरवस्थैव सर्वशरीरेषुशब्दत्वेना
विर्भावः, तदुक्तं सोन्तरात्मातदादेवो नादात्मायततेस्वयम् ॥ यथा
संस्थानभेदेन सभूयोवर्णतांगतः॥ वायुनाप्रेर्यमाणोसौ पिण्डाद्य
क्तिंप्रयातिहीति ॥ तथा तत्प्राप्यकुण्डलीरूपंप्राणिनांदेहेमध्यगं ॥

वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतइति च ॥ शब्दब्रह्मैवमूलाधारऽभिव्यक्ता परानाम शब्दावस्था, सैवचैतन्यरूपा कुण्डलिनी शक्तिः, सैवस्वाधिष्ठानेपश्यंती, हृदिमध्यमा, वाचिजिह्वायांवैखरीति, तदुक्तं सूक्ष्माकुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ॥ अश्रोत्रविषयातस्मादुद्गच्छन्त्यूर्ध्वगामिनी ॥ स्वयम्प्रकाशापश्यंतीसुषुम्णामाश्रिताभवेत् ॥ सैवहृत्पङ्कजंप्राप्य मध्यमानादरूपिणी ॥ ततःसंकल्पमात्रास्यादविभक्तोर्ध्वगामिनी ॥ सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणोदरस्थिता, जिह्वामूलोष्ठनिश्वासरूपवर्णपरिग्रहा, शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्यातुवैखरीति, पराशक्तिरूपत्वात्परा, ज्ञानात्मकत्वात्पश्यंती, मध्यमाबुद्धिरस्याःसामध्यमा हिरण्यगर्भस्थानीया, विशेषेणखरत्वाद्वैखरीविराट्स्थानीयेत्येवंशब्दसृष्टिक्रमइति, शाम्भवीमुद्रातु अन्तर्लक्ष्यमनन्यधीरविरतंपश्यन्मुदासंयमी दृष्ट्युन्मेषनिमेषवर्जितमियंमुद्राभवेच्छांभवी ॥ गुप्तेयंगिरिशेनतन्त्रविदुषातन्त्रेषुतत्त्वार्थिना मेषास्याद्यमिनामनोलयकरीमुक्तिप्रदादुर्लभेति, इयमेवशांभवीमुद्राशिवयोगइत्याख्यायते, तदुक्तं नारायणतीर्थकृतयोगसूत्रवृत्तौ, भ्रूमध्यादौज्योतीरूपेपरमात्मनिबहिर्दृष्टिवन्धनेनमनसः संयमात्तत्साक्षिविषयासंविन्मनसःस्थितिहेतुर्भवति अयमेवशिवयोगइति, ततःअन्तर्लक्ष्यावहिर्दृष्टिरिति श्लोकोप्यत्रउदाहृतः, शाम्भवीमुद्रायाविस्तरेण लक्षणफलंतस्याःखेचर्यभेदश्चमण्डलब्राह्मणोपनिषदि शाण्डिल्योपनिषदिचद्रष्टव्यः, अथवान्यप्रका

(शब्दब्रह्मैवमूलाधारइति) “चत्वारिवाक्परिमितापदानि तानिधिदुर्ब्राह्मणा येमनीपिणः गुहात्रीणि निहितानैगयन्ति तुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीतिश्रुतेः शब्दब्रह्मणएव परापश्यन्तीमध्यमावैखरीति चातुर्विध्येन प्रादुर्भावंइतिभावः ॥ (अन्तर्लक्ष्यमिति) संयमीयोगीअनन्यधीःसन् अन्तर्हृदयकमलादौ यल्लक्ष्यसगुणेश्वरमूर्त्यादिकं “तत्त्वमस्यादिवाक्यलक्ष्यं जीवेश्वराभिन्नमहम्ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थभूतं ब्रह्मवा मुदा हर्षेण अविरतं निरन्तरं दृष्ट्युन्मेषनिमेषवर्जितामिति क्रियाविशेषणं पश्यति इयंशाम्भवीमुद्राभवेत् इयंतन्त्रविदुषागिरिशेन तन्त्रेषु गुप्तास्ति एषातत्त्वार्थिनां यमिनां मनोलयकरी मुक्तिप्रदादुर्लभाच स्यात्, तदुक्तं अन्तर्लक्ष्यावहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ॥ एषादिशाम्भवीमुद्रा सर्वतन्त्रेषुगोपितेति (अथवान्येति)

रेण तदभ्यासक्रमं शृणु ॥ अङ्गुष्ठाभ्यामुभेश्रोत्रे तर्जनीभ्यांचलोचने ॥ नासारन्ध्रे मध्यमाभ्यामन्याभिर्वदनं दृढं ॥ वध्वापराङ्मुखीमुद्रां शृणु यान्नादमान्तरं ॥ आरम्भाख्या घटाख्या च ततः परिचयाभिधा ॥ निष्पत्याख्या चतुर्थीति नादावस्थाप्रकीर्तिता ॥ प्रथमायां यदा भेदो ब्रह्मग्रन्थेर्भवेत्तदा ॥ आनन्दजनकः काणः श्रूयते नाहतध्वनिः ॥ रोगहीनश्च तेजस्वी रूपलावण्यसंयुतः ॥ नादारम्भे भवेद्योगी वायुपूर्णहृदालयः ॥ द्वितीयायां नादविन्दू तथापानं च मारुतः ॥ एकीकृत्य यदा कण्ठे गच्छेदा नन्दो महान् ॥ अनेकनादसंमर्दो भेरीशब्दश्च जायते ॥ विष्णुग्रन्थेस्तदा भेदो भवेन्नादप्रभावतः ॥ राजयोगे तु प्राणापानौ नादविन्दू जीवात्मपरमात्मनोः ॥ मिलित्वा घटते यस्मात्तस्मात्स घट उच्यते इत्युक्तं ॥ तृतीयायां भ्रुवोर्मध्ये प्राणो याति यदा तदा ॥ रुद्रग्रन्थेर्भवेद्भेदो जायते मर्दलध्वनिः ॥ नादानन्दसमाच्छाद्य स्वात्मानन्दः प्रजायते ॥ दोषजन्मजरामृत्युक्षुधानिद्राविवर्जितः ॥ ब्रह्मरन्ध्रे गते प्राणे तुरीया जायते तदा ॥ श्रूयते तत्र नादो हि वीणामुरलिसम्भवः ॥ नादेलयं गतं चित्तं राजयोगपदं ब्रजेत् ॥ चित्तस्य लयमेवेह राजयोगं वदन्ति हि ॥ इति, निरूपितं चैतद्विस्तरेण योगतत्त्वोपनिषदि सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदि च, वराहोपनिषदि तु “आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा ॥ निष्पत्तिश्चेति कथिताश्च तस्त्रस्तस्य भूमिकाः ॥ कारणत्रयसम्भूतं बाह्यकर्म परित्यजन् ॥ आन्तरं कर्म कुरुते यत्रारम्भस्स उच्यते ॥ वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्नापूर्य्य सुस्थिरम् ॥ यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घटाख्या भूमिका बुधैः ॥ न स जीवो अनाहतचक्रविशुद्धिचक्राज्ञाचक्रेषु ग्रन्थयः क्रमेण ब्रह्माविष्णुरुद्रग्रन्थय उच्यन्ते, भेदः स्फोटनं, काणो भूषणशब्दस्तत्सदृशो अनाहतध्वनिः अनाहत देशादुत्पन्नः शब्दः, वायुपूर्णहृदालयः प्राणवायुपूरितहृत्स्थानः, अनेकनादसंमर्दः अनेकनादपराभवकर्त्ता, मिलित्वा मेलयित्वा घटते लब्धात्मा भवति, सनादयोगः, मर्दलोवाद्यविशेषः, स्वात्मानन्दः स्वात्मस्वरूपभूत आनन्दः प्रजायते प्रादुर्भवति ॥ (आरम्भश्चेति) कारणत्रयं मनोवाक्कायाः (यत्रेति) यस्यामवस्थायामिदं, एवमग्रेपि, पश्चिमतः सुपुष्णामार्गनः तद्गतविशुद्धिचक्रस्य वेधं भेदनं कुर्वन्, आपूर्य्य देहमिति शेषः, सुस्थिरं यथास्यात्तथा तिष्ठति, न स जीवः वहिरिन्द्रिय

ननिर्जीवः कायेतिष्ठतिनिश्चलं ॥ यत्रवायुःस्थिरःखेस्यात्सेयंपरि
चयभूमिका ॥ यत्रात्मनासृष्टिलयौ जीवन्मुक्तिदशाङ्गतः ॥ सहजः
कुरुतेयोगं सेयंनिष्पत्तिभूमिकेति विशेषउक्तः ॥ त्रिपुरासारसमुच्च
ये, सुरराजतनूजवैरिरन्ध्रे विनिरुध्यस्वकराङ्गुलिद्वयेन ॥ जलधे
रिवधीरनादमन्तः प्रसरन्तं सहसाशृणोतिमर्त्यइति ॥ अन्यत्र क
र्णौपिधायहस्ताभ्यां यंशृणोतिध्वनिमुनिः ॥ तत्रचित्तस्थिरीकुट्या
द्यावस्थिरपदं ब्रजेदिति, नादविन्दूपनिषदि “सिद्धासनस्थितोयो
गीमुद्रांसन्धायशम्भवीम् ॥ शृणुयादक्षिणेकर्णे नादमन्तर्गतंसदा ॥
अभ्यस्यमानोनादोयं बाह्यामावृणुतेध्वनिं ॥ पक्षाद्विक्षेपमखिलं ती
र्त्वातुर्ध्वपदं ब्रजेत् ॥ श्रूयतेप्रथमाभ्यासे नादोनानाविधोमहान् ॥
वर्द्धमानेतथाभ्यासे श्रूयतेसूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ आदौजलधिजीमूतमेरी
झङ्गरसम्भवाः ॥ मध्येमर्दलशङ्खोत्थघण्टकाहलजास्थथा ॥ अन्ते
तुकिङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनाः ॥ इतिनानाविधानादाः श्रूयन्ते
देहमध्यगाः ॥ महतिश्रूयमाणेपि मेघमेघ्यादिकध्वनौ ॥ सूक्ष्मा
त्सूक्ष्मतरंतत्र नादमेवपरामृशेत् ॥ घनमुत्सृज्यवासूक्ष्मे सूक्ष्ममु
व्यापाराभावात्, ननिर्जीवः व्युत्थानदर्शनात्, ईदृशोवायुः, तिष्ठतीतिशब्दात्तत्स
त्तमो निश्चलंयथास्यात्तथातिष्ठति स्थितिर्कुर्वाणे काये देहे खे ब्रह्मरन्ध्रे तदवच्छेदेने
त्यर्थः, स्थिरः स्यात्, निष्पत्तिभूमिकामाह (यत्रात्मनेति) यत्रयस्यामवस्थायां
योगीतिशेषः, जीवन्मुक्तिदशाङ्गतः प्राप्तःसन् आत्मना कारणानपेक्षयैव सृष्टि
लयौ कुरुते तत्समर्थोभवतीतियावत् तथा सहजोनादस्तु योगराजयोगं कुरुते
योगिने ददाति सा निष्पत्तिभूमिकेत्यर्थः ॥ (सुरराजेति) सुराराज इन्द्रः तत्त
नूजोऽर्जुनः तस्यवैरीकणस्तद्वाचकशब्दवाच्यस्य श्रोत्रस्य ये रन्ध्रेच्छिद्रे द्वितीया
दिवचनान्तमेतत् स्वकराङ्गुलिद्वयेन विनिरुद्धय मर्त्यः अन्तः शरीराभ्यन्तरे प्रस
रन्तं जलधेरिवधीरनादं धीरशब्दं सहसाशीघ्रमेव शृणोति ॥ (कर्णौपिधायेति)
स्थिरपदं परमात्मस्वरूपं नब्रजेत् तत्रलीनं नभवेदित्यर्थः ॥ (सिद्धासनेति)
सिद्धासनशाम्भवमुद्रयोर्लक्षणं पूर्वमुक्तं, पक्षात्पञ्चदशभ्योदिनेभ्यो विक्षेपं चि
त्तचात्रचल्यं तीर्त्वा तद्रहितोभूत्वा तुर्यपदं आत्मस्वरूपं, मेरीझङ्गरमर्दलका
हला वाद्यविशेषाः, घनःस्थूलः समुद्रमेघादिशब्दः क्षिप्तंचंचलमनः स्थूलमुत्सृ
ज्यसूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्यवासूक्ष्मे नादे क्रीडन्तमपि अन्यत्र बाह्यविषयेषु नचा

तस्मृज्यवाघने ॥ रममाणमपिक्षिप्तं मनोनान्यत्रचालयेत् ॥ यत्रकुत्रा
पिवानादे लगातिप्रथममनः॥तत्रैवसुस्थिरीभूयतेनसाद्वैविलीयते॥
विस्मृत्यसकलंवाह्यनादेदुग्धाम्बुवन्मनः॥ एकीभूयाथसहसाचिदा
काशेविलीयते॥उदासीनःस्थितोभूत्वा सदाभ्यासेनसंयमी ॥ उन्म
नीकारकंसद्योनादमेवावधारयेत्॥सर्वचिन्तांसमुत्सृज्य सर्वचेष्टावि
वर्जितः॥ नादमेवानुसन्दध्यान्नादेचित्तंविलीयते॥मकरन्दंपिवन्भृंगो
गन्धान्नापेक्षतेयथा॥नादासक्तंतथाचित्तं विषयान्नहिकांक्षते॥मनोम
त्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः॥नियामनसमर्थोयं निनादोनिशि
तांडकुशः ॥ ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादोज्योतिर्मयात्मकः ॥ मनस्तत्रल
यंयाति तद्विष्णोः परमंपदम् ॥ तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः
प्रवर्तते ॥ निःशब्दंतत्परंब्रह्म परमात्मासमीर्यते ॥ सदानादानुस

लयेत्, मनःप्रथमं यस्मिन्कार्स्मिन्श्चित्पघनेसूक्ष्मेवानादे मनोलगाति लग्नंभवति तस्मि
न्नेवनादे सुस्थिरीभूय सम्यक्स्थिरंभूत्वा तेननादेन सहैवात्मनि लीयते लीनंभव
ति,मनः सकलंवाह्यं विस्मृत्य दुग्धाम्बुवत् दुग्धेयथाजलमेकीभवति तथा नादेन
सहैकीभूय चिदाकाशे प्रत्यगात्मनि विलीयते, उदासीनःलौकिकव्यापारादुपर
तः,अभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं, उन्मनी मनसोलयोत्तरकाला तुरीयावस्था त
त्कारकं तदुत्पादकं नादमेवावधारयेत् जानीयत्,नान्यत्साधनांतरं, सर्वचिन्तां
समस्तसाधनान्तरचिन्तां समुत्सृज्य नादमेवानुसंदध्यात् शृणयात्, उक्तंचैतदभि
युक्तैः श्रीआदिनाथेनसपादकोटि लयप्रकाराःकथिताजयन्ति ॥ नादानुसन्धा
नकमेकमेव मन्यामहे मुख्यतमंलयानामिति,विषयःशब्दादिरेवोद्यानं वनं तत्रचा
रतातिविषयोद्यानचारी तस्यमनएव मत्तगजेन्द्रः दुर्निवारत्वात् तस्यनिनादो
नादस्तद्रूपोनिशितांकुशस्तीक्ष्णःसृष्टिः नियमने विषयेभ्यःपरावर्तने समर्थः, ब्र
ह्मप्रणवः ब्रह्मालम्बनभूतोयःप्रणवः ओंकारो मायाबीजंवा तेन संलग्नोयोनादोऽना
हतध्वनिः स ज्योतिर्मयं स्वप्रकाशंब्रह्म तदात्मकः, तदभिव्यञ्जकत्वात्तत्र तद
भिव्यङ्ग्ये परमात्मनि मनोलयं याति तन्मनोलयस्थानमेव विष्णोः परिपू
णस्य परमात्मनः परमं पुनराद्यतिरहितं पदं स्वरूपं, आकाशसंकल्पः आ
काशादिप्रपञ्चकलनातावद्भवति यावच्छब्दोनादः प्रवर्तते निःशब्दं मनःसहि
तस्यनादस्य लयस्थानं यद्वस्तु तत्परंब्रह्मांति परमात्मेतिच समीर्यते उच्यते,उक्तं
च यत्किंचिन्नादरूपेण श्रूयतेशक्तिरेवसा ॥ यस्तत्त्वांतोनिशकारः सएवपरमेश्वर

न्धानात् संक्षीणावासनातुया ॥ निरञ्जनेविलीयेते मनोवायूनसंश-
यः ॥ इति, इदं रहस्यं परमं तव स्नेहान्मयोदितं ॥ न प्रकाशयं त्वया
वत्स यस्य कस्याग्रतः क्वचित् ॥ शिष्य उवाच स्वामिन्नमस्तेन तलोक-
बन्धो भवत्प्रसादात्कृतसर्वकृत्यः ॥ दुःखाण्यर्वाद्येन समुद्धृतोऽहं भूयोऽपि
तस्मै प्रणतिर्ममास्तु ॥ निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वन्द्वं यन्निराम-
यं ॥ शुद्धं बुद्धं तथामुक्तं तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहं ॥ गुरु उवाच नहीह
लाभोभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ॥

इति, तत्त्वानामन्तो लयो यस्मिन्स तत्त्वान्तः, यातु अनेकजन्मानुभवसिद्धा वास-
ना सा नादानुसन्धानात्संक्षीणा भवति मनोवायू चित्तप्राणौ निरञ्जने नि-
विशेषे परमात्मनि विलीयेते अत्मनो विवर्त्ताधिष्ठानत्वादिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥
ब्रह्मविद्यां ससाधनां श्रुतिस्मृत्यादिभिरुपदिश्य तस्य गोप्यतामाह (इदं रहस्यमि-
ति) यस्य कस्यानधिकारिणः ॥ शिष्यः श्रुतार्थानुसन्धानेन स्वकृतार्थतां प्रकाशय-
न् प्रणमति (स्वामिन्निति) न ताः प्रणता ये लोकास्तेषां बन्धुवत्पालक हे स्वामि-
न् स्वमात्मीयमस्यास्तीति स्वामी स्वशब्दादामिनिच् स्वाभिन्नैश्वर्ये इति सूत्रेण नि-
पातितोऽयं अनेन स्वस्यामूल्यब्रह्मविद्योपदेशमूल्येनाहं क्रीत इति सूचितं, ते तु भ्यं-
नमः प्रणतिरस्तु भवत्प्रसादात्तत्पूर्वकादुक्त रहस्योपदेशात् कृतानि सर्वाणि कृत्या-
निकर्त्तव्यानि येन सः ईदृशोऽस्मि ब्रह्मविद्यायां सर्वफलानामन्तर्भावात्, कृतकृत्यत्वे
हेतुवदन् पुनर्नमति अहमनाथः येन दुःखाणां वाज्जन्ममरणरूपदुःखसमुद्रात्समुद्धृतः
समुत्तारितो ब्रह्मविद्योपदेशपोतेन तस्मै ते भूयः पुनर्मम प्रणतिरस्तु ॥ स्वानुभव-
मभिनयति (निर्गुणमिति) गुरुः स्वोक्तेस्वोपादिष्टार्थस्य तस्मै कस्मैचिदप्रका-
श्यत्वे श्रीभगवत्पादकृतोपदेश सहस्रिकापोऽष्टाशप्रकरणान्तिमपद्यं प्रमाणयति
(नहीहेति) स्वरूपं आत्मतत्त्वं लभ्यते अनेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानं तस्मा-
दभ्यधिको लाभः कश्चन कोपीह देवमनुष्यादिभिरपरंपरायां नास्ति आत्म-
लाभान्नपरं विद्यत इति स्मृतेः, सलाभः इत एव वेदान्तवाक्यान्नान्यतो न्यस्मा-
च्छास्त्रान्तराद्भवति हि यस्मात्तस्माद्यत्नतः शिष्यमपरीक्ष्य स्वरूपलाभं तस्य
ज्ञानं न देयं ऐन्द्रादपि राज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषणेन “प्रणाध्यायचान्ते
वासिने नान्यस्मै कस्मै च न यद्यप्यस्माद्विदममग्निः परिगृहीतां धनपूर्णां दद्यादेतदेव
ततो भूय इति श्रुतिप्रमाणयति उक्तश्रैर्बोध्यं क्रमिभिरपि “विद्याहवै ब्राह्मणमाजगाम
गोपायमाशेषधिष्ठेहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय नमाब्रूयावीर्ज्यवतीति यास्यां ॥
य आतृषात्पवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् तमन्येत पितरं मातरञ्च

नदेयमैन्द्रादपिराज्यतोधिकं स्वरूपलभंत्वपरीक्षयत्नतः ॥

तस्मै न द्रुह्येत् कतमञ्चनाह ॥ अध्यापिताये गुह्यं नाद्रियन्ते विप्रावाचामनसा कर्मणा
वा यथैव तेन गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचि म प्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं यस्तेन द्रुह्येत् कतमञ्चनाह तस्मै मा ब्रूयानिधिपाय ब्रह्मवि
ति निधिः शेषवधिरिति ॥ आसामृचामयमर्थः (विद्येति) विद्या विद्याभि
मानिनो देवता ह इति प्रसिद्धौ वैनिश्चये ब्राह्मणं उपदेष्टारमाचार्यं कंचित्
प्रति आजगाम आगत्य चैवम्प्रार्थयामास हे ब्राह्मण मा मां गोपाय रक्ष गुपू
रक्ष णेलोऽहं त्वद्रक्षयामे किं फलमत आह अहं तेशेवधिनिधिस्तद्वत्सुखहेतुरस्मि किं
रूपं ते रक्षणमित्यत आह असूयकाय असूया गुणेषु दोषारोपस्तत्कर्त्तुं अनृजवे म
नस्य न्यद्वचस्य न्यत्कर्मण्यन्यदुरात्मनाम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनामि
ति पद्योक्ताय मनोवाग्देहेषु विषमप्रवृत्तये अयताय शास्त्रोक्तवर्णाश्रमनियमरहि
ताय पुंसे त्वं मां न ब्रूयाः तादृशं न पाठयेत्यर्थः, एतेनेदृशं पुंसो मदपाठनमेवमद्रक्ष
णमिति सूचितम्, तवानेन किं भविष्यतीत्यत आह तथा मयिरक्षितायामहं वीर्यवती
स्याम् तुभ्यं कर्मानुष्ठानपूर्णफलदानसामर्थ्यवती भवेयम् अस्तेर्हेतुहेतुमतोरिति भवि
ष्यति लिङ् ॥ १ ॥ पूर्वमन्त्रेण आचार्यस्य नियममभिधाय द्वितीयेन शिष्यस्य निय
ममाह (य आतृणतीति) वितथं अनृतं लौकिकं वाक्यं तद्विपरीतं सत्यं वे
दवाक्यं तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णौ सर्वदा पूरयति सर्वदा वेदं यः
श्रावयतीत्यर्थः, उत्तदिर्गृहीतानादस्योरित्यस्योपसर्गवशाद्वातूनामनेकार्थत्वाच्च पूर्णेद
त्तिरिद्धिमाधवः, दुर्गस्तु निरुक्तवृत्तौ आतृणां च आभिनां च अपि हिताविव सन्तौ
कर्णौ विदणोति वेदश्रवणात्पूर्वकर्णफलस्याभावेनाविवृतप्रायत्वादित्यर्थः इत्या
ह, किं कुर्वन् अदुःखं कुर्वन् मन्दप्रज्ञस्यमाणवकस्य ऋचमर्द्धं च वा गृहीतुमशक्त
स्य प्रधादुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् किञ्च अमृतं संप्रय
च्छन् अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः तस्य प्रदानं कुर्व
न् तन्तादृशमाचार्यं शिष्यो मातापितरौ मन्येत मुख्यमातापितरूपं मन्येत पूर्वसि
द्धौ मातापितरावधमस्य मनुष्यशरीरस्य प्रदानादमुख्यौ तथा च मनुः, उत्पादक
ब्रह्मदा 'त्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥ ब्रह्मजन्महिविप्रस्य प्रेस्य चेह च शाश्वतमिति,
तस्मै मुह्यमातापितरूपायाचार्या य न द्रुह्येत् तदपकारं न कुर्यात् अहं पूजितो यमर्थो
न्यत्रापि' इत्यर्थः, कतमदिति लुप्तसत्तम्यन्तं चनेति निपातोऽप्यर्थे अहेति पूजायाम्
॥ २ ॥ शिष्यस्य गुर्वनिष्ठाचरणं द्वितीयेन निषिद्धयत्तृतीयेन तदाचरणे तस्यानिष्टमाह
(अध्यापि यैता इति) यत्त्वधमाः शिष्या गुरुणाध्यापिताः सन्तो वाचा मनसा क
र्मणा वा विनयोक्त्या तदीयहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुह्यं न आद्रियन्ते न सत्क

ब्रह्मानन्दैकमूर्तिं स्मितमुखकमला मिन्दुसूर्याग्निनेत्रा ।
 ब्रह्माण्डानामधीशां श्रुतिनुतविभवां ब्रह्मविद्याधिदेवीं ॥
 आद्यां पाशाङ्कुशाढ्या मभयवरकरां दाडिमीपुष्पकान्ति ।
 चिच्छक्तिचन्द्रमौलिं हृदयकमलगां चिन्तयेमोक्षलक्ष्मीं ॥ १ ॥

वंन्ति आदररहितास्ते शिष्याभासाः गुरोर्गुरुणा यथानभोजनीयाः पालनयोग्या
 न भवन्ति नहितेषु गुरुः कृपां करोति तथैव तान् अधमान् शिष्यान् तत् श्रुतं गुरु
 पदिष्टेवदवाक्यं न भुनाकि न पालयति श्रुतफलेन न संयुनक्तीत्यर्थः, गुर्वादररहित
 स्याधीतन्निष्फलमिति भावः ॥ १ ॥ अथ निषेधमुखेन प्रथममन्त्रेणोक्तमपि पाठना
 धिकारिणं स्पष्टतया स्फुटप्रतिपत्तये विधिमुखेनाह चतुर्थेन मन्त्रेण (यमेवेति) हे ब्र
 ह्मन् हे आचार्य त्वं यमेव मुख्यशिष्यं शुचिं मातापितृवंशशुद्धिं मृदादिकृतवाह्य
 शुद्धिं अकौटिल्याद्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तं अप्रमत्तं गुरुक्तिश्रवणे गुरुक्तशास्त्रो
 क्तार्थानुष्ठाने च सावधानं मेधाविनं श्रुतार्थाविस्मृतिशालिबुद्धिमन्तं ब्रह्मचर्येण
 ब्रह्मचारिणमुद्दिश्य श्रुतिस्मृत्युक्तेन धर्मेणोपपन्नं युक्तं विद्याः जानासि विदज्ञाने
 व्यस्येन लिङ् किञ्च यः मुख्यशिष्यस्ते तुभ्यं कतमच्चन कदापि सर्वास्वप्यापस्तु
 न द्रुहेत् नापकुर्यात् अहं पूजायां निधिपाय सकलपुरुषार्थहेतुत्वाद्देवैर्दाने धिस्तं
 पाति अनधिकारिणेऽपाठनाद्रक्षति तस्मै मुख्यशिष्याय मां वेदरूपां विद्यां ब्रूयाः
 कथयेत्यर्थः, इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वात् आचार्येण यथोक्ताधिकारिणे एव वि
 द्योपदेष्टव्या नान्यस्मै इति निष्कर्षः ॥ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्ता
 नि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चेति भगवत्पं
 तं जलिवचनाद्ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरति (ब्रह्मानन्देति) ब्रह्मस्वरूपभूतो
 य आनन्दः स एवैकामूर्तिविग्रहो यस्यास्तां “शिवानस्तनुवाशन्तमयेत्यादि श्रुतेः,
 स्मितं ईषद्दासवन्मुखकमलं कमलसदृशं मुखं यस्यास्तां, इन्दुसूर्याग्नेनेत्राणि
 यस्यास्तां तादृशनेत्रत्वं चास्यास्तेषां एतन्नेत्रकार्यत्वमस्याविराड् रूपत्वं तत्सदृश
 कान्तिमत्त्वं वाभिप्रेत्योक्तं, ब्रह्माण्डानामनेकेषामधीशानियन्त्री, श्रुतिनुतवि
 भवां उपनिषत्स्तुतमाहात्म्यां, आद्यामखिलजगत्काणभूतां, पाशाङ्कुशाढ्यां
 ऊर्ध्वयोर्दक्षवामहस्तयोः क्रमेण पाशेनाङ्कुशेन च युतां, अभयवरकरां अधोगतद
 क्षिणवामहस्तयोः क्रमेण अभयवरोतन्मुद्रेयस्यास्तां, तल्लक्षणं तु अधोमुखीकृतः प्रसृ
 तो हस्तो वरमुद्रा, ऊर्ध्वीकृतः प्रसृतो हस्तोऽभयमुद्रा, इति, पाशाङ्कुशाभयवरदशब्दार्थ
 उक्तस्सारसंग्रहे; धातूद्वैतोस्तोरक्षणव्यापकार्यौ पाद्योऽश्वाद्यस्तत्प्रभावास्तयोश्च ॥
 सर्वसंरक्षाय सर्वात्मनायो व्याप्नोत्यंशः स्यादसौ पाशवाची ॥ अस्यादात्मा कुंभरा
 कुस्तनुर्वा भागार्थस्याच्छोयवाऽवृत्तिवाची ॥ भूश्चेद्भूतान्यन्यथा चेच्छरीराण्या

वन्देपादारविन्दंभवभयविनुदंमंजुमंजीरनादं सर्वाद्यंसर्वनिष्ठंसक
लगुणनिधिसञ्चिदानन्दरूपं ॥ मायाबीजाधिदैवंसकलमनुतनुंपंच
देवाधिरूढं ब्रह्मद्वाराब्जसंस्थंस्त्रवदमृतरसंदेवदेव्याःशिवायाः ॥२॥

कृष्यान्यान्याहरेदङ्कुशाख्यः ॥ स्मृतेयथासंसृतिचक्रचंक्रमोद्भवाद्भनापायसमुत्थि
तादपि ॥ वियोजयत्यात्मतनुंनरंभयात्तथाभयस्याभयसंज्ञताविभोः॥ मुख्यार्थवाची
वरशब्द उक्तःस्याद्वाच्छितार्थश्चवराभिधानः॥ मुख्यंत्वभीष्टंस्मृतिमात्रकेणददातियो
सौवरदोवगम्यइति, दाडिमीपुष्पस्येवकार्त्तिकस्यस्तां, चिच्छक्तिस्वप्रकाशरूपां;
चन्द्रोमौलौचूडायांस्यस्तां, हृदयेयत्कमलंतद्रतांतत्रध्यायमानां, मोक्षलक्ष्मीमो
क्षएवलक्ष्मीःप्रसादेदेयस्यस्तां, ब्रह्मविद्याधिदेवींब्रह्मविद्याअहंब्रह्मास्मीत्यखण्डा
काराकारितान्तःकरणवृत्तिःतस्याअधिदेवींअधिउपरिष्ठात्तदवच्छिन्नतया तदधिष्ठा
नतयाच द्योतमानां परब्रह्मरूपामित्यर्थः, “पादोस्यसर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवीतिश्रुतेः, परस्यब्रह्मणः स्त्रीलिङ्गशब्देनव्यवहारः “सेयंदेवतैक्षत, “त्वंवाअ
हमस्मिभगवोदेवते अहंवैत्वमसिदेवते, इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः, एवमुक्तविशेषणमहि
म्नाप्रत्यायितां श्रीभुवनेश्वरींचितये ध्यायामि चित्तिस्मृत्यांचौरादिकः ॥ १ ॥ मंग
लवाहुल्यायपुनः श्रीभुवनेश्वरीपादमभिवन्दते (वन्दइति) भवाज्जन्मनोयद्भयं
तद्दिनुदतिअपहरतीतिभवभयविनुत् तत् एदप्रेरणेकिप् मंजुमनोहरोमंजीरस्यपाद
भूषणस्यनादः शब्दोयस्मिस्तत् यद्वा मंजुमंजीरस्यनादइयनादोनिष्पत्तिभूमिकाग
तानाहतध्वनिरूपोयस्यतत् सर्वस्यकार्यजातस्याद्यंप्रथमं अतएवसर्वेषांब्रह्मादी
नामुपास्यत्वान्निष्ठास्थितिर्यस्मिस्तत् सकलगुणनिधिं ऐश्वर्यादिगुणाधारं सञ्चि
दानन्दरूपं चिद्रूपत्वात् मायाबीजस्याधिदैवं वाच्यलक्ष्यंच सकलमनुतनुं सक
लामनवोमन्त्राः वाच्यवाचकभावेन सर्वमन्त्रवर्णानुस्यूतचैतन्यरूपेणवातनुःशरीरंय
स्यतत् पंचदेवाधिरूढं पंचसंख्याकान्देवानधिरूढं तथाचोक्तंरुद्रयामले ब्रह्मावि
ष्णुश्रुद्रश्च ईश्वरश्चसदाशिवः॥ एतेपंचमहाप्रेताःपादमूलैव्यवस्थिताः ॥ चत्वारो
मंचचरणाःपंचमःप्रच्छदःपटः ॥ सच्चिप्रकाशरूपेणाशिवेनाभिन्नविग्रहः ॥ तत्रा
सनेसमासीना निर्भरानन्दरूपिणीति, संगृहीतश्रायमर्थसौंदर्यलहर्ण्याभगवता
भाष्यकृता गतास्तेमंचत्वंद्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शिवस्त्वच्छच्छायाघटितकपट
प्रच्छदपटः । त्वदीयानांभासांप्रतिफलमलाभारुणतया शरीरीशृंगारोसइवदृशां
दोग्धिकृतुकमिति, ब्रह्मद्वाराब्जसंस्थं ब्रह्मद्वारंब्रह्मावातिसाधनत्वात्तदाख्ययदब्जं
शिरोगतं यद्वा ब्रह्मद्वारेब्रह्मरन्ध्रेस्थितंयदब्जंसहस्रारंकमलं तत्रसंस्थास्थितिर्यस्यत
त् त्वनुरूप्यन्दमानः अमृतरसोयस्मात्तत् तदुक्तंसौंदर्यलहर्ण्या सुधाधारासारैश्वर

त्वत्पादपद्मस्मरणान्महेशिह्यद्वैतमार्तण्डइहाविरासीत् ॥ तस्माद
यन्तेचरणारविन्दे मंजीररूपेणसमर्पितोस्ति ॥ ३ ॥ योजातोद्वि
डेपुविप्रमहितेपेरुङ्कुलारूपेमहा ग्रामेश्रीमतिपालघाटनगरास
न्नेबुधाच्छङ्करात् ॥ आख्याभूतसहस्रनामपदभाक्पार्वत्यभि
रूपप्रसू सूनुर्वेदमधीतवान्सनियमं श्रीवैद्यलिङ्गाद्गुरोः ॥ ४ ॥

णयुगलान्तर्विगलितैःप्रपंचांसिचंतीति, देवदेव्याःदेवानामपिदेवीपूज्यातस्याःशि
वायाःमंगलरूपायाःश्रीभुवनेश्वर्याः पादारविन्दं अरविन्दसदृशपादंचरणवन्दे प्र
णौमि अहमित्यध्याहार्यम् ॥ २ ॥ यत्करोषियदश्रासि यज्जुहोषिददासियत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्वमदर्पणमितिभगवद्गीतावाक्यमनुसन्दधानःस्वग्रन्थे
मंजीरत्वमारोप्य तांस्वेष्टदेवतापादयोरर्पयति (त्वत्पादेति) हेमहेशि निर
तिशयैश्वर्यशालिनि यस्मादयमद्वैतमार्तण्डाख्यो ग्रन्थस्त्वच्चरणस्मरणबलेनैव
इह मनसि वाचिवा आविरासीत् व्यक्तः मयाकृतइत्यनुक्ता आविरासी
दित्युक्तघा स्वस्वैतत्कण्ठे अनायासः अनादिसिद्धार्थप्रतिपादकत्वं निर्दोषत्वं
चोक्तं भवति, तस्मात्तेचरणारविन्दे मंजीररूपेण समर्पितोस्ति ग्रन्थान्ते
अस्तीति शब्देन सत्तात्पर्यपरब्रह्मणः स्मरणमनुष्ठितमिति भावः ॥ ३ ॥

(योजातइति) यद्यपि द्रविडदेशीयपेरुङ्कुलशब्दे ककारोत्तरमर्द्धओकारउच्चा
र्यते तथापि तस्य महाभाष्यकृता ओङ्कसूत्रे निराकृतत्वात् अपिमाषंमषंकुर्या
च्छब्दोभङ्गनकारयेदित्यभियुक्तोक्तेश्च उकारउपात्तइतिबोध्यम्, आख्याशब्दोनाम
वाची आख्याभूतस्वनामधेयभूतयत्सहस्रनामेतिपदतद्भजतितद्वाच्योभवतीत्याख्या
भूतसहस्रनामपदभाक् पार्वतीत्यभिरूपायामधेययस्याईदृशीयाप्रसूर्जननीतस्याः
सूनुः पुत्रः अभिरूपायामशोभयोरित्यमरः, आत्मजस्तनयस्सूनुस्सुतःपुत्रइतिचाम
रः, अयमस्यवंशक्रमः ॥ श्रीरङ्गनाथसविधे त्रिप्पलानुरसंज्ञके ॥ नगरेऽखण्डका
वेरी सङ्गीमारुतशतिले ॥ १ ॥ ॥ पुरासीदिदुषामान्यः शास्त्रीसाश्वशिवाभिधः॥
अधीत्यविधिवद्देवानुपुत्रानुत्पाद्यधर्मतः ॥ २ ॥ इष्टाचशक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षेनिवे
शयेत् ॥ इत्युक्तिमानवीधीमान् सोऽनुसृत्ययथाक्रमं ॥ ३ ॥ संन्यासाश्रममाश्रित्य
ब्रह्मीभूतोवभूवह ॥ शिवशंकरसुब्रह्मण्यशास्त्रीतत्सुतस्ततः ॥ ४ ॥ पेरुङ्कोला
भिधग्रामवासिभिर्द्विजपुंगवैः ॥ सम्मानपूर्वमानीयस्वग्रामेविनिवेशितः ॥ ५ ॥
तत्रसुब्रह्मण्यशास्त्रिनामातस्यसुतोभवत् ॥ चत्वारस्तनयास्तस्यवेदशास्त्रविदोऽभव
त् ॥ ६ ॥ ज्येष्ठःशंकरशास्त्र्यासीदैश्याशास्त्रीततःपरः ॥ कृष्णशास्त्रीततोरामशा
स्त्रीतिविदिताभिधाः ॥ ७ ॥ तेषुज्येष्ठस्यतनयास्त्रयआसन्गुणोज्ज्वलाः ॥ आद्याः

Auth
Fan
Desks

श्रीरामानन्दनाथाभिधगुरुकरुणाप्राप्तदीक्षोत्थलब्ध्या श्रीमुद्गुस्वामि
पादाम्बुजपरिचरणाद्योगवेदान्तबोधं॥विज्ञातब्रह्मतत्त्वान्निरुपमधि
पणात्सर्वतन्त्रस्वतन्त्राद्वेदान्तेपुष्टिमाप्नोत्परमगुरुवरात्यागराजान्म
खीन्द्रात्॥५॥सोयंपूर्वजनिप्रशस्तसुकृतात्प्राप्तोविरक्तिंपरामाश्रित्या
श्रममन्त्यमुत्तमतमांतीर्थावल्लिपय्यटन् ॥ वासंकुत्रचिदब्दमाग्रहव
शात्कुर्वन्स्वधर्माश्रिताम्मासंकुत्रचिदेवमेवकुरुतेप्रारब्धकर्मक्षयं॥६॥
खण्डाःपंचहिमालयस्यविदितानेपालकूर्माचलैकैदारोथजलन्धरो
थरुचिरःकश्मीरसंज्ञोन्तिमः॥तेष्वाद्येपशुपत्यभिरुयगिरिशस्थाना
त्तमाहात्म्यकेखण्डेक्षत्रियवंशराज्यमहितोनेपालदेशोस्तियः॥७॥

सब्रह्मण्यशास्त्र्यनन्तसुष्वाभिधोन्तिमः ॥ ८ ॥ सहस्रनामसंज्ञोसौमध्यमोवेदशा
स्त्रवित् ॥ कृत्वागुरुगृहेवासंस्वपितुःप्रपितामहं ॥ ८ ॥ अनुकुर्वन्नेकदण्डसंन्या
साश्रममावहन् ॥ श्रीब्रह्मानन्दतीर्थाख्यामन्वर्थामाश्रयत्कृती ॥ १० ॥ इति ॥
श्रीवैद्यलिंगनामकाच्छेत्रियाज्जटावल्लभादध्यगीष्ट ॥ ४ ॥ (श्रीरामेति) श्रीमु
द्गुस्वामी आम्नावतीसरिर्त्तारस्थकारत्तूर्यामवासी गणपतिदीक्षितेत्यपरनामा सो
मयाजी योगराट् ब्रह्मनिष्ठो विद्वच्छिरोमणिः ॥ अनेनास्य “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि
तिवैदिकंगुरुलक्षणमुपपन्नंभवति, (विज्ञातेति) विज्ञातंसाक्षात्कृतं ब्रह्मतत्त्वंयेन
तस्मात् ॥ अनेनास्यश्रौतं ब्रह्मनिष्ठत्वंगुरुलक्षणमुक्तंभवति, परमगुरुवरात् श्रीमुद्गु
स्वामिशास्त्रिणोगुरुवरात् श्रीत्यागराजदीक्षितात् अस्य श्रीमहामहोपाध्यायश्रीरा
जुशास्त्रीतिप्रसिद्धनाम वासस्थानन्तु चम्पकारण्यनामा मन्मारकोविलइतिप्रसिद्ध
म्, इदानीमप्ययंताम्भूमिमलङ्करोति परिमलन्यायरक्षामणिकुवलयानन्दादिचतु
राधिकशतप्रबन्धनिर्मातुः श्रीमदप्यध्यदीक्षितस्यवंश्यः ततो नवमःपुरुषःमखीन्द्रा
त् मखिनोमखकर्त्तारःतेपुश्रेष्ठात् अनेनास्यवैदिकं श्रोत्रियत्वंगुरुलक्षणमुक्तंभव
ति; वेदत्रयीपारगामित्वंचास्यप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥ (सोयमिति) स उक्तविशेषणो
यंग्रन्थकृत् पूर्वायाजनिर्जन्मतत्सम्बन्धितप्रशस्तंश्रेष्ठसुकृतंपुण्यं तस्मात् पराविर
क्तिं वासनानुदयोभोगैवैराग्यस्यतदावधिरित्युक्तलक्षणं वैराग्यं प्राप्तःसन् अन्त्यं
चतुर्वाश्रमेष्वन्तिममाश्रमं संन्यासमाश्रित्य उत्तमतमां अतिशयेनोत्तमां तीर्थाना
मावल्लिसमूहं अकर्मकधातुभिर्योगेइति द्वितीया पर्यटन् परिभ्रमन् स्वधर्माश्रितां
स्वस्ववर्णाद्युचितंधर्माश्रयन्तिसेवन्तेयेतेपापुंसां श्रिज्जसेवायांकिप् ह्रस्वस्यपिती
तितुक् आग्रहवशात् प्रार्थनातिशयादेतोः कुत्रचिदब्दवत्सरं कुत्रचिन्मासं
कुत्रचिदधर्मासं एवमेव एवंप्रकारेण वासंकुर्वन् प्रारब्धकर्मणामुपभागेन क्षयना
शंकुरुते ॥ ६ ॥ (खण्डाइति) तेषुपंचसुखण्डेषुआद्येखण्डेनेपालाख्ये ॥ ७ ॥

तत्र प्राग्युदेवलोकाभिधाना पूरस्त्येकोदीचियस्याः प्रदेशे ॥ अ
स्ति स्थानानां त्रयी श्रीभवान्या मूर्धानाभिः पादुकाचेति नाम्नी ॥ ८ ॥
तत्राद्याया ज्वलति शिरसो देश आश्रय्य मूर्तिर्ज्वालारूपा करदलमि
तानित्यमन्यानपेक्षा ॥ नाभिस्थाने पुनरुत्तरा पूर्वमूर्तेः पदोस्तु
स्थाने ज्वाला द्वयमुदयते सार्द्धमद्भिर्धरित्र्याः ॥ ९ ॥ एतत्स्थानदिदृ
क्षयैष सहितो गौडेन विद्यार्थिना प्राप्या मूपुरमाकलय्य मुदितः स्था
नत्रयीयोगवित् ॥ थापाके सरिसिंहवर्मविदुषा भूयो र्थितस्तद्वने
ब्र. स्नांकांश्चिदुवा. सकाममनघस्तत्स्थानमाहात्म्यदृक् ॥ १० ॥

(तत्र प्राग्येति) तत्रनेपालदेशे प्राग्याश्रेष्ठा देवलोकाभिधाना देवलोक इति
अभिधानं नामयस्याः सा एकामुख्या तत्त्वं च देवतानां राजाधिकारिणां च सान्निध्यात्
सर्वसमृद्धिशालित्वाच्च, एके मुख्यान्यकेवल इत्यमरः, अधुना इयं नगरी देवलोक
शब्दस्यापभ्रंशेन देलकशब्देन लोकैर्भाष्यते, यस्याः पुरः उदीचिप्रदेशे उत्तरभागे
मूर्धा नाभिः पादुका इति नामानियस्या ईदृशी श्रीभवान्या दुर्गायाः स्थानानां
त्रयी अस्ति त्रीणि स्थानानि विद्यन्ते ॥ ८ ॥ (तत्राद्याया इति) तस्यां स्थान
त्रयां शिरसो मूर्धः देशे श्रीस्थानत्वेन प्रसिद्धे स्थाने करस्य चतुर्विंशत्पङ्गु
लमानस्य हस्तस्य यद्दलमर्द्धवितस्स्यात्मकं तेन मितार्पुच्छिन्ना अन्यस्याग्निज्वालाया
इव काष्ठघृतादि साधनस्य नास्त्यपेक्षा काङ्क्षायस्याः स्वस्थित्यै सा ज्वालारूपं य
स्याः सा आद्यायाः दुर्गाया आश्रय्य मूर्तिराश्रय्यजनिकामूर्तिर्विश्रहो ॥ ९ ॥ नि
स्यं सदा ज्वलति दीप्यते, नाभिस्थाने पुनः नाभिस्थानाख्ये तु पूर्वमूर्तेरुत्तराधिको
नतिविस्तारायामा ज्वालारूपामूर्तिरस्ति, पदोः पादयोः पादुकाख्ये स्थाने
धरित्र्या भूमेः सकाशादद्भिः सार्धं जलैः सह ज्वाला द्वयमुदयते द्वे ज्वाले उद्गच्छ
तः ॥ ९ ॥ (एतत्स्थानेति) अनघः आत्मज्ञानाग्निदग्धाकिल्विषः एषः पूर्वतीर्थप
य्येन कर्तृत्वेन निर्दिष्टो ग्रन्थकारः एतेषां दुर्गास्थानानां दिदृक्षया दर्शनेच्छया हेतुभूत
या विद्यार्थिना मुमुक्षुत्वादात्मविद्यामभिलष्यता गौडेन तज्जातीयेन श्रीगणेशानं
दत्तह्मचारिनामकेन सहामूं पुरं देवलोकाभिधानां नगरीं प्राप्य स्थानत्रयीमाकलय्य
दृष्ट्वा मुदितो हृष्टः थापा इत्युपाख्योयः केसरिसिंहवर्म तदाख्यो विद्वान् अयं नि
खिलप्रधानजनप्रमाणनीयः प्रधानपुरुषः कमाण्डरकनैल इति राजदत्तोपाधिधारी
क्षत्रियो ब्रह्मण्यः प्रतापी यस्य सुतौ द्वौ प्रेमशमशेरकेदारशमशेरख्यौ कप्तानोप
नामधारिणौ धार्मिकौ अस्य यावत्तत्स्थानवासमेतस्य सेवातत्परावास्तां तेन केसरि
सिंहेन “तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति मुण्डक श्रुत्यर्थं जानता भूयो र्थितः अति

तत्रस्थितोयमनघां सरलां च वाच

मालम्ब्यमोक्षपथकांक्षिजनोत्सवाय ॥

सर्वार्थसङ्ग्रहममुं व्यदधादमुष्य

रक्षाविधावधिकृताः कृतिनः कृपाढ्याः ॥ ११ ॥

व्योमवाणनवचन्द्रसम्मिते १९५० वत्सरे मिथुनराशिगेरवौ ॥

कृष्णपक्ष इयमाकिंवासरे पूर्णतांगतवती सती कृतिः ॥ १२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री

ब्रह्मानन्दतीर्थविरचितोयमद्वैत

मार्त्तण्डः सम्पूर्णः ॥

शयेन बहुप्रार्थितः सन् भूय इतीयसुब्रन्तं क्रियाविशेषणं बहोर्लोपोभूचबहोरिति
बहोर्भूरादेश इयसङ्कारलोपश्च तस्य केसरि सिंहस्य वने उपवने कानिचिदहानि
वासंनिवासमकार्षीत् वासे हेत्वन्तरमाह (तत्स्थानमाहात्म्यदृक्) तस्याः दुर्गायाः
स्थानस्य माहात्म्यं महत्त्वं महाफलत्वमिति यावत् तद्वृक् तज्ज्ञः ॥ १० ॥ (तत्र
स्थित इति) तत्र देलकाख्यनगरे ॥ ११ ॥ (व्योमवाणेति) व्योमशून्यं वाण
पंचचन्द्र एकस्तेन पंचाशदधिकैः कोनविंशतितमेव्दे (१९५०) इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शरीरसम्बन्धनिबन्धनोयं क्लेशस्तमुन्मूलयितुं विवेकी ॥

अद्वैतमार्त्तण्डममुं गुरुभ्यामलब्ध्वा तरेदित्यनवद्यमेतत् ॥ १ ॥

श्रीब्रह्मानन्दतीर्थाख्यद्रविडस्वामिनामुदे ॥

इमां गङ्गाधरस्तेषां साहाय्याद्विवृतिं व्यधात् ॥ २ ॥

यस्य गोकुलचन्द्राख्यस्ताते विद्वन्मृपाचितः ॥

श्रुतिव्याकृतिगोऽभ्यासो भ्राता तु जगदीश्वरः ॥ ३ ॥

शरवाणग्रहद्वन्द्वैकमेवौमवासरे ॥

मार्गशीर्षेशुक्लपक्षे ग्रन्थोयमपूर्णतः मग्नः ॥ ४ ॥

इति श्रीमहाराजमान्यसाङ्गवेदषट्दर्शनाध्यापक

श्रीगोकुलचन्द्रसूरिसूनुना श्रीगङ्गाधरशास्त्रि

णाप्रणीतेयमद्वैतमार्त्तण्डगतश्रुतिस्मृ

त्याद्यर्थप्रकाशिकामार्त्तण्डमयू

खावलिः सम्पूर्णा ॥

ब्रह्मार्पणमस्तु

पृ०	प०	अशुद्ध०	शुद्ध०	पृ०	प०	अशुद्ध०	शुद्ध०
१	१९	साधाशु	साधाःशु	१७	१२	कयाँ	कार्या
१	२२	एकअ	एकःअ	१७	२५	बचनं	वचनं
२	२०	ताया	तायाः	१८	१८	ज्ञानना	ज्ञानेन
२	१५	न्मुकेति	न्मुकेति	१९	४	परस्परा	परस्परा
२	२४	तारणी	तारिणी	१९	१४	ताध्यासः	तायध्यासः
२	२५	नाराण	नारायण	२०	११	दष्टः	दष्टः
२	२५	बहयो	बहवो	२४	१	नियनं	नियतं
२	२६	स्वस्वयंज	स्वस्वयंज	२५	३	भुमा	भूमा
२	२७	लनने	लनन	२५	४	ज्ञानग्नि	ज्ञानाग्नि
२	२८	स्वात्माना	स्वात्मना	२६	१७	विधाया	विधया
२	२९	स्माच्छोक	स्मात्श्लोक	२६	३०	भगदु	भगवदु
२	३०	यस्येष्ट	यस्येष्ट	२८	१४	मन्यते	मन्यते
३	२७	त्मेभि	त्मेति	३०	९	त्ययाने	त्यथो न
५	२१	भावेक्त	भावेक्तः	३१	११	शङ्का	शङ्का
६	१६	त्वकार	त्वाकार	३३	६	कानम	कानाम
६	२१	स्योनन्ते	स्योनन्ते	३५	८	मपदि	मुपदि
६	२९	स्ययः	स्यार्थः	३५	९	पीहंत	पहितं
७	२६	स्पष्टा	स्पष्टा	३५	९	तत्रयं	तत्रयं
८	१९	दप्पो	दाप्पो	३५	१३	तत्रयं	तत्रयं
९	३	रम्ना	राम्ना	३६	३	तत्रत	तत्रतु
११	१९	यथा	यया	३६	२६	भावात्	भवात्
११	२१	तदेव	तदेव	३८	२४	ष्कलामि	ष्कलामि
१२	२४	रिर	रीर	४१	१२	अतान्य	अतोन्त्य
१२	१६	नन्वेवं	नन्वेवं	४१	१३	मुडक	मुंडक
१२	३०	दैवता	देवता	४१	१६	मुडक	मुंडक
१४	४	न्मरू	न्मरू	४३	२४	रतःवा	रतवा
१४	५	रैखा	रेखा	४४	१६	योरक	योरेक
१५	२	वविद्यते	विद्यते	४४	२७	मात्मन	मात्मान
१५	५	(नचेति)	(उचेति)	४६	१२	दीना	दीनां
१५	८	त्प्राप्तां	त्प्राप्तां	४९	१८	श्रैतित्या	श्रैत्या
१५	१५	उदाक	उदक	५१	१२	दिति	दिश्रुति
१५	२५	रूप्यने	रूप्यते	५२	७	तपिन्या	तापिन्या
१६	१	शुल्ल	शुल्ल	५३	१०	यदीय	यदीयं
१६	१०	ज्ञानत्मा	ज्ञानात्मा	५३	२१	चित्सा	चिकित्सा
१६	१६	अत्म	आत्म	५४	९	तिर्ही	तिर्ही

पृ०	पं०	अशुद्ध०	शुद्ध०	पृ०	पं०	अशुद्ध०	शुद्ध०
५४	३	मत्पद्य	मुत्पद्य	११	२५	स्येक	स्येक
५५	१०	निर्द्धर्मि	निर्द्धर्म	११	१०	ग्रन्थायो	ग्रन्थयो
५५	२५	मेरुः	मेरुः	११	११	परमां	परमां
६२	२५	सूपं	रूपं	१००	२२	तद्योग	तद्योग्य
६३	२७	स्तववत्त	स्तवत्व	१०४	११	पिच	पिच
६४	२५	सुखिन्	सुखिनः	१०६	२१	स्फुरति	नस्फुरति
६४	२६	प्रज्ये	प्रसज्ये	१०८	१८	करणा	काणार
६५	६	श्रुति	श्रुति	१११	१५	पूर्वक	पूर्वक
६५	१०	वद्दृष्ट	वद्दृष्ट	१११	१७	रन्ध्रे	रन्ध्रे
६५	२८	(द्रष्टुरि)	(द्रष्टुरि)	१११	२०	शब्द	शब्दा
६५	२९	कुटस्थ	कूटस्थ	१११	२४	रन्ध्र	रन्ध्र
६७	४	रूपी	रूपिणी	१११	२७	वाभ्यां	नाभ्यां
६७	६	विष्ण्या	विष्णवा	१११	२८	मुमुक्ष	मुमुक्षु
६८	२	शाक्तनां	शाक्तानां	११४	३१	निर्गुण	निर्गुण
६८	१०	वद्द्वैत	वद्द्वैत	११५	८	काया	कायां
६८	१५	क्रतातै	क्रतौत	११५	११	समाधे	समाधि
६८	२२	मोक्ष	मोक्ष	११५	२१	पयाय	पर्याय
६८	२३	देहलं	देहसं	११७	२२	वावे	वामं
६८	२४	ककाश	काकाश	११९	१२	तिस्त	तिविस्त
७२	१६	ततस्त	ततःस्त	११९	२५	आराः	आराः
७२	१९	वन्नादी	वन्नादी	११९	२८	मंध्ये	मंध्ये
७३	१६	प्रवि	प्रतिवि	१२०	२५	वाह्य	वाह्ये
७७	७	सोपादा	स्वोपादा	१२०	२८	छक्ते	च्छक्तेः
८२	१२	मत्स	मात्स	१२१	८	पीता	पिता
८३	१	रणात्प	रणात्पं	१२५	२७	श्रेतसि	श्रेतसि
८७	११	मोनास्ती	मोनास्ती	१२५	३१	रूपस्य	रूपस्य
८४	१४	दिदि	दिति	१३४	१७	नद	नाद
८८	१६	धिनां	धीनां	१३५	४	दुखाणार्वा	दुःखार्णवा
८९	५	जातिय	जातीय	१३५	१८	दुख	दुःख
८९	१४	ध्याये	ध्याये	१३५	१८	दुख	दुःख
८९	१९	वं	त्वं	१३७	१	मुख	मुख
८९	२३	मत	मतं	१३७	१९	वत्पं	वत्प
९१	२	हृदिन्द्रि	हृदिन्द्रि	१३७	१५	त्कारण	त्कारण
९१	५	द्याश्रु	द्याःश्रु	१३९	१९	स्रसा	स्रसा
९१	२१	न्यण्डित	न्यण्डित	१३९	२९	वत्	वत्

